ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА

1

МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

ХАЛЫҚ

ТАРИХ
ТОЛҚЫНЫНДА

I

МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

FOLIANT
БАСПАСЫ

УДК 94 (574)
ББК 63.3(5 Қаз)
Х 17

ХАЛЫҚ
ТАРИХ
ТОЛҚЫНЫНДА

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ КОНГРЕСІ

Жоба жетекшісі – Бас редактор: Ерлан Сыдықов – тарих ғылымдарының докторы, профессор

Шығарушы редактор: Тілеген Садықов – тарих ғылымдарының докторы, профессор

Х 17 **Халық тарих толқынында.** Ғылыми серия: *мақалалар жинағы. Т. 1.* Құраст. Т. Шаңбай, А. Ибраева. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 бет.

ISBN 978-601-302-004-4

Қазақстан тарихшыларының Ұлттық Конгресі кітапханасы аясында жарық көріп отырған «Халық тарих толқынында» сериялық ғылыми жинағының бірінші кітабына халқымыздың ұлы мұрасы – тарихымызға арналған ғылыми-танымдық зерттеулер енгізілген. Ғылыми жинақ идея авторы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Абылай аңсаған азаттық» атты мақаласымен ашылды. Сериялық ғылыми жинақтың бірінші кітабына, сондай-ақ белгілі ғалымдар мен қоғам және өнер қайраткерлерінің мақалалары, зерттеу-сұхбаттары енген.

Еңбек зерттеуші мамандарға, тарихшыларға, магистранттар мен студенттерге, жалпы Отан тарихына қызығушы қауымға арналған.

УДК 94 (574)
ББК 63.3(5 Қаз)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2013
© «Фолиант» баспасы, 2013

ISBN 978-601-302-004-4 (Т. 1)
ISBN 978-601-302-003-7

БАС РЕДАКТОРДАН

Елдігіміздің негізі тарихи танымның тереңдігі мен ақиқаттылығында екенін Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өз сөзінде анық атап көрсетті: «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы тарихтың толқынында өзінің ұлттық «Мен» дегізерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр. Бірақ бұл мүмкіндік қана, ол шындыққа, тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет. Ал осы міндет біздің алдымызға тек қана, бір ғана мүмкіндік түрінде емес, қатал қажеттілік түрінде де қойылып отыр. Оны шешсек, біз тарихтың өзімізге шақталған мезгіліне сәйкес боламыз, тарихи болымсыздықтың бос қуысында босқа қарманып жүрмейміз...». Сондай-ақ, ел тарихын маман ғалымдардың жазуы қажет екенін, соның негізінде әртарапқа алып қашпайтын нақты, анық канондық оқулықтар жазылып, жастарға, ел болашағына ұсынылуы қажет екенін де Елбасы қадап тұрып айтты. Отандық тарихшылардың алдында үлкен жауапкершілік тұр.

Осы орайда, Қазақстан тарихшыларының Ұлттық Конгресі кітапханасы аясында жарық көріп отырған «Халық тарих толқынында» сериялық ғылыми жинағына халқымыздың ұлы мұрасы – тарихымызға арналған зерттеулер мен тұжырымдар енгізілген. Сериялық ғылыми жинақтың келесі жалғасын табар басылымдарына Қазақ елінің тарихына қатысты іргелі зерттеулер мен құнды дереккөзі – құжаттарды жүйелі түрде беру жоспарланып отыр. Сериялық ғылыми жинақтың алғашқы кітабы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Абылай аңсаған азаттық» атты мақаласымен ашылды. Сериялық ғылыми жинақтың бірінші тарауында мемлекет қайраткерлері, белгілі тарихшы ғалымдар Марат Тәжин, Ерлан Сыдықов, Хангелді Әбжанов, Бүркітбай Аяған, Әбсаттар

Дербісәлі, Бауыржан Байтанаев, Мәмбет Қойгелді, Меруерт Әбусейітованың мақалары берілсе, екінші тарауға әдебиет және қоғам мен өнер қайраткерлері Мырзатай Жолдасбеков, Оразақ Смағұлов, Қойшығара Сарғараұлы, Алдан Смайыл, Әбдімәлік Нысанбаев, Ғарифолла Есім, Қаржаубай Сартқожа, Сейіт Қасқабасов, Смағұл Елубай, Шәкір Ыбыраев, Талас Омарбеков, Жамбыл Артықбаев, Дихан Қамзабекұлы, Тұрсын Жұртбай, Нұрсан Әлімбай, Аманжол Қалыштың мақалалары енген. Кітаптың үшінші тарауына мерзімді басылымдарда жарық көрген тарих тағлымына қатысты жазылған Қасымхан Бегманов, Бейбіт Қойшыбаев, Қоғабай Сәрсеке, Оразбек Сәрсенбай, Қуат Бораш, Еділ Ноянов, Күлпаш Ілиясова, Светлана Смағұловалардың толғам-ұсыныстар, сұхбат-пікірлері жинақталып берілген.

Қазақстан тарихшыларының Ұлттық Конгресі кітапханасы аясында жарық көріп отырған «Халық тарих толқынында» сериялық ғылыми жинағы Сізді қызықтырған жағдайда немесе ұсынысыңыз болса мына мекенжайға хабарласыңыз: ***Астана қаласы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарих факультеті. Байланыс телефондары: 8 (7172)709537(34301, 34302), 87013405216, 87013219295, 87075960000.***

БІРІНШІ

тарау

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

АБЫЛАЙ АҢСАҒАН АЗАТТЫҚ

Абылай Керей мен Жәнібек хандар тіккен Қазақ ордасын еңселі ел ету ісіне саналы ғұмырын арнады. Қазақ хандығы деген ұлан-ғайыр жерімізді жаудан азат етіп, еліміздің етек-жеңін бүтіндеді. Оның қазақ халқының тұғыры берік, жұлдызы жарық ел болуын аңсап, осы қасиетті мақсатқа жету жолында найзаның ұшын ғана емес, дипломатияның күшін де жұмсаған заманының аса көрнекті ханы болғанына тарих куә.

Алмағайып сұрапыл заманда есеңгіреген елге ес кіргізіп, бір тудың астына біріктіре білген Абылай ерлігі мен ақылпарасатын қатар жұмсаған сарабдал саясаткерлігінің арқасында қазақ халқын жойылып кетуден сақтап қалды. Осылайша, туған халқының кемел болашағын аңсаған ол өз дәуірі артқан ұлы жүкті қайыспай көтеріп, ел алдындағы перзенттік парызын атқарып кетті.

Болашағымыз баянды, тәуелсіздігіміз мәңгілік болуы үшін біз бабалардан қалған аманатты есімізден шығармай, үнемі електен өткізіп отыруға тиіспіз. Өйткені біз Абылай бабамыз армандаған осы күнге оңайлықпен жеткеніміз жоқ.

Ел арасында Абылайдың арманына байланысты айтылатын тәмсіл бар. Ақтық сәтінде: «Хан ием, не арманыңыз бар?», – деп сұраған Бұқар жырауға Абылай хан: «Үш арманым бар. Біріншісі, елімді бейбіт өмірге жеткізсем деп едім. Қан көп төгілді. Екіншісі, халық жер емшегін еме алмады, қала, кент сала алмады. Үшіншісі, елдің басын біріктіре алмадым», – деген екен.

Әрине, сыртқы жауға қарсы қазақтың басын біріктіріп, халқын азат қыламын деп аттан түспеген ардақты ханның ел келешегіне қатысты арманы аз емес еді. Бірақ ауызбірліктің

дұрыс болмауынан Абылайдың көп арманы заманында орындалмай қалды. Маңдайына бақ пен соры қатар жазылған Қазақ елі Абылай хан өмірден өткеннен кейін де тағдырдың талай тауқыметін тартты. Ырысын қашырған алауыздықты, «бас басына би болған өңкей қиқым» заманды, ұлттық болмысымызды жоймақ болған тоталитарлық саясаттың тепкісін көрді. Алайда ертеңгі күнге деген үмітімізді өшірмей, бәрінен өттік. Айбарлы Абылай аңсаған асқақ арманға, ұлы мұратқа бүгінгі ұрпақ жетті. Байтақ өлкеміздің шекарасын заман талабына сай халықаралық нормалармен бекітіп, әлемдік қауымдастықты мойындаттық. Сол арқылы көршілерімізбен мәңгілік достыққа, өзара тиімді сауда-экономикалық, мәдени байланыстарға негіз қаладық. Бұл күнде ешқандай елдің Қазақ жеріне қатысты дауы жоқ.

Ең бастысы, біз бабалар аманат еткен киелі жерімізде құрған мемлекетімізде ынтымағымызды сақтай білдік. Соның арқасында берекелі бірлігіміз төрткүл дүниеге мәлім болды. Есілдің бойына ел қондырып, еңселі Ордамызды орнаттық. Арқа төсіне әсем Астана салып, әлемге Қазақстан деген абыройлы мемлекет ретінде таныдық. Қазіргі жасампаз Қазақстан іргесі берік, ынтымағы мығым, төрт құбыласын тегіс мойындатқан Тәуелсіз мемлекетке айналды. Қандай қиынқыстау замандардан өтсе де елдігін жоғалтпаған қазақ халқы Абылай армандаған мамыражай бейбіт өмірді көрді. Абылай мұратының орындалғаны осы емес пе?!

Олай болса, қазақтың тағдыры қыл үстінде тұрған кезеңде хандық құрып, тұтастай бір мемлекеттер жер бетінен жойылып кетіп жатқанда елге, жерге қорған болған айтулы Абылай ханның 300 жылдығы – жалпыұлттық ұлағатты той. Ал республикалық деңгейдегі кез келген мерекелік шара ұлтты ұйыстыруға, мемлекеттілікті нығайтуға қызмет етуі ләзім.

Осы орайда Абылай ханның ұлағатты өмір тарихын ұлтқа, ұрпаққа кеңінен өнеге ету керек. Жас ұрпақ Абылай ханның Қазақ елінің тарихындағы алар орнын жақсы білуге тиіс. Бұл кейінгі буынның жүрегіне отаншылдық нәрін егіп, бойында мемлекетшіл қасиеттердің өркен жаюына ықпал етпек. Мемлекет тарихын, даңқты бабалары жүріп өткен жолдың бұралаңы мен бұлтарысын, қилы кезеңдері мен тағдырлы

шешімдерін, ақтаңдақ беттері мен дара тұлғаларының қайраткерлік өнегесін біліп өскен ұрпақ қана өзіне тиесілі замана жүгін діттеген межесіне абыроймен жеткізе алады. Ол үшін біз ұрпақ алдындағы өз міндетімізді толық атқарып, жастардың ой-санасының дұрыс қалыптасуына барынша жағдай жасауымыз қажет.

Әрине, Абылай хан зерттелмей қалған тұлға емес. Қазір ұлттық тарихымыз тәуелсіз жаңа көзқарас тұрғысынан түбегейлі қайта зерделенуде. Ал аумалы-төкпелі аласапыранды бастан кешкен Абылай ханның заманы – алыптар дәуірі. «Болу немесе бордай тозудың» алдында, өмір мен өлімнің беттескен тұсында дұшпанға қарсы тізе қосып, Абылайдың қасынан табылған үзеңгілес серіктері де ақылы озған абыздар, төрелігі әділ билер, жүрегі түкті батырлар еді. Атамекен жері үшін қасықтай қанын қиған даңқты бабалардың аттары ұрпаққа ұран болып бүгінге жетті. Тарих – тағылым. Сондықтан Абылай хан мен оның дәуірін, сол тұстағы жыраулар мен абыздарды, билер мен батырларды бар болмысымен жас ұрпақтың санасына сіңіру керек.

Мен халыққа арнаған сөздерімде ел бірлігі, ұлт татулығы игіліктің кепілі екендігін айтудан жалыққан емеспін. Осы жолда бар қажыр-қайратымды жұмсап келемін. Өйткені бірлігі тайған елге бақ құтаймайтынын осынау азды-көпті жиырма жылдың ішінде өзгенің тәжірибесінен сан рет көрдік. Берекенің бастауы елдің ынтымағы екеніне де Тәуелсіздігіміздің ғасырға бергісіз алғашқы белесінде куә болып отырмыз.

Өткенінен сабақ алмаған ел табысқа жете алмайды.

Сонау қилы замандарда қазақтың жерін жоңғар басып алса, ол қазақ сарбаздарының немесе қазақ ұлтының әлсіздігінен емес, бірлігін құнттай алмағандығынан, ағайынның алауыздығынан және заманның көшіне ілесе алмағанынан болатын. Ал адуынды жаудан қасиетті жерімізді азат етіп, жоңғар әскерін оңалмастай етіп жеңсек, ол да бар күшімізді бір қолға, Абылай хан туының астына жинаған тастүйін бірлігіміздің, ынтымағымыздың арқасы еді.

Абылай хан қызғыштай қорып, тұмарындай тәу еткен, армандап кеткен Қазақ елінің Тәуелсіздігіне біздер, бүгінгі

буын қазақстандықтардың жеткені үшін де шексіз тәубе айтып, бөлінуге бастайтын жершілдік пен рушылдық дертінен арылған жөн. Себебі бүгінгі заманның жаңаша түрленген қауіп-қатері кешегіден кем соқпайды. Ендеше, Абылайдың арманына қазіргі Қазақстан қол жеткізгенін ерекше мақтан тұтып, ішкі ынтымағымызды, сүттей ұйыған татулығымызды сақтауға қызмет ету – баршамыздың парызымыз.

Тәуелсіздігіміз мәңгілік болсын, ағайын!

Марат ТӘЖИН

ҰЛТТЫҚ ТАРИХИ ЖАДЫНЫ САҚТАП ҚАЛУ – ӨЗ-ӨЗІҢДІ САҚТАП ҚАЛУДЫҢ ЖАЛҒЫЗ ЖОЛЫ

Бүгінгі Қазақстан – қалыптасқан мемлекет. Біз мемлекет құрудың жаңа белесіне шықтық.

Мемлекет басшысы ұсынған «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қоғам дамуының жаңа белесіндегі басты сұрақтарға, атап айтқанда, «Біз қайда барамыз?» және «2050 жылы қайда болғымыз келеді?» деген сауалдарға жауап береді. Кеңінен қамтып айтсақ, мәселе ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындау туралы болып отыр. Сөз жоқ, бұл құндылықтар осы заманғы, болашаққа ұмтылған құндылықтар болуға тиіс. Олар мынау жаһанданып, ашығын айтқанда, ұлттық өзгешелігімізді шайып бара жатқан әлемдегі біздің ұлттық бірегейлігімізді нығайтуы тиіс. Олар ұлттың мәдени кодын: тілін, руханиятын, дәстүрлерін, мәдениетін сақтауды қамтамасыз етуі тиіс.

Сондықтан да Мемлекет басшысы: «Бүкілқазақстандық бірегейлік біздің халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналуы тиіс», – деп баса көрсетіп отыр. Мәселенің бұлайша қойылуы біздің назарымызды ұлттық тарихты зерттеу мәселелеріне объективті түрде шоғырландырады. Сонымен бірге, біз уақыттың тарих ғылымының алдына мүлдем жаңа талаптар қойып отырғанын айқын көріп, ұғынуға тиістіміз.

Әлемдік тарихнамада орын алған таным тәсілдерді сыни тұрғыдан қайта қарау біздің назарымыздан тыс қалып қойды. Әңгіме, кем дегенде, XX ғасырдың екі әдіснамалық революциясы жайында болып отыр, тарих ғылымындағы қағидатты өзгерістер солармен байланысты.

Біріншіден, мен ең алдымен XX ғасырдың бірінші жартысындағы француз тарихи мектебінің қуатты зияткерлік қозғалысын атап айтқым келеді, ол қозғалыс ең алдымен Люсьен Февр мен Марк Блоктың есімдерімен байланысты. Бүгінгі тарих өзінің тар пәндік шеңберінен шығып, пәнаралық ғылымға айналғаны анық. Тарихи зерттеулер өз бойына көптеген шектес пәндердің – социология мен әлеуметтік психологияның, макроэкономикалық теорияның, әлеуметтік географияның, этнографияның, антропологияның, мәдениеттанудың, құқық тарихының және басқаларының әдістерін кіріктірді.

Екіншіден, әлемдік тарих ғылымында ауқымы алғашқыдан кем түспейтін тағы бір сапалық секіріс XX ғасырдың екінші жартысының өзінде орын алды. Ғалымның рөлі өзгерді. Тарих ғылымына феноменология мен герменевтика әдістерінің енуі тарихи зерттеулердің сипатының өзін едәуір өзгертіп жіберді.Ендігі жерде тарихшы фактілерді тізбелеп, суреттеп отырушы, оқиғаларды тек «тіркеуші» емес, тарихшы «пайымдаушыға» – зерттелетін уақыттың ішкі мағынасына ой жіберетін ғалымға, фактілерді жай зерттеп қана қоймайтын, нақты қоғамның құндылықтарын, жөнжосықтарын, моралін «түсінуге» қол жеткізетін ғалымға айналуы тиіс. Осылай қараған кезде әрбір ұлттық тарих формациялар мен өркениеттердің абстрактілі хронологиялық жылнамасы ретінде емес, халықтың бүкіл күрделілігі мен бөлек бітімін бойына сыйғызған жанды тарих ретінде бой көрсетеді. Тарихшының міндеті – ұлттық тарихты қайдағы бір әмбебап заңдылықтардың қасаң қалыптарына салып жібермей, ұлттық тарихтың жанды, бөлекше ағзасының қалай дамитынын түсіну.

Европацентризммен әбден уланған шетелдік көпестердің, барлаушылардың, әскери адамдардың немесе географтардың қазақ тарихы туралы куәгерліктерін сыни талдаусыз сөзсіз ақиқат деп қарауға бола ма? Біз ол дереккөздердің бәрін байыпты түрде қайта пайымдауға, бүгінгі ғылымның биігінен қарағанда олардың көбіне-көп қазіргі үлгі-қалыптар бойынша ешқандай сын көтермейтінін түсінуге тиіспіз. Сөйтіп, ойымызды жинақтайтын болсақ, тарих ғылымында әм-

бебап өркениеттік және формациялық теорияларынан, ескі тәсілдемелер мен міндеттерден мүлдем жаңа талап қою және соған көшу орын алды. Егер біз ұлттық тарихты формациялық көзқарас түсініктерімен қарап, түркі қағанаттарының бірегей өркениетін, мысалы, ерте феодализм терминдерімен пайымдайтын болсақ, онда біз ештеңені де түсіне алмаймыз және қарадүрсін сұлбаны қайталаймыз. Егер қазақтар этногенезін марксистік структурализм терминдерімен қарастырсақ, онда біз кезекті бір тығырыққа тірелеміз. Өйткені ескірген ғылыми тілдің көмегімен болмысты бүгінгі ғылым биігінен көруге болмайды.

Осы заманғы бір философтың бейнелі түрде айтқанындай, «сөздердің әлеуметтік болмысты құрылымдауы олардың сол болмысты бейнелеуімен бірдей». Әрине, біз тарихты Людвиг Витгенштейннің әуелгі беттегі немесе «тарихи факт лингвистикада ғана өмір сүре алады» дейтін Ролан Бардтың кейінгі кезеңдегі пікірлерінің рухында ұғындырудан аулақпыз. Мұның өзі асыра сілтеу және қазірдің өзінде архаизм, рас, архаизмге айналғанына көп бола қойған жоқ. Сондықтан постмодернистік сөз саптау немесе лингвистикалық философияның концептілері қатты кешіксе де, қазақ тіліне енгізіліп жатқанын тек қолдау керек. Дегенмен бір жайдың басы ашық: біздің тарихнамамыз өзінің әдістемелік және тілдік құралын қатты өзгертуі тиіс. Қазақстанның тарих ғылымының алдында нақты сынақ тұр, ол сынақтың жауабын табуға әбден болады.

Ұлттық тарих мәселелерімен көптен бері және нақтылы айналысып жүрген Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Тарих толқынындағы халық» деген атпен тарихи зерттеулердің арнаулы бағдарламасын жасауды ұсынды.

Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты мынау:

– Қазақстанның тарих ғылымының алдыңғы қатарлы әдіснама мен әдістеме арқауында сапалық секірісті жүзеге асыруына жағдай жасау;

– қазақтардың ұлттық тарихының көкжиегін кеңейту, ұлттың жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастыру;

– Қазақстанның жаңа тарихының жиырма жылының мәнін пайымдау.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бұл бастамасы аяқ астынан шыққан жоқ. Тарихқа арқа сүйемесе, болашақ бұлдыр. Планетада мән-мағына мен құндылықтардың мылтықсыз майданы күн сайын жүріп жатқан қазіргі күнде тарихи жадыны сақтап қалу – жалпы өзіңді-өзің сақтап қалудың жалғыз жолы. Тәуелсіздігіміздің бесінші жылында-ақ Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев мемлекетіміздің тарихына қатысты өзінің көзқарасын айтып: «Біздің халқымыз тарихтың қатпар-қатпар қыртыстарына тамырын терең жіберген қиын да қызықты, талайлы тағдыр кешті. Ол, негізінен, тәуелсіздік жолындағы күреспен өтті», – деп атап көрсетті.

Ұлттық тарихқа стратегиялық тұрғыдағы өзінің көзқарасын Мемлекет басшысы 1999 жылы шыққан «Тарих толқынында» кітабында баян етіп берді. 2003 жылы Қазақстан халқына Жолдауында Президент Н.Ә. Назарбаев бұрын-соңды болып көрмеген «Мәдени мұра» бағдарламасын бастайтынын жариялады. Бағдарлама жүзеге асырылған жеті жылда – 2004-2011 жылдар аралығында Қазақстанның тарихы, археологиясы мен этнографиясы бойынша 26 арнаулы зерттеу жүргізілді. Дегенмен мұның бәрі – тарихи жады мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы ауқымды жұмыстың басы ғана.

Қазір мемлекетіміздің қалыптасқан белесінде біз өз тарихымызды осы заманғы ғылымның биігінен пайымдауға және ұлттық тарихтың бөлінбейтін бейнесін қалыптастыруға тиіспіз. Қазақстанның қазіргі аумағы негізінен қазақ этносын қалыптастырған тайпалардың таралу аумағына сәйкес келеді. Ол тайпалардың XV ғасырда аяқ астынан қалыптаса қалмағаны айдан анық. Қазақ этносының қалыптасуы – талай мыңжылдықтарға созылған үдеріс, өкінішке қарай, ол жеткілікті деңгейде зерттелмеген.

Өкінішке қарай, ғалымдарымыз әлі күнге дейін көнетүркілік Дешті Қыпшақ даласындағы ертедегі мемлекеттік құрылымдардың құрылуы мен ыдырауы, түркі-қыпшақ жұртының таралу аймағы, Еуразия топономикасының тарихы сияқты тағы басқа да аса күрделі әрі ауқымды тақырыптарды жаңа әдіснамалық тұрғыдан қарастырған жоқ.

Біз сақ мәдениетін, әсіресе массагеттерді (Арал бойын мекендеген), тиграхауда сақтарын (Жетісу жерінде) және аримпастарды (Шығыс Қазақстан мен Алтайда) тереңінен зерттеуге тиіспіз. Бұл арада классикалық кезеңдегі еуропалық авторларды оқып, пайымдап қана қою жеткіліксіз. Қаңлы мен Фұн дәуірінің тарихи фактілері мен мәдени артефактілері (қолмұралары) дербес қарастыруды және пайымдауды қажет етеді. Ежелгі Түркі мемлекеті, Түргеш және Қарлұқ қағанаттары да бөлекше назарымызда болуы тиіс, өйткені біздің арқаулық этномәдени және өркениеттік сәйкестігіміз – түркілігіміздің тамыры дәл соларға барып тіреледі. Еліміздің аумағындағы барлық ежелгі мемлекеттер мен қоғамдастықтар егжей-тегжейлі зерттелуі тиіс, себебі олар біздің этносымыздың қағазға түскен, дерек қалған тарихының маңызды буыны болып табылады. VI ғасырда тарих аренасына жаңа тарихи тұлға – Түркі қағанаты – көптеген халықтардың этногенезіне, күрделі де санқилы мәдени кешендердің орнығуына аса үлкен ықпал жасаған Далалық түркі империясы шықты. Бұл – біздің ұлтымыздың этногенезі тарихындағы аса маңызды белес. Біз Шыңғыс хан империясы дәуірінің нақты көрінісін қайта жаңғыртуға, осы тақырыпты саудаға салушылықтан да, оған дәстүрлі түрде оңайлатып қараудан да бас тарта отырып, сол кезеңнің этностық болмысбітімін де түсінуге тиістіміз.

«Тарих толқынында» еңбегінде Мемлекет басшысының жазғанындай, «Біздің арғы ата-бабаларымыз Қиыр Шығыстан Батыс Еуропаға дейінгі, Сібірден Үндістанға дейінгі аумақты алып жатқан мемлекеттердің дамуында екі мың жыл бойы елеулі рөл атқарып келді. Орасан зор кең-байтақ аумақта қоныс аударумен болған көшпелілер Еуразияның этностық және мемлекеттік бет-бейнесін бір емес, бірнеше рет өзгертті». Бұл құрылымдардың қазіргі Қазақстан мен Орталық Азия аумағында тұрып жатқан жалпы (арғы түркілік) антропологиялық тип пен арғытүркілік тілдік топты қалыптастырудағы рөлі қандай? Олардың Қытай, Рим, Кушан империяларымен, Парфиямен және басқалармен өзара қатынасының (саяси, экономикалық және мәдени байла-

ныстарының) жүйесі қандай болған? Ұлы Жібек жолының, әсіресе оның біздің ел аумағы арқылы өтетін бөлігінің – Дала жолының дипломатиялық және сауда-экономикалық рөлі қандай еді? Ол жол мәдениеттердің өзара кірігуі мен бірінбірі байытуына, Орталық Азия мен Еуразияның басқа да мемлекеттерінің, әсіресе Шығыс елдерінің мәдени-өркениеттік қарым-қатынасына қалайша септескен? Қазақ даласының Шыңғыс хан мен оның ізбасарлары империясының жүйесіндегі XII-XIV ғасырларды қамтитын тарихы барынша қадала назар аударуды талап етеді.

Алтын Орданың, орда хандарының тарихы – Қазақ даласының қалыптасу сатысында тұрған жаңа орыс мемлекетімен белсенді қарым-қатынасы басталған кезең де өте маңызды. Өкінішке орай, қазіргі тарихнамада еуропацентризмнің ықпалымен бір-бірімен кереғар күштер – көшпелілер («варварлар») мен отырықшы халықтар («өркениеттілер») күресумен өткен деген түсінік басым. Алайда уақыт өте келе зерттеушілер мұндай түсініктің дұрыстығына барған сайын көбірек күдік келтіре бастауда. Түркі-славян өзара байланыстарының тарихы тек қана соғыстардан, әскери жеңістер мен жеңілістерден тұрмайды. Бұл ең алдымен сан қырлы сауда, саяси, әскери, мәдени өзара байланыстардың тарихы екендігі естен шығарыла береді. Неге екені белгісіз, өкінішке орай, біз өздеріміздің мәдениеттеріміз бен өркениеттеріміздің тіл табысқан тұстарын аттап өтіп, назардан тыс қалдырамыз. Біз тек қақтығыстарды зерттейміз, сөйтеміз де бүгінгі заманның сүйініші мен күйінішін өткен күнге көшіре саламыз,бұлай ету жөнсіз және бұл кәсібилікке де жатпайды.

Қазақтар Еуразияның ең байырғы автохтонды халықтарының бірі екені сөзсіз. Сонымен бірге Қазақстанның тарихы – осы жерді кейінірек мекендеген, бірқатары еркінен тыс қоныстанған басқа да этностық топтардың да тарихы. Еліміздің полиэтникалығын қалыптастыруда бұл үдерістерді біз объективті түрде зерделеуіміз қажет. Қазақстанның тарихы – бұл біздің ортақ тарихымыз.

Қазақстанның жиырмасыншы ғасырдағы тарихы – көп жағдайларда ұлттық пен тоталитарлық қақтығысының тарихы. Бұл – ұлттық сана-сезімді аяусыз саяси машинаның

езіп-жаншу тарихы, ол үшін алдында кім тұрғаны – қазақ па, орыс па, украиндық па, өзбек пе – бәрібір. Біз тарихтың нақты тетіктерін дәлме-дәл әрі айдан анық түсінуге тиіспіз. Сонымен бірге басқа бір қағидатты сұрақ туындайды: тұтас ұрпақтардың тарихы, біздің аталарымыз бен бабаларымыздың тарихы қандай да бір сындарлы мағынадан жұрдай болғаны ма? Әрине, олай емес, өткен ұрпақтардың өмірі мағынадан жұрдай емес. Бұл арада мәселенің тарихи және этикалық қырлары бар.

Кез келген тарихи дәуірде адамдардың өмірі мен саяси жүйенің өмірі үйлесе бермейді. Қазақстандықтардың XX ғасырдағы ұрпағының өмірі өзінше жоғары дербес мағынаға ие. Олардың өздерінің қуанышы, өздерінің жеңістері мен жетістіктері болды. Тұтас ұрпақтар өмір сүрген тарихтың осынау үлкен қатпарын сызып тастау, оны бір ғана қара бояумен бояй салу таза тарихи тұрғыдан қарағанда да әділетсіздік болар еді. Түптеп келгенде, бүгінгі күннің биігінен өткен дәуірді дұрыс бағалау – біздің өз ата-бабаларымыздың алдындағы перзенттік парызымыз. Мұндайда бір қиырдан бір қиырға шығып кетудің қаупі бірдей.

Біріншіден, өткен дәуренді дәріптеудің қажеті жоқ. Баяғы бір тәртіпті аңсай бермей, жиырмасыншы ғасырдағы қиыншылыққа толы тарих туралы ашық айту керек. Сол тәртіптің тұсында миллиондаған ата-бабаларымыздың қалай өмір сүргенін біз жақсы білеміз. Сондықтан тоталитарлық мемлекетте «ұлт мәселесін шешудің» барша ғажаптарын ашып көрсету – біздің тарихшыларымыздың тікелей парызы.

Екіншіден, өткен күнге объективті қарауымыз қажет, аға буынның наным-сенімдеріне құрметпен қарап қана қоймай, тарихта тек қара мен ақ түстің ғана болмайтынын ұғынуымыз керек.

Жиырмасыншы ғасырдың ұлы тарихшыларының бірі Бродель «ұзаққа созылған баяулық» деп атаған кезең келмеске кетті. Тарихтың асықпай-саспай, айдан анық етіп айтатын кезеңдері енді оралмайды. Бүгінгі заманның тарихы басқаша болатындығы біздің өткен күн туралы көбірек білетінімізге ғана байланысты емес. Оның басқаша болатындығы тарихи уақыттың құрылымының өзі өзгергендігінде. Адам-

дардың бірде бір буыны ешқашанда адамзаттың соңғы жиырма жылдың ішіндегі өміріндей соншалықты қарқынды және соншалықты буырқанған өмір сүріп көрген емес. Бұл айтқанымыз қазақстандықтарға да қатысты. Соңғы ширек ғасырдың ішінде біздің елімізде болған оқиғалардың ауқымдылығы мен тарихи маңыздылығы оларды тарих ғылымының жүйе тұрғысынан ой елегінен өткізуін талап етеді.

Қазақстанның қазіргі заман тарихы – тарих ғылымында салыстырмалы түрде алғанда жаңа бағыт. Осыған байланысты ол әлі қоғамдық институт ретінде басы ашылған сипатқа ие емес, яғни өзінің әдіснамасы және оқу-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етілуі бар толық дербес ғылыми пәнге бөлініп шыға қойған жоқ.

Біз үшін бұл олқылықты тез арада жою маңызды.

Қазақстанның қазіргі заман тарихының ерекшелігі неде?

Бір жағынан қарағанда, ол тәуелсіздікке қол жеткізу және жаңа мемлекет құру тарихы болып табылады. Сондықтан да жаңа тарихтың басталар тұсы – кеңестік жүйенің ыдырауы және соған байланысты елеулі геосаяси дағдарыс кезеңі.

Екінші жағынан қарағанда, Қазақстанның қазіргі заман тарихы бүкіл адамзаттың дамуындағы жаңа белеспен сәйкес келіп отыр. Біздің көз алдымызда қағидатты түрде жаңа әлемдік тәртіп қалыптасып жатыр.

Сол кезеңде Қазақстан тарихында орын алған оқиғалардың тарихи мәнділігі мен мәнісі неде? Ол оқиғалардың даму сценарийлері қандай болуы мүмкін еді? Ол оқиғалар қандай жағдайда бүгінгі үдерістердің алдын орап, сипатын айқындап кетті?

Таяу болашақтағы біздің жұмысымыздың басымдықтары қандай?

– Жаңа тарих мәселелері бойынша зерттеулердің тақырыптық аясын кеңейту керек. Олардың арасында біздің мемлекетіміз бен қоғамымыздың өтпелі кезеңінің көзге түсер ерекшелігі ретіндегі үш еселенген транзит; мемлекеттік менеджмент пен стратегиялық басқару жүйесі; мемлекеттік құрылыстың жүріп өткен әр белесіндегі әлеуметтік-саяси үдерістер; қоғамның жаңа әлеуметтік құрылымы; жаһанда-

нудың ұлттық мәдениетке ықпалы және басқа да көкейкесті тақырыптарды бөле айтуға болады. Біз пысықтауға тиісті қыруар тақырыптардың арасынан аз ғана бөлігін еске салып тұрғанымды өздеріңіз түсініп отырсыздар.

– Мемлекеттік құрылыстың өзіміздің қазақстандық моделі, Мемлекет басшысы тұлғасының ұлттық тарихтың жаңа белесіндегі рөлі ғылыми тұрғыдан байсалды пайымдауды қажет етеді.

– Біз пәнаралық зерттеулерді жүзеге асыруда сілкініс жасауға тиіспіз. Біз зерттеушілік құралдары мен жұмыс тәсілдерін түбегейлі жаңартуға: болашаққа байланысты үрдістерді айқындау үшін тарихи модельдеу мен болжамдау аспаптарын батыл қолдануға тиіспіз. Сонымен, біздің алдымызда бұған дейін ұлттық тарихта шешілмей келген ауқымы жағынан аса үлкен міндет тұр.

Біріншіден, жинақталған тарихи фактілер мен куәгерліктер, материалдық мәдениеттің жәдігерліктері, нышандық мәні бар пішіндер мен әдет-ғұрыптарды зерттеу, филология мен лингвистиканың мәліметтері, тарихи география мен демография, тарихи зерттеудің жаңа тәсілдері, пәнаралық көзқарастар бізге қазақтардың этногенезі бұған дейін тарих ғылымы дәйім пайымдап келген кезден анағұрлым ерте қалыптасқан деп болжам жасауға мүмкіндік береді. Этнос көкжиегін біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығына дейін кеңейту және оны ғылыми тұрғыдан орнықтыру бүкіл ұлттық тарихқа жаңаша қарауға, біздің халқымыздың планетаның осы алып өңіріндегі алатын нақты орны туралы түсінігімізді өзгертуге мүмкіндік береді. Мұның өзі ұлттық сәйкестіктің маңызды факторына айналып, ұлттық сана-сезімімізді қағидатты түрде өзгертеді.

Екіншіден, біз өзіміздің қазіргі тарихымыздың басты мәнмағынасын жүйелі, ғылыми негізде түсініп алуға тиіспіз. Тәуелсіз егемен мемлекеттің өмірінде үшінші онжылдық басталды. Осы жылдар ішінде расында да ғасырларға тең жолдан өттік. Ойымызды жинақтайтын кез жетті.

Қазақстандық мемлекеттік басқару моделінің маңызды негіз қалаушысы – Көшбасшының рөлін айрықша атап көрсеткім келеді. Бұл жерде Қазақстан басшысы қызметінің

бірқатар қырларына ғылыми тұрғыда талдау жасау қажет етіледі.

Біріншіден, 20 жылдан астам уақытта біз стратегиялық пайымымыз туралы ашық айта аламыз. Осы жылдар ішінде біз әлемнің түрлі өңірлерінде метеор тәрізді жылт ете қалған көптеген жарқын саясаткерлерді көрдік. Алайда елдің даму стратегиясын ондаған жылдарға алдын ала айқындап және оған болжам жасап қана қоймай, сол жоспарды іске асыра білу – бұл стратегиялық пайымдай алатын саясаткерге тән қасиет. Бұған қоса, Көшбасшы өзімен барлық жағдайда келісе бермейтінін ұғына отырып, оның табысты болашағына деген жауапкершілік жүгін өзіне артып, кей жағдайларда қоғамдық пікірге қарсы жүре алатын күш-жігері жеткілікті болуы тиіс.

Екіншіден, айқындылық. Көшбасшылардың барлығы дерлік мұндай қасиетке ие емес. Олардың көпшілігі оны сайлауалды науқан кезінде берілетін жалаң уәделермен шатастырады. Біздің Елбасы ешқашан әлеуметтік қиял-ғажайыптарды уәде еткен емес, ал уәде берген жағдайда дәл есептей біледі және оны әрдайым іске асырады.

Үшіншіден, басқарудың инновациялық стилі. Көмірсутегіне бай көптеген елдер мұнай қайнарының айналасында дағдарып қалды. Қазақстан Президенті күш-жігерді инновациялық дамуға, технологиялық үдеріске бағыттап келеді. Елдің бәсекеге қабілеттілігі тек қана жедел технологиялық дамуында.

Төртіншіден, интеллектуалдық ауқым. АӨСШК-тен Әлемдік діндер форумына дейінгі, ЕҚЫҰ саммитінен ЭКСПО-2017-ге дейінгі, елорданы көшіруден «2030» және «2050» стратегияларына дейінгі ішкі және сыртқы сипаттағы барлық ірі жобалардың негізінде нақ Елбасының интеллектуалдық күш-қуаты жатыр. Ал осы жобаралардың әрқайсысы қазіргі заманғы кез келген ірі саясаткерді құрметке бөлей алар еді.Барлық осы деректер, идеялар, оқиғалар жүйелі әрі объективті бағаға ие болуы тиіс. Бірақ бұл әдеттегі кезекті баяндауды емес, байыпты ғылыми талдауды қажет етеді. Менің ойымша, бұл біздің тарихшыларымыздың алдында тұрған міндеттің маңызды бөлігі.

Бұл міндеттердің бәрін шешу үшін орта мектептер мен жоғары оқу орындарындағы тарихты оқытудың осы заманғы және шын мәніндегі ғылыми біртұтас мемлекеттік стандартын жасау керек. Ол стандарт осы заманғы зерттеу тәсілдері мен оқыту әдістеріне негізделуі тиіс.

Тұтастай алғанда біздің жұмысымызды бірнеше бөлікке бөлуге болады.

Бірінші. Ұлттық тарих қоғамдық ғылымдардың арасында орталық буынға айналуы тиіс.

Екінші. Біз сапалық жаңа деңгейде Қазақстан тарихының ортақ тұжырымдамасын жасап шығуға тиіспіз. Ол тұжырымдама бүкіл әлемдік тарихпен тығыз байланыста болуға, Қазақстанның аса ауқымды тарихи үдерістердегі, олардың өзара байланысы мен ғылыми кезеңдену жүйесіндегі орнын анық көрсетуге тиіс.

Үшінші. Қазақстан туралы біздегі және шетелдердегі тарихи материалдардың барлығын жинауға, жүйелеуге және жіктеуге баса көңіл бөлуге тиіспіз. Сондықтан да біз тарихи артефактілердің (бұл қазіргі заман тарихына да қатысты) барлық негізгі шетелдік қоймаларын ұқыпты зерттеуге, сондай-ақ ол тарихи материалдарды Қазақстанға қайтару мүмкіндігі жөніндегі мәселені қарауға, егер ондай мүмкіндік болмаса олардың көшірмесін жасатып, болашақта зерттеушілер мен жалпы жұртшылық үшін қолжетімді етуге тиіспіз.

Төртінші. Сіздердің назарларыңызды орталықазиялық номадтық өркениетті зерттеудің маңыздылығына ерекше аударғым келеді, қазіргі таңда ол өркениеттің сақтаушысы қазақ этносы болып отыр. Қазақ этносының археологиясын, антропологиясын, этнографиясын, фольклорын, мәдениеті мен дәстүрлерін зерттеуге күш сала отырып, қазақтардың номадтық өркениетін зерттеу саласында ғылыми және ғылыми-қолданбалы зерттеулер бағдарламасын дайындауды тапсырамын. Бізге Орталық Азия өңірінің тарихы мен тұтастай алғанда жалпы тарих туралы өзіміздің, ұлттық пайымтүсінігімізді қалыптастыра бастау мәселесін қарастыру керек.

Бесінші. Тарих бойынша сапалы оқулықтар даярлау мәселесі күн тәртібінен түспей тұр.

Ерлан СЫДЫҚОВ

АБЫЛАЙ ХАН – КӨРНЕКТІ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ ЖӘНЕ ДАРА ТҰЛҒА

Құрметті жиналған қауым!

Қадірлі қонақтар!

Бүгінде Тәуелсіз Қазақстан үшін Отан тарихы мен айбарлы азаттығымыздың шежіресі айрықша маңызды, мейлінше ділгір, өте жауапты тақырыпқа айналып отыр.

Биыл аса көрнекті қайраткер, дара тұлға Абылай ханның туғанына 300 жыл толды. Бұл мерейлі меже – ел мәртебесін танытатын өре мен өлшем өнегесі, ұлтымызға ұйытқы болатын таным мен тағылым тұғыры, қоғамымыздың қат-қабат ағымындағы орасан серпінді оқиға. Абылай сайын сахарамыз үшін алды-арты алмағайып, шешімсіз түйіндері шиеленіскен дәуірде өмір сүрді. Сол қиын тұстың қалың тұманында адаспай жол тапқан, жайнаған туы жығылмаған қарымды қолбасшы, зәрезап заманның данагөй дипломаты бола білді.

Хан Абылай – Қазақстан тарихындағы тағдырлы бір кезеңнің күллі тауқыметін бойына жүктеген тұтас бітімді тұлға. Қазақ елінің айбынын асыру мен ордасын орнықтыру маңызды міндет еді. Бұл ретте Абылайдың мемлекетшіл парасаты, жаужүрек батырлығы, кемел қолбасшылығы, көреген қайраткерлігі, сұңғыла бітімгерлігі айқын көрінді. Осындай ерекше қасиеттерінің арқасында сайыпқыран сұлтан хандық дәрежеге көтеріліп, өз төңірегіндегі жақсылар мен жайсаңдардың, сондай-ақ түрлі әлеуметтік топтардың қолдауына ие болды. Абылай ел билеген кезеңінде жойқын өзгерістер жасап, Қазақ Ордасының іргесін одан әрі нығайтуды көздеді.

XVIII ғасырдың қазақ тарихында алатын орны өзгеше. Бұл жүзжылдық Ұлы Дала көшпелілері өркениетіндегі бетбұрысты кезеңдердің бастауы болатын. Моңғол империя-

сының мұрагерлері – қазақтар мен қалмақтар өзара өшпенділіктің отын өшірмеді. «Ежелгі дұшпан ел болмас» деген тәмсіл сөздер, бәлкім сол заматта айтылса керек. Тарихи текетірес. Сын сағаты. Әйгілі пәлсафалық түйінге жүгінсек: барсың не жоқсың... Нәтижесінде қалмақ қырылды, елдігінің еңсесі езілді. Ал «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» есеңгіреген қазақ дер кезінде есін жиып, жұрттығын сақтап қалды. Қаратаудың басынан құлаған қайғылы көш тарихтың жаңа асуларына қарай жанкештілікпен сапар шекті.

Қазақтың тарихи жырларында Абылай ханның даңқты бейнесі осы кезеңнің оқиғаларымен байланыстырылады.

«Сабалақ» есімді жас жігіт алғаш рет 1729 жылғы Аңырақай шайқасында ерен ерлігімен таңдай қақтырды. Жауға қарсы аруақ шақыра атойлаған жұмбақ жанның семсер сілтесі, найза салысы, садақ тартысы қарсыласының мысын баса берді. Әрбір қарулы қимылы тегін емес тектіліктің төркінін меңзеп тұрды. Оның кеудесінде соққан арыстан жүрегі, аспанға шырқаған асқақ тілегі халқының мұңымен, мұратымен, мүддесімен үйлесіп жатты. Жас сұлтанның жасындай жалт еткен осы бір серпілісті сәті оның жұлдызы жоғары жазмышының кіріспесіндей көрінді. Кейінірек, Абылайдың қолына биліктің тізгіні шым-шытырық саяси жағдайда тиді. Қазақ даласын шығыстағы көршілерден ғана емес, солтүстік-батыстағы азуын айға білеген жұрттардан оқшау ұстаудың айла-амалы өте қажет еді. Мұндай саясатты жүзеге асыру үшін уақыт шарттарын уыстан шығармайтын және ойы озық, қайраты қарымды тұлғаға деген табиғи әрі тарихи зәрулік туды.

Ел бастаған Абылайдың алдынан қиямет-қиын міндеттер кесе көлденеңдеп шықты. Бұлардың ең әуелгісі – көшпелі қазақтың рулық-тайпалық құрылымын сақтай отырып, бір орталыққа бағындыру. Одан соңғысы – Ресей және Цин империяларының арасынан «аюдың апанын, айдаһардың аранын» мазаламас ынтымақты жол табу. Бұған қоса, «жанға – жан, қанға – қан» деген жаулығынан жаңылмайтын Жоңғариядан біржолата құтылмақ ләзім. Ең ақырында, қазақ сұлтандарының, билерінің, батырларының арасындағы алтыбақан алауыздықтың түп-тамырына балта шапқан жөн.

XVIII ғасырдың ортасына дейін Кіндік Азиядағы халықаралық қатынастарда Жоңғарияның ықпалды күш болғандығы белгілі. Қоғамдық-саяси тұрғыда 1717-1718 және 1723-1725 жылдардағы жоңғар шапқыншылығы қазақ мемлекеттігіне зардабы шексіз залал әкелді. Көптеген қазақ тайпалары жоңғар қыспағына шыдай алмай, бейберекет босқыншылыққа ұшырады. Соның салдарынан, XIX ғасыр тарихшысы Алексей Левшин жазғандай, «жұт пен жаппай өлім келді... арып-ашу мен қасірет жалпыхалықтық сипат алды, біреулер аштан өлсе, басқалары бала-шағасын тастап кетіп жатты».

Жоңғарлар Қазақ хандығының түстіктегі шаһарлы да шоғырлы қоныстарына баса-көктеп кірді. Бұл ілкі шаруашылықтың іргесін шайқалтты; мемлекеттік құрылымдардың тұрақтылығына қатер төндірді; қазақ қоғамының саяси элитасы сапындағы қайшылықтар мен қақтығыстардың өршуіне әкеп соқтырды. Сол себепті XVIII ғасырдың орта шеніне дейін Абылай бүкіл қажыр-қуатын Жоңғар басқыншылығына тойтарыс беруге жұмсады. Ресей тарапынан әскери көмек алу үміті ақталмады. Өз билігін нығайту және көрші елдермен тату қарым-қатынас орнату мақсатында Абылай бірқатар қадамдарға барды. Бір жағынан, іргелес халықтардың ықпалды династияларымен құда-құндалықты қолға алды. Сонымен қатар қазақ сұлтандарының арасында әулетаралық некені қолдауға ден қойды. Қонтайшы Қалдан Сереннің өлімінен кейін Жоңғарияда мұрагерлердің таққа таласы басталды. Жат жұрт ішіндегі бұл кикілжіңге қазақ сұлтандары да бір бүйірден килігіп, отқа май құя түсті. Сол арқылы қарсыласты әлсірету ойластырылды. Сөйтіп Севан Рабдан мен Қалдан Сереннің кезінде қазақтың жаулап алынған оңтүстік және оңтүстік-шығыс өлкелерін азат ету майданына жол ашылды.

Абылай таққа таласушы тараптарды кезегімен қолдай отырып, жоңғарлардан айтарлықтай жерді қайтарып алды.

XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі қатыгез уақыт Абылайдың мінезін шар болаттай шыңдады. Оны қайсар да қайратты саясаткер етіп шығарды. Жоңғар мемлекеті жерменжексен жойылар алдында қазақ пен қытай арасындағы жер дауы біршама ушықты. 1755 жылдың жазында Қытай тарапы

Абылайға шекара мәселесіне қатысты елші жіберді. Алайда Абылай Қытайдың Жоңғарияға байланысты құйтырқы пиғылын құптамады. Жоңғарлардың Цин империясына қарсы көтерілісіне ұйытқы болған Әмірсанаға белсенді түрде көмек көрсете бастады. Қазақтар жаугершілік уақытында Жоңғария қолында қалып қойған жерлерін қайтарып алуға мүдделі болды.

1756 жылдың көктемінде қазақ жасақтары Жоңғарияның ішкі аймағына жорық жасап, қытай әскерімен бетпе-бет келді. Бұған ызаланған Цин императоры қазақтарға қарсы жауапты жортуыл жасау жөнінде бұйрық берді. Орта жүздің қоныстарына екі жақтан – оңтүстіктен және шығыстан кіру көзделді. Сонымен қатар қытай әскерлері Абылайдың маңайында жасырынып жүрген Әмірсананы қолға түсіруді қалады. Бірақ қазақ жасақтары тұтқиылдан шабуылдай отырып, Қытайдың екі армиясының қосылуына мүмкіндік бермеді. Қытай әскерлері кері қайтуға мәжбүр болды.

Осы оқиғалардың барысында абыройы асқан Абылайдың билеушілік болмысына Алексей Левшин былай деп сипаттама береді: «Көпті көргендігімен, айлакерлігімен, әккілігімен, парасатымен, қол астындағы халық санының басымдығымен, Ресей патшайымымен, Қытай боғдыханымен тікелей орнатқан қарым-қатынасымен үзеңгілес қазақ билеушілері арасында даңқы үстем болған Абылай Орта жүз билеушісі мәртебесіне лайықты қасиеттерді бойына жинақтай білді. Қабілетіне сенімді болған ол жақтастарын салмақты қалпымен, мұқият іс-қимылымен тарта білді; қабілет-күшімен жауының мысын басты және қажет кезде бірде орыстың, енді бірде қытайдың құзырында екенін мойындағанымен, шын мәнінде тәуелсіз билеуші бола алды».

Абылай көшбасшылық кемеңгерлігімен ғана емес, қолбасшылық қабілетімен де үзеңгілестерінен оқ бойы озық еді. Бөгенбай мен Қабанбай бастаған атақты батырлар керек кезінде оның ақылына жүгініп, беделіне арқа сүйеді. Абылай Ресей мен Қытайдың бейтараптығын оңтайлы пайдаланып, Ташкент пен Ходжент жорығына аттанды. Сөйтіп Жизаққа дейінгі қазақтың жеті қаласын азат етті. Хандықтың шекарасын шығыста Алтайға жеткенше, солтүстікте Тобылдан әрі,

ал оңтүстікте Ташкентке дейін кеңейтті. Жеңісті де жемісті әскери жорықтары оның даңқын жайып, атын аңызға айналдырды.

Абылайдың салиқалы да сауатты саясатының нәтижесінде ішкі саяси ахуал тұрақтанып, Шыңғыс әулеті мен ақсүйектердің өзара тартысы тыйылды, қазақтың барша этникалық территориясы азат етілді.

Абылай ел ісімен енді шұғылдана бастаған шақта Қазақ хандығы сиырдың бүйрегіндей бөлшектенген бытыраңқы халге жуық тұрған болатын. Тек XVIII ғасырдың 60-жылдарына қарай билеушінің төңірегіне саяси элита біршама тығыз топтасты. Аумағы азат, көлемі кең мәртебелі мемлекет шын қуатына мінді. Қалмақтан тазартылған Тарбағатай, Жетісу өлкелерін өркендетуге басым көңіл бөлінді. Ұлттың тұрмыстіршілігінде қордаланған мәселелер де Абылайдың басты назарында болды. Ол бірде күшпен, келесі бірде келісіммен қазақ қоныстарында тәртіп пен тыныштық орната білді. Уақыт өте келе, ақсақалдар билігін әлсіретіп, басқарудың дәстүрлі институттарын қайта жандандыруға күш салды. Сот жүйесін нығайтты. Өзінің құзыретін хан болып сайланған кезде белгіленген шектерден асыра кеңейтті. Ол хан билігін түрлі кеңеспен шектеген сепаратистік көңіл-күйдегі қуатты рубасылар (билер) мен сұлтандардың бассыздығын тыйды. Шариғат жолымен төрелік айтатын билер сотының құқын шектеп, өлім жазасын тек ханның өзі шығаратын қылды.

Абылай хандардың бұрын алынып тасталған айрықша құқықтарын қайта қалпына келтірді. Орта жүз бен Ұлы жүзге тиесілі жерлер Абылайдың балаларына бөліп берілді. Шоқан Уәлихановтың көрсетуінше, «Абылайдан басқа бірдебір қазақ ханы мұндай шексіз билікке қол жеткізген емес». Осының арқасында Абылай хан шаруашылық пен сауда ісінің дамуына септігін тигізген белсенді экономикалық саясатты жүзеге асыра бастады. Ол халыққа салынатын салықтардың жаңа түрлері мен өлшемдерін енгізді. Алғашқылардың бірі болып көшпелілердің отырықшы өмір салтына бейімделуінің, тұрақты баспана құрылысының, шабындық мен егіншіліктің қажеттілігін терең түсінді. Абылай Қазақ хандығының солтүстік аудандарында егіншілікті дамытудың бастамашы-

сы болып, көрші Ресейден осы кәсіптің білгірлерін арнайы алдыртқан.

Шоқан Уәлихановтың: «Қазақтардың аңыз-әңгімелерінде Абылай айрықша қасиеті бар киелі, керемет құдірет иесі болып саналады. Абылай дәуірі – қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры. Оның жорықтары және батырларының көзсіз ерлігі мен қаһармандығы жыр-дастандардың арқауына айналған», – деп жазғаны белгілі. Ханның ішкі және сыртқы билігінің бар мазмұны халықтың тұтастығына бағытталған еді. Сөйтіп ол жасампаз әрі стратег, дана билеуші және саяси көшбасшы ретінде танылды. Оның шебер саяси амалдары күштеп отарлауға, мемлекеттің бүтіндігін бұзуға қарсы тұрды. Ел ханына сенді, хан елдің үмітін ақтай алды. Қазақ халқының жадында ол осындай сипаттарымен сақталып қалды.

«XVIII ғасырдан бастап, – деп жазады Елбасы «Тарих толқынында» атты еңбегінде, – Орталық Азияның түркі тектес халықтары ұдайы жалғасып, тереңдей түскен экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени дағдарыстар кезеңіне душар болған әрі өз аумақтарын отаршылдық саясат есебінен кеңейте түсуді көздеген мемлекеттердің оңай олжасына айналған». Осы кезеңде Қазақ хандығы солтүстікте Ресей патшалығының, шығыста Қытай империясының, оңтүстікте Қоқан, Бұқара, Хиуа билеушілерінің, ал батыста қалмақтардың қыспағын көрді. Ел басына күн туған сын сағатта тарих сахнасына шыққан Абылай елдік жауапкершілікті өзі де алды, би-батырларға да лайықты жүктей білді. Сол замандағы халық ерік-жігерінің тастүйін бірлігі Абылай ханның жеке тұлғасынан, ұстаным-қасиетінен көрінді. Батырларымен тізе қосып, қаһармандықтың ерен үлгісін көрсетіп, халықтың ұйытқысы болған Абылай ханның ерліктері тар заманда ел рухын қайта түлетудің алтын арқауын құрады. Бұдан басқа елдік қыруар жұмысты хан әміріне сай жүйелей білген ұлттың рухани көсемдері – Төле, Қазыбек, Әйтеке билер сыртқы және ішкі алауыздықтарға төтеп беріп, Абылай ханмен бірлесіп, ұлтты ұйыстырып, бір мұратқа топтастыру жолында қызмет етті.

XVIII ғасырдың 40-жылдарының орта шенінен бері қарай Орталық және Орта Азиядағы саяси жағдай Қазақ хандығының пайдасына шешіле бастады. Қазақтың этникалық құрамында оң өзгерістер байқалды. Халық саны қалмақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай және басқа да Орталық Азия халықтарының табиғи қосылуы мен ұйысуы есебінен де молая түсті. Елдің берекесі кіріп, ұлт саны 3 миллионға жетті.

Абылай хан секілді елдікті ойлаған тұлғалардың арқасында қазақ мемлекетінің негізі нығайып, елдік тұтастық пен бірлік ұрпаққа мұра етілді.

Сарабдал ханы бар Қазақ елі қалыптасу мен нығаюдың қиын сыны мен жолынан өтіп, далалық мемлекеттің ерекше моделін өмірге әкелді. Далалық мемлекетті құрудың өзгешелігі шартты сипаттағы «жер», «халық», «билік» секілді ұғымдардың бірлігіне байланысты еді. Бұл халық сөзіне айналғанда, «туған жер», «қазақ жұрты», «хан билігі» ұғымын қамтыды. Ал жыраулардың алдаспан толғауына айналғанда «Кір жуып, кіндік кескен жер үшін; Қара қазан, сары бала қамы үшін» күрестің негізі болып шықты. Дала мемлекетінің айрықша ерекшелігі ретінде территориялық фактордың басым ықпалын атап өтуге болады. Расында, дәл осы территориялық фактор, табиғи-климаттық жағдайлар өмір салтын шаруашылық тұрғыда ұйымдастырудың тұрақты анықтауышы болып, саяси және рухани құндылықтар жүйесіне ықпал етті. Уақыт тезінен өткен және қазіргі кезде мемлекеттігін қайта жандандырып жатқан қазақ халқының көршілес елдер мен халықтар арасындағы қарым-қатынас пен өзара әрекеттестік тәжірибесі бай әрі күрделі. Кең сахараны мекен еткен, солтүстігінде Ресеймен, шығысында Қытаймен, оңтүстігінде Орта Азия мемлекеттерімен шектесіп жатқан Қазақстан тағдырдың жазуымен осындай ерекше геосаяси өңірде орналасқандықтан, көп полюсті, көп векторлы саяси бағыт ұстанады. Бұл – Қазақ елінің ғана таңдауы мен мүддесі ғана емес, әлемдік үйлесімділік пен мемлекеттік дербестікті тең ұстаған тарих пен демократияның таңдауы мен мүддесі. Осы тұрғыдан алғанда, Абылай заманының бай әрі күрделі тарихын зерттеудің және талдап қорытудың танымдық, сындарлы мәні арта түседі. Ресеймен достық қатынастардың

негізін қалаған да, Қытай және Орта Азия мемлекеттерімен дипломатиялық қарым-қатынастардың негізгі қағидатын бекіткен де Абылай хан. Саяси-құқықтық құрылым тұрғысында, далалық мемлекет тарихын ру-тайпалық құрылым мен жұрт қоныстануының территориялық-кеңістіктік шекаралары ерекшеліктерінен тыс зерттеу қисынсыз. Егер ерекшеліксіз зерттелсе, «қазақтардың дәстүрлі мемлекет моделі болмаған» деген жаңсақ пікір өрістеуі мүмкін. Далалық мемлекеттің табиғатын жете түсіну үшін «мемлекет» және «мемлекеттілік» ұғымдарының арақатынасын саралау керек. Себебі мемлекеттілік туралы мәселе – бұл бір аймақты екіншісінен бөліп тұратын әлеуметтік кеңістіктің әуелгі шекарасы туралы мәселе. Демек, қазақ мемлекеттілігі Қазақ хандығы аясында шектеліп қалмайды. Өйткені біздің мемлекеттілік ұғымымыз қазақ мемлекетінің пайда болуы мен дамуын ғана емес, түркі этносының ғұмырында ұзақ жылдар бойы жүріп келген мемлекеттік-құқықтық үдерістерді де меңзейді. Ендеше, қазақ мемлекеттілігін теория жүзінде ұғыну үшін мемлекеттік билікті генезисінен, ертедегі дала мемлекеттерінен бастап, қазақ хандарының жаңғыртуларына дейін зерттеу қажет. Қазақ хандығы өн бойына дала мемлекеттілігінің барлық салттарын жинақтаған иерархияланған әлеуметтік-саяси құрылым болды. Жыл сайын құрылтайлар шақырылатын. Беделді рубасылары хан алдында заң жөнінде кеңес беретін орган – билер кеңесін құрды.

Мемлекеттік-саяси жоралғының негізі хан сайлау жүйесі еді. Ақ киізге көтеру салты – халық пен ел билеуші ынтымағының белгісі, мемлекеттің тұтастығы мен беріктігі үшін қажетті этногенетикалық интеграцияның дәлелі іспетті. Қазақ хандығы ішкі саяси ахуалдағы көрнекі өзгерістерді қиындатқан жаңа тарихи талаптардың бар ауыртпалығын өз мойнына алды. Сол ауыртпалықтың бірегейі жоңғар шапқыншылығы болды. Оның зардабынан қазақтар Ұлы жүз бен Орта жүздің айтарлықтай жерінен, сондай-ақ қазақ хандарының резиденциясы – Түркістан қаласынан айрылып қалды. Бір жарым ғасырға созылған жоңғар соғысы қанша азапты, қырғынды болса да, қазақ жасақтарының зор жеңісімен аяқталды. Соңғы екі ғасырда патшалық Ресей

және кеңес тарихшылары жазған Абылайдың тарихи рөліне қатысты зерттеулерде біржақтылық, әділетсіздік, үстірт қарау жиі байқалды. Революцияға дейінгі еңбектерде, сондай-ақ кеңестік тарих әдебиеттерінде Абылай тұлғасына «қатыгез», «екіжүзді», «жауыз», «дүниеқоңыз», «ру арасына өрт салушы», т.б. баға беріліп, осы анықтамаларды жинақтаған стереотип қалыптасты. Қазақстан тарихшылары тәуелсіздіктен бері халқымыздың өткен тарихына қатысты кереғар түсініктерді қайта қарай бастағаны мәлім. Аталған сала ғылымының заманауи жетістіктері негізінде күрделі, шетін мәселелерді жаңаша тәсілдермен зерттеу қолға алынды.

Мемлекеттілік пен тәуелсіздіктің қайта жаңғыруы аясында тарихта саяси себеппен бұрын жіберілген бұрмалаушылық пен қателікті түзету – ғалымдардың басты міндеті. Өйткені халықтың тарихи жадын қалпына келтіру, қилы тағдырын ой елегінен өткізу мемлекеттің шын мәнінде тәуелсіз болуының, қазақстандық отаншылдықты қалыптастырудың басты шарты дей аламыз. Алайда мемлекеттік тәуелсіздік және ғылыми плюрализмді бекіту жағдайында, яғни кез келген пікірдің жариялануына мүмкіндік берілген кезде, бұқаралық тарихи санаға ықпал ете алатын мәселенің негізгі аспектілері қаншалықты шынайы және бүкпесіз мазмұндалатыны өте маңызды.

«Жаңа заманға бейімдеу» деген жадағай түсінікпен тарих ерікті ревизияға ұшыраған жағдайда, әуесқой авторлар тарапынан жіберілетін үлкен ауытқулар тарихи санаға зор зардабын тигізеді. Тарихтағы жаңылысу дәйексіздікке, қарапайым адамның болып жатқан оқиғаларды дұрыс түсінбеуіне әкеп соқтырады. Зерттелетін тақырыпқа бейкәсіби тұрғыда келу, тарихи дереккөздерді ғылым қағидатынан сәйкес пайдаланбау көп жағдайда ғылымға еш қатысы жоқ, қиял құшағындағы қиғаш түсініктерді қалыптастырады. Бірегейлік, әлемдік тарихта өзіндік орынды еншілеу, мемлекеттілікті қалыптастыру мәселелері Абылай хан билігі тұсында да қандай маңызға ие болса, егемен Қазақстан Республикасының қалыптасу кезеңінде де сондай шешуші сипатқа ие.

Қазақстанда мемлекеттік тәуелсіздіктің орнығуы қазақ халқының тарихына, атап айтқанда: этникалық террито-

риясының қалыптасуына, ұлттың байырғы мекенінде мемлекеттіліктің пайда болуы мен қайта жаңғыруы кезеңдеріне қатысты көптеген өзекті мәселелерді күн тәртібіне шығарды. Қазіргі заманның жаңа талғам-талабына сай өткенге деген қызығушылық артып келеді. Қоғам елдегі өзгерістерді жіті сезініп, әлеуметтік дамудың мәнін, қайнар көзін, бағытын және негізгі үрдістерін түсінуге талпыныс жасауда. Сондықтан Отан тарихын зерделеу, тәуелсіздік пен егемендік жолындағы күрестің шешуші кезеңдерін пайымдау ерекше мән-мағынаға ие. Осы орайда халықтың тарихи сана-сезімі жаңа деңгейге көтерілгенін, жұртшылықтың Отан тарихын білсем деген шынайы көңілін, тәуелсіздік жолында шейіт болған қаһармандар ерлігі мен айрықша рухты оқиғаларды парықтауға деген ынтасын ерекше айтқымыз келеді.

Бүгінге дейін, өкінішке қарай, Абылай ханның мемлекеттілікті жаңғырту, нығайту, ұлттың басын қосып, тұтас мемлекетке ұйыстыру жолындағы қайраткерлік еңбегін кешенді зерттеу тарихшылар назарынан тыс қалып келді. Ал осы жолда мемлекетшіл тұлға мен оның қаһарман би-батырлары қаншама қажыр-қайратын, ақыл-парасатын сарп етті. Мұны тарих та, тарих арқылы танымы қалыптасатын халық та ұмытпауы керек!

Ұлт тарихын зерттеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында айтылғанындай, отандық тарихнама өз әдіснамалық және тілдік құралын айтарлықтай өзгертуі қажет. Отандық тарих ғылымының алдына жауапты да маңызды міндеттер қойылды. Біле-білсек, бұл – тарихшы ағайынның алдындағы зор кәсіби жауапкершілікті аңғартатын мәселе. Мәселенің оңтайлы шешілуіне Елбасымыздың идеясы арқасында дүниеге келген «Тарих толқынындағы халық» атты арнайы тарихи зерттеулер бағдарламасы ықпал етеді деп санаймыз.

Тарихтың мәні – өткенді қайта пайымдау мен бағалауда. Әр ұрпақ оны өзінше қабылдайды. Кез келген бағалау адамның санасы мен дүниетанымына байланысты. Ұлттық тарих ұлттық мемлекетті қалыптастырудың үдерісі дей аламыз. Ұлттық сана-сезім қалыптасу үдерісіндегі мемлекеттілікпен тығыз қарым-қатынаста, сан түрлі ерекшеліктерді ескеріп

дамиды. Қазақ мемлекеттілігінің дамуы, дана Абай айтқандай, «соқтықпалы, соқпақсыз». Дегенмен тағылымды, жарқын тұстары ұрпақты рухтандырады, мақтаныш сезімін оятып, құйқасын шымырлатады. Сын-сынақ кезеңдері аз болған жоқ. Мұндай күрделі де жауапты дәуір XVIII-XIX ғасырларға тән. XIX ғасырдың алғашқы жартысынан бастап мемлекеттік сана-сезім идеясын аңсау күн тәртібіне шықты. Осы үдерістің нәтижесінде XVIII ғасыр оқиғалары мен атақты тұлғалардың тарихи қызметі замандастарын да, кейінгілерді де елең еткізді.

Абылай хан – аса ірі қайраткер, ұранға айналған тұлға мағынасында жан-жақтағы көршіміздің назарына іліккен есімдердің алғашқысы еді. Дос та, дұшпан да оған қызыға, кейде сұқтана қарады. Себебі оның тұлғасы уақыт алға жылжыған сайын асқарлана, биіктей түсті.

XIX ғасырда өмір сүргендердің пікірінше, Абылай заманы еркіндіктің, ерліктің, бірліктің заманы болды. Бәлкім содан да шығар, Абылай ханның тұлғасы, ерлігі мен елдігі жоғары бағаланды. Халық бұл бейнеге жанын салды, армантілектерін, үміті мен сенімін артты. Жазу салтынан гөрі ауыз әдебиеті елге өтімді, маңызды заманда Абылай хан халық мұратының рәмізіне айналды. Барды хатқа түсіру белсенділігі XIX ғасырдың екінші жартысында арта түссе, оның негізгі платформасы, өзегі халық ауыз әдебиеті еді. Бүгінде ел тарихын зерделейтіндер дәйекке алатын шығармалар сол кезеңде туған болатын. Бірақ олар нағыз ғылымның тезінен өтті дей алмаймыз. Мұны бір жағынан таптық идеологиямен, екінші жағынан тарих мектебінің жетілмегендігімен түсіндіруге болады.

Бүгінгі таңдағы ғылымның міндеті – нағыз тарихты мифологиялық тарихтан ажырата білу. Бұл міндеттің қазіргі Қазақстанда демократиялық қоғам құру мақсаттарына қатысы бар. Себебі тарихтан білетініміздей, демократия болмаса, халықтың мүддесін жеткізетін нағыз мемлекеттілік болмақ емес.

Атақты неміс философы Карл Ясперс тарихтың мағынасы мен мақсаты туралы мәселелерді көтере келе, оның рөлін төмендетуден сақтандырып: «Тарихты айналып өтетін жол

жоқ, себебі барлық жолдар тарих арқылы өтеді», – деген еді. Мұрагерлік және салт-дәстүр мәселелерін қозғаған осы ойшыл: «Егер біз қол жеткізген табыстарымызды ұмытсақ және олар өміріміздан із-түзсіз жоғалса, тарихи үдеріс тоқтап қалуы мүмкін», – деп, өзекті міндетті де көрсетіп берді.

XX ғасырдың ірі оқиғалар мен жаһандық өзгерістерге толы соңғы он жылы көптеген елдер мен халықтардың тағдырында бетбұрысты кезең болды. Өткен ғасырдың дәл осы кезеңінде Кеңес империясы құлап, оның орнына тәуелсіз мемлекеттер өмірге келді.

Мемлекеттіліктің өркендеуі, экономикалық және саяси модернизация, қазіргі заман деңгейінде халықаралық мойындауға қол жеткізу – тәуелсіз Қазақстанның жеңісі болса, осы жеңістер бедерінде тарихты қайта зерделеу мен пайымдау ерекше мағынаға, прагматикалық маңызға ие. Толғамалы тарих бедерінде Абылайдың жауынгерлік ерліктері, қан майдандағы жеңістері, Ресей, Қытай және басқа да көршілес елдермен белсенді дипломатиялық, сауда-саттық байланыстары Қазақ хандығы мен әйгілі ханның Орталық Азия халықтарының саяси өміріндегі халықаралық беделін арттырды.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Егемен Қазақстан» газетінің 2013 жылы 2 қазанда жарық көрген «Абылай аңсаған азаттық» атты мақаласында: «Алмағайып сұрапыл заманда есеңгіреген елге ес кіргізіп, бір тудың астына біріктіре білген Абылай ерлігі мен ақыл-парасатын қатар жұмсаған сарабдал саясаткерлігінің арқасында қазақ халқын жойылып кетуден сақтап қалды. Осылайша, туған халқының кемел болашағын аңсаған ол өз дәуірі артқан ұлы жүкті қайыспай көтеріп, ел алдындағы перзенттік парызын атқарып кетті», – деп жазады.

Ендеше, бүгін біз тәуелсіз ел, байрақты жұрт ретінде барша қазақтың ұранына айналған арыстандай айбатты Абылай бабамызға құрмет көрсетіп, аруағы алдында бас иеміз.

Тыңдағандарыңызға рақмет!

Хангелді ӘБЖАНОВ

ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХЫН КӨПТОМДЫҚ ЕТІП ЖАЗУЫМЫЗ ҚАЖЕТ

– Хангелді ага, тарих төңірегендегі пікірталастардың белсенді түрде жүргеніне оншақты жыл болды. Таяуда Мемлекеттік хатшы М. Тәжин арнайы алқалы кеңес өткізіп, алда қауымдасып атқаратын бағыт-бағдарды ортаға салды. Енді саланың жұмысына қаншалық жаңа серпін келеді деп ойлайсыз? Қазақ халқының жаңа тарихын зерделеу қалай жүруі керек?

– Қазақ – тарихқа, әсіресе төл тарихына құштар, аңыз-әфсаналарды ұрпақтан ұрпаққа аманаттаған, тарихпен жасты да, кәріні де тәрбиелеген халық. Тоталитарлық-идеологиялық өктемдік тұсында әлсірегенімен, біржолата үзілмеген бұл дәстүр азаттықтың келуімен қайта түледі. Қолына қалам ұстағанның бәрі тарихшы болуға шақ қалды. Біреулері қисынсыз елес қуды, Шыңғыс ханның қазақ екенін, қайда жерленгенін білетін болып шықты. Екіншілері айдай ақиқатты бекерлеумен, «атың шықпаса, жер өртенің» кебін киді. Мәселен, Абылай ханның ешқашан хан болмағанын «дәлелдеп», бүгінге дейін өуреленуде. Қазақ тарихын көпекөрнеу бұрмалаушыларды да осы топқа жатқызуға болады. Үшіншілер ұлттық тарихымызды әсіре бояп жіберуге бейім. Ауылы мен руының деңгейінен аспаған батырды немесе биді Төле мен Қазыбектің, Қабанбай мен Бөгенбайдың шыққан биігіне көтергісі келеді. Бізге керегі ақиқаттан аттамаған, ғылыми танымның заңдылықтарымен дәйектелген, деректік негізі бекем кемел тарих. Осы ниетпен 1998 жыл «Ұлттық тарих жылы» деп жарияланған еді. Тәуелсіздіктің кезеңдерінде Қазақстанның кемел тарихын жазуға олжа салған ғалымдар шоғыры қалыптасты. Сол шоғырды Елбасымыз Н. Назар-

баев бастап келеді. Тұңғыш Президентіміздің қаламынан туған «Тарих толқынында» кітабы – мыңжылдықтар үдерісін, тағылымы мен тәлімін әлемдік және ұлттық тұрғыдан зерделеудің, методологиялық жаңаша ізденістің тамаша үлгісі. Мемлекеттік хатшы М. Тәжин өткізген алқалы кеңес президенттік бастаманың келесі кезеңін, жаңа серпінін бейнелеген нышанды сөт деп ұғамын. Осы жолы ғалымдарымыз уақыт үдесінен, талап межесінен шыға алса, ұлттық тарихымыздың шынайы келбетін түзген биіктен көрінеріміз сөзсіз. Бұл – ғасырлар қарызын өтегенмен пара-пар. Осылайша ғана бүгінгі күнге жетпеген, бірақ барша ғұмырын ұлттық тарихға арнаған нағыз дүлдүлдер әруағы риза болады, «Қазақстан – 2050» Стратегиясын жүзеге асыруға лайықты үлес қосылады.

Түптеп келгенде, қазақ халқының тарихын зерделеу Ұлы Даланың қай дәуіріндегі болмасын ұлттық, мемлекеттік, геосаяси мүдделерімен ажырағысыз байланыста жүзеге асуы қажет. Өйткені тарих қаптаған оқиғалар мен өзгерістердің тізбегі емес, ол – елішілік, аймақтық, құрлықтық, тіпті әлемдік геосаяси факторлар ықпалымен, халықтың бейбіт тіршілікті жалғастыру мақсатындағы іс-әрекетімен, билік пен билеушілердің қоғамдағы, мемлекеттегі, халықаралық қатынастардағы үдерістерді реттеуімен, ішкі-сыртқы саясатымен түзілетін ілгерілеудің, іркілістің, өшудің жиынтық көрінісі. Ұлттық тарих әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі екенін қабылдаған жөн, ал оған бөтеннің көзімен, өлшемдерімен, ұстанымдарымен қарау оңбай адастыратынын ұғатын кез келді.

– Қашаннан бері қозғалған тақырыптың бірі – қазақтың шығу төркіні, алғашқы мемлекетті құру кезеңі жайын нақтылау, тың мәліметтермен толықтыру тағы айтылды. Аталған мәселеге орай сіз де талайдан бері ой қосып, пікірталастырып жүрсіз. Алдағы зерттеудің жаңа бағыты қалай болмақ? Бұл тұста бізге қатысты тосын мәліметтерді қай тұстан, қайбір мемлекеттерден іздестіруіміз керек?

– Тарих – сан-салалы, қалың қатпарлы құндылық. Оның зерттелгенінен зерттелмеген тақырыбы көп. Тарих-

қа материалистік көзқарас салтанат құрып тұрған дәуірде қоғамдық-экономикалық бағыттағы зерттеулерге – меншік, өндірістік қатынастар, таптық құрылым, тап күресі, халықтар достығы, революциялар, соғыстар, т.б. басымдық берілді. КОКП қалауымен тарих ғылымы жойдасыз саясаттанғандықтан, идеологияландырылғандықтан Қазақстан саяси картада пайда болған сәттен-ақ Ресейге қосылудан, социалистік құрылыс жолына түсуден басқаны қабылдамағанға саятын ұғым-түсініктер санаға сіңірілді, оқулықтарда ұлықталды. Сондай қыспақтың өзінде Ә. Марғұлан, К. Ақышев, Е. Бекмаханов, М. Қозыбаев, Р. Сүлейменов, Х. Арғынбаев, Х. Алпысбаев сынды ғалымдар ұлттық тарихымызға тән жауһарлар мен ерекшеліктерді, мәселе формацияларда емес, халықтың, тұлғалардың қилы тағдырында жатқанын айта алды, халықтың құрметіне бөленді. Ал азаттық шығармашылық еркінділікті орнықтырғанда осынау озық дәстүрмен жағаласа бірен-саран жағымсыз жағдаяттар бой көтергенін сөзіміздің басында айттып кеттік. Бұдан да басқалары бар. Мәселен, көптеген ЖОО-да Қазақстан тарихы кафедрасы жабылып қалды. Өзектілігі шамалы көр-жерді, ұсақ-түйекті зерттеу, таптаурын тақырыптарды қайталау, біреудің жазғанын көшіріп алу (плагиат) әлі құрдымға кете қойған жоқ. Ендігі жерде осының жолын кесу керек. Өз алдына дербес Қазақстан тарихы, Қазақ тілі кафедралары ашылмаған бірде-бір ЖОО болмасын. Бүгінде кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғау тоқтатылғаны белгілі. Орнына философия докторы (PhD) атағына диссертация қорғау басталды. Бұдан былайда басты назар салатын, бақылауға алатын сала – осы. PhD докторантурада орындалатын зерттеу тақырыптарын елеусіз қалдырсақ, жүрдім-бардым бекіте салсақ, кешегі күнімізге зар боламыз.

Алдағы уақыттағы зерттеулердің жаңа бағыты тарих ғылымының мамандығына қарай анықтала жатады. Мәселен, археологтар үшін тас дәуірі мен қола дәуірі екі бөлек дүние, этнографтар үшін Қытай қазақтары мен Ресей қазақтарының арасындағы айырмашылық маңызды ойтамызық, деректанушылар тастағы жазудың да, ауызша тарихтың да құпиясын білгісі келеді. Ал енді осылардың

бәрінің басын қосатын, бары мен жоғын анықтайтын, тіпті Қазақстанның әлемдік тарихтағы орнын тиянақтайтын бір ғана мүмкіндік бар. Ол – халықтың, мемлекеттің тарихын көптомдық форматта жазу. Әрине, тарих тек деректік негізде жазылады. Менің ойымша, бізге қатысты деректердің негізгі дені белгілі. Себебі Ш. Уәлихановтан бері есептесек, ұлттық тарихтың деректерін анықтаумен тарихшылардың 6-7 буыны айналысқан екен. «Мәдени мұра» аясында табылған дүниелер қаншама. Азды-көпті тосын мәліметтер тарихшыларымыз енді ғана бара бастаған Қытай, Иран, Түркия, араб елдеріндегі кітапханалардан, архивтерден, жекелеген қорлардан шығуы бек мүмкін, шыға да береді. Бір ғана мысал келтірейін. Біздің Институттың ғалымдары З. Жандосова мен Н. Атығаев енді ғана ғылыми айналымға енген, XVII ғасырда парсы тілінде жазылған авторы белгісіз «Алам-ара-йи Шах Исмаил» кітабынан Қасым хан туралы тамаша мәліметтер тапты. Онда XVI ғасырдағы қазақ билеушісі шетелдік әріптесін қалай қабылдағаны тәптіштей суреттеліпті: «Преодолев долгий путь, Джанибек-султан прибыл в Степь. Касим-хану доложили о прибытии Джанибек-султана. Касим-хан отправил ему навстречу степных аксакалов, и те, оказав Джанибек-султанудолжный почет и уважение, препроводили его к Касим-хану. Приглядевшись, он [Джанибек-султан] увидел Касим-хана, который, как свирепый див, восседал на Чингизхановом троне, сделанном из чистого золота; и четыре угла этого трона были сделаны в виде льва, леопарда, тигра и дракона. На голове у него была украшенная драгоценными камнями корона Чингиз-хана стоимостью в семьдесят тысяч туманов. У него были очень светлые глаза, густые черные брови, длинные усы и несколько длинных волосин на подбородке, и еще три очень длинных волоса – один на правом соске, другой на левом, и третий над пупком, и все это – признаки настоящего преемника Чингиз-хана. У кого из потомков Чингиз-хана волосы растут таким образом, тот и становится его преемником. Тысяча двести эмиров сидели вокруг на скамьях. *Бирум-аталык*, советник, сидел по левую руку, а справа на красивом сиденье, поджав ноги, сидел сын его [Касим-хана], Абул-Хайр-хан. На голове унего была узбекская шапочка, обернутая чалмой

с желтой каймой, куда была вставлена булавка, украшенная драгоценнымикамнями».

Керемет сөн-салтанат емес пе!

– *Тәуелсіздік тізгіні қолға тиген жылдардан бастап шетелдерден ағылған көшпен бірге бірталай білгір ғалымдар мен зерттеушілер де келді. Олар да ұлт тарихына байланысты соны деректер мен мағлұматтарды шығарып, пікірталасты тағы да тереңдетіп жатыр. Бүгінде қандастарымызды мәліметтері қаншалықты ескеріледі, олардың тіл, жер, ел білудегі потенциялын пайдалану көзделіне ме? Шетел архивтерінде жатқан құнды деректерді алдыртудың жолын мемлекетаралық мәмілелер арқылы шешкен жөн шығар.*

– «Кісідегінің кілті аспанда» демей ме қазақ даналығы. Мұндай кедергілер Ресейде де, Қытайда да зерттеушілер алдынан шығатыны рас. Кейде мемлекетаралық келісімдер де септеспейтін жағдай болады. Менің ойымша, көздеген мақсатқа жету үшін сол елдерден Қазақстан тарихына қамқор, жанашыр пейілдегі азаматтар тауып, өзімізге тартуымыз керек. Қазақ диаспорасының әлеуетін кәдеге жаратсақ, қомақты нәтижелерге қол жеткізеріміз сөзсіз. Айтып отырғанымның бәрі ғылымғы жат дүниелер емес. Мәселен, Ұлы Отан соғысынан кейін Кеңестер елі атом қаруын жасауға кіріскенде, Германия, Англия, АҚШ ғалымдарының зерттеулерін кең көлемде пайдаланды әрі миллиардтаған рубльді үнемдеді. Басқа-басқа, архив қорлары Қазақстанда да толық ашылған жоқ. ҚР Президентінің архивіндегі, Ұлттық Қауіпсіздік комитеті архивіндегі біраз құжаттар зерттеушілерге берілмеген күйде жатыр. Бұл жайлы әріптестерім М. Қойгелді, Т. Жұртбай жетесіне жеткізе айтқандықтан, сөзді көп созбай-ақ тоқтайын.

Тарих ғылымы таяу-алыс шетелдерден оралған бауырларымыздың арқасында бір көтеріліп қалды. Қытайдан келген Бақыт Еженхан, Нәбижан Мұхамедханұлы мәнжүр, қытай тілдеріндегі құнды-құнды деректерді ғылыми айналымға қосып, тарихи танымымызды кеңейтсе, Моңғолиядан шыққан Қаржаубай Сартқожаұлы мен Нәпіл Базылхан, Қытай қазағы Тұрсынхан Зекенұлы отандық түркітануға соны серпін берді, Өзбекстаннан келген Әшірбек Момынов

араб қолжазбаларын, кешегі Иран азаматы Ислам Жеменей парсы қолжазбаларын «қазақша» сөйлетті. Зардыхан Қинаятұлының Шыңғыс хан ұлысы тұсындағы Қазақстан жайлы зерттеулері – ұлттық тарихнамаға қосылған қомақты үлес. Барлық қандастарымызды атап шығу мүмкін емес, әрине. Бұлар ұлттық тарихымызды құлшына жазу үстінде. Өкініштісі – білетін тілдерін, әсіресе ортағасырлық тілдерді әзірге жастарға бере алмай жатыр. Әрқайсы 1-2 маманға өздері білетін тілді, оқылуын, қыры мен сырын үйретсе, Қазақстанның тарих ғылымы алдағы уақытта бәсекеге қабілеттілігін сақтай алар еді.

– Бұған дейінгі Қазақ хандығының тарихын түгендеу Кеңестік кезеңде жүзеге асқандықтан талай жағдаяттың жасырын немесе атүсті қаралғаны анық. Ұлт тарихын түгендеуде қандай тұстарға, қайбір кезеңдерге барынша мұқият қарауымыз керек. Осы тұрғыдан ой өрбітіңізші. Бәлкім Қазақ хандығының шығу төркінін 1465 жылдан емес, әріден бастайтын шығармыз...

– Ұлттық тарихтың әрбір дәуірі біз үшін қымбат. Ұлы Дала тарихындағы ең бағалы ерекшелік осынау кеңістіктегі мәдени-өркениеттік үдерістердің сабақтастығы мен жалғастығы үзілмегенінде. Антропологиялық тұрғыдан бұл мәселе академик О. Смағұловтың зерттеулерімен жан-жақты тиянақталған. Демек қазақ халқы, оның мемлекеті өткені бұлыңғыр, алды көк тұман, қу тақырда пайда бола қалған жоқ. Тамыры тереңге тартқан өз негізінде өсіп шықты. М.Х. Дулати Қазақ хандығы құрылған мерзімді 1465-1466 жылдар деп көрсетеді. Әзірге бұдан басқа нақты дерек белгісіз. Ал мемлекет оны құраушы халықтан бұрын шаңырақ көтермейді ғой. Сондықтан да сақтардан тартып Қазақ хандығы пайда болғанға дейінгі мыңжылдықтарды түркілену, исламдану, қазақтану дәуірі, бір сөзбен түйіндесек, Ұлы Даланың қазақты, оның мемлекетін дүниеге әкелуге толғатқан ғасырлары десек еш қателеспейміз. Мұның сыртында қазақ даласында ғұмыр кешкен мемлекеттер тарихын, олардың өзара ұқсастығы мен ерекшеліктерін, Қазақ хандығына ықпалын, кеңестік мемлекетіміз бен қазіргі қа-

лыптасқан мемлекетіміздің болмысын зерделеу кезек күттірмейтін өзекті ғылыми жоба ретінде танылуы керек.

– *Бүгінде баспаның барлығы жекеменшікте болған соң, әркім қалаған кітабын шығара беретін болды. Алайда кейбір әуесқой зерттеушілер мен түрлі пиғылды көздейтін тарихшылар ұлттың немесе тарихтағы белгілі тұлғалардың өміріне қатысты байыпталмаған, әр жерден жұлмаланған деректерді жиыстырып, кітап етіп басуды әдетке айналдырды. Әрине, оның соңы дау. Осының алдын алу үшін баспа басшыларымен тарихи деректер қамтылған кітаптарды басар кезде өзара талқылау, келісімін беру сынды уағдалар жасауға бола ма? Мәселен қазір діни әдебиеттер сұрыптаудан өтуге көшті ғой.*

– Қателеспесем, былтырдан бері ғылыми әдебиетті шығару үшін баспалар қолжазбаға ғылыми-зерттеу институттарының сараптамалық қорытындысын алатын болды. Бірақ «шала Шекспирлер», «толмаған Толстойлар» жазған кітаптар болған, бола да береді. Жақсы мен жаманды, ащы мен тұщыны айыра білу үшін бұл да керек шығармүмкін. Түптің түбінде баспалар сапалы кітап шығаратын, сапасыз кітап шығаратын, бірде дұрыс, бірде бұрыс кітап шығаратын баспалар болып жіктеледі. Оларды анықтайтын әділ бағасын беретін қауым оқырмандар болуы керек.

– *«Ғылым беделге емес, дәлелге тоқтайды» деген даналық сөз бар. Біздің тарихымызда да дәлелдеуді қажет ететін даулы даталар мен тұлғалар бар. Осыларды бірізділендіру жүйелене ме, әлде жалғаса беру заңдылық па? Одан кейін жыл сайын ҰБТ кезінде тарих пәні оқулығынан шу шығады. Бірақ сол шулар қаншалықты шындыққа жақын. Мұның барлығы тарихтың беделін төмендетіп жүр. Соның салдарынан соңғы жылдары тарих пәнінінің сағаттары азайтылып, кафедралары қысқартылып жатыр. Енді кемшіліктер қаншалықты орнына келеді?*

Мемлекеттік хатшы М. Тәжин өткізген жиыннан кейін тиісті министрліктерге нақты тапсырмалар берілді. Соларды жүзеге асыру тарих ғылымының беделін көтеріп, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі мәртебесін биік деңгейге көтереді деп отырмыз. Сонымен Қазақстанда тарих-

қа сұраныс, халықтық құштарлық баршылық. Мемлекеттік биліктің тікелей араласуымен сұраныс пен құштарлықты өтеуге қажетті тетіктер іске қосылуда. Ұлттық тарихты оқытудың, зерттеудің, насихаттаудың жауапты миссиясы зиялылардың мойнына түсіп тұр. Не мойын кетеді, не құрық кетеді. Өз басым бәрі ойдағыдай атқарылатынына сенемін.

Танымда шек жоқ. Бұрын-соңды беймәлім деректер де ашыла түсуі заңды құбылыс. Демек, даулы даталар мен тұлғалар мәселесін бірізділендіру тоқтамайды. Бірақ бұдан ұлттық тарихта ақтаңдақтар қалмайтын күн алда екен деген ой тумауы керек. Ақтаңдақтарсыз тарих жоқ. Ақтаңдақтар зерттеушіні ізденіске құлшындырмай ма.

– Кейінгі кездері тарих саласында кандидаттар мен доктарлардың азайып бара жатқандығын айтып, алаңдаушылық білдіріп отырсыз. Мұны қалай түзейміз? Мемлекеттік тарихи институттарға да артылар мін, айтылар сын аз емес. Жиырма жылды аяқтап, келесі ондыққа аяқ салдық қой, нені түзеуіміз қажет, нені түбегейлі жоюға тиістіміз?

– Бұрынғы ереже бойынша диссертациялар қорғау тоқтағандықтан, тарих ғылымдарының докторлары мен кандидаттары азая бастағаны рас. Жастары да ұлғайып келеді. Мұны түзеудің бір-ақ жолы бар. Ол – PhD докторантураға қабылдауды арттыру. Ал тарихшылардың әлеуметтік ахуалына келсек, олар үшін түзілген арнайы бағдарлама жоқ. «Көппен көрген – ұлы той» деп жүріп жатыр. Мемлекеттік органнан ерекше назар қоюды талап ету заңсыздық деп білемін. Жастар саясатында түбегейлі бетбұрыс орын алып жатса, шарапаты жас тарихшы ғалымдарға тиіп қалуы мүмкін ғой.

Тарихтан төрт ғылыми-зерттеу институты жұмыс істеп тұр. Бұлардың зерттеу салалары да, хронологиялық ауқымы да әр алуан. Тәуелсіздіктің алғашқы 10-15 жылында қаржыландыру, ресурстық қолдау қиыншылықпен жүрді. Айлық әлі де төмен. Мәселен, біздің институттағы ғылым докторының жалақысы 100 мың теңгеге жетпейді. Жас мамандардікі 50 мың теңгеден аз. Штаттық кесте тым қысқарып кеткен, 49 ғылыми қызметкер ғана бар. Әрине, жылай беру жақсылық емес. Дей тұрғанмен, «жыламаған балаға

лыптасқан мемлекетіміздің болмысын зерделеу кезек күттірмейтін өзекті ғылыми жоба ретінде танылуы керек.

– Бүгінде баспаның барлығы жекеменшікте болған соң, әркім қалаған кітабын шығара беретін болды. Алайда кейбір әуесқой зерттеушілер мен түрлі пиғылды көздейтін тарихшылар ұлттың немесе тарихтағы белгілі тұлғалардың өміріне қатысты байыпталмаған, әр жерден жұлмаланған деректерді жиыстырып, кітап етіп басуды әдетке айналдырды. Әрине, оның соңы дау. Осының алдын алу үшін баспа басшыларымен тарихи деректер қамтылған кітаптарды басар кезде өзара талқылау, келісімін беру сынды уағдалар жасауға бола ма? Мәселен қазіргі әдебиеттер сұрыптаудан өтуге көшті ғой.

– Қателеспесем, былтырдан бері ғылыми әдебиетті шығару үшін баспалар қолжазбаға ғылыми-зерттеу институттарының сараптамалық қорытындысын алатын болды. Бірақ «шала Шекспирлер», «толмаған Толстойлар» жазған кітаптар болған, бола да береді. Жақсы мен жаманды, ащы мен тұщыны айыра білу үшін бұл да керек шығармүмкін. Түптің түбінде баспалар сапалы кітап шығаратын, сапасыз кітап шығаратын, бірде дұрыс, бірде бұрыс кітап шығаратын баспалар болып жіктеледі. Оларды анықтайтын әділ бағасын беретін қауым оқырмандар болуы керек.

– «Ғылым беделге емес, дәлелге тоқтайды» деген даналық сөз бар. Біздің тарихымызда да дәлелдеуді қажет ететін даулы даталар мен тұлғалар бар. Осыларды бірізділендіру жүйелене ме, әлде жалғаса беру заңдылық па? Одан кейін жыл сайын ҰБТ кезінде тарих пәні оқулығынан шу шығады. Бірақ сол шулар қаншалықты шындыққа жақын. Мұның барлығы тарихтың беделін төмендетіп жүр. Соның салдарынан соңғы жылдары тарих пәнінінің сағаттары азайтылып, кафедралары қысқартылып жатыр. Енді кемшіліктер қаншалықты орнына келеді?

Мемлекеттік хатшы М. Тәжин өткізген жиыннан кейін тиісті министрліктерге нақты тапсырмалар берілді. Соларды жүзеге асыру тарих ғылымының беделін көтеріп, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі мәртебесін биік деңгейге көтереді деп отырмыз. Сонымен Қазақстанда тарих-

қа сұраныс, халықтық құштарлық баршылық. Мемлекеттік биліктің тікелей араласуымен сұраныс пен құштарлықты өтеуге қажетті тетіктер іске қосылуда. Ұлттық тарихты оқытудың, зерттеудің, насихаттаудың жауапты миссиясы зиялылардың мойнына түсіп тұр. Не мойын кетеді, не құрық кетеді. Өз басым бәрі ойдағыдай атқарылатынына сенемін.

Танымда шек жоқ. Бұрын-соңды беймәлім деректер де ашыла түсуі заңды құбылыс. Демек, даулы даталар мен тұлғалар мәселесін бірізділендіру тоқтамайды. Бірақ бұдан ұлттық тарихта ақтаңдақтар қалмайтын күн алда екен деген ой тумауы керек. Ақтаңдақтарсыз тарих жоқ. Ақтаңдақтар зерттеушіні ізденіске құлшындырмай ма.

– Кейінгі кездері тарих саласында кандидаттар мен доктарлардың азайып бара жатқандығын айтып, алаңдаушылық білдіріп отырсыз. Мұны қалай түзейміз? Мемлекеттік тарихи институттарға да артылар мін, айтылар сын аз емес. Жиырма жылды аяқтап, келесі ондыққа аяқ салдық қой, нені түзеуіміз қажет, нені түбегейлі жоюға тиістіміз?

– Бұрынғы ереже бойынша диссертациялар қорғау тоқтағандықтан, тарих ғылымдарының докторлары мен кандидаттары азая бастағаны рас. Жастары да ұлғайып келеді. Мұны түзеудің бір-ақ жолы бар. Ол – PhD докторантураға қабылдауды арттыру. Ал тарихшылардың әлеуметтік ахуалына келсек, олар үшін түзілген арнайы бағдарлама жоқ. «Көппен көрген – ұлы той»деп жүріп жатыр. Мемлекеттік органнан ерекше назар қоюды талап ету заңсыздық деп білемін. Жастар саясатында түбегейлі бетбұрыс орын алып жатса, шарапаты жас тарихшы ғалымдарға тиіп қалуы мүмкін ғой.

Тарихтан төрт ғылыми-зерттеу институты жұмыс істеп тұр. Бұлардың зерттеу салалары да, хронологиялық ауқымы да әр алуан. Тәуелсіздіктің алғашқы 10-15 жылында қаржыландыру, ресурстық қолдау қиыншылықпен жүрді. Айлық әлі де төмен. Мәселен, біздің институттағы ғылым докторының жалақысы 100 мың теңгеге жетпейді. Жас мамандардікі 50 мың теңгеден аз. Штаттық кесте тым қысқарып кеткен, 49 ғылыми қызметкер ғана бар. Әрине, жылай беру жақсылық емес. Дей тұрғанмен, «жыламаған балаға

емшек жоқ». Сапалы, бәсекеге қабілетті ғылыми нәтиже талап ету үшін ғалымдарға жоғары айлық төлеу керек. Сонда ғылымға талантты жастар көптеп келетін болады. Бұл мен ашқан жаңалық емес. Дамыған елдер ғылымнан қаражат аямайды. Жемісін де молынан жеуде.

– Жақында жаңа бастама көтердіңіз. Тарихты насихаттайтын телеарна ашу турасында. Әзірге байқауымызша тарихи монографиялар мен жаңалықтарды жариялайтын жеке журнал мен сайт та жоқ сияқты ғой.

– Теледидардың адамға әсері мейлінше пәрменді. Осыны неге игі іске пайдаланбасқа? Қазір қалың-қалың монографияларды екінің бірі оқи бермейді. Ғылымның жаңалығын қысқа да нұсқа түрде, тартымды тілмен теледидар арқылы таратсақ, қалың көрушінің тарихи санасын тәрбиелеу мүмкіндігі артар еді. Есіңізде болса, қайта құру тұсында марқұм Сағат Әшімбаев «Қарыз бен парыз» хабарлар дестесін, Ақселеу Сейдімбек пен Жәнібек Кәрменов «Асыл мұра» айдарымен қазақ әндері жайлы 8-9 телекеш өткізді. Сол хабарларда, кештерде айтылған тарих, талдау, пайымтұжырым көрермендердің санасы мен жүрегінен күні бүгінге дейін өшпеді. Тарих телеарнасы, егер ашыла қалса, осындай биіктен көрінгенін қалар едім.

Сайттар баршылық. Порталдар да ашылуда. Бұларға кәсіби тарихшылар бағыт-бағдар беріп отырса, нұр үстіне нұр болар еді.

Сұхбатыңызға рақмет!

Бүркітбай АЯҒАН

ЖҰМЫЛА КӨТЕРГЕН ЖҮК ЖЕҢІЛ

Осы жылдың 5 маусымында Астана қаласында Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Марат Тәжиннің қатысуымен Ұлттық тарихты зерделеу бойынша ведомоствоаралық жұмыс тобының отырысы өткені белгілі. Оған отандық тарих ғылымының элитасы: тарихшы-ғалымдар, ЖОО-ның ректорлары, ғылыми-зерттеу институттарының директорлары, факультет декандары, кафедра меңгерушілері, танымал саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылар мен БАҚ өкілдері қатысты.

Мемлекеттік хатшының баяндамасындағы тұжырымдамалық идеялар тарихшылар арасында үлкен серпіліс туғызды десек қателеспейміз. Осынау кең ауқымды форум Қазақстанның халықаралық қауымдастықтағы жетістіктерін тағы бір паш етті және отандық тарих ғылымын жаңа сатыға көтерді. Қозғалыс алгоритмі Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясына бағдарланды.

Тарихшы ретінде Жалпыұлттық кеңестің шақырылуын жақсылыққа жорыдым, зор қуанышпен қарсы алдым. Өйткені бұған дейін елімізде Мемлекеттік хатшының қатысуымен тарихшылардың осындай мәртебелі басқосуы бұрынсоңды өткен емес-ті.

«Горбачевтық» кезеңнен бастау алатын тарихи бетбұрыстың ықпалымен 1990 жылдардың ортасында айқындалған міндеттердің басым бөлігі іске асырылды. Осы кезде академик Манаш Қозыбаев бастаған тарихшылар қауымы, ұлттық тарихты зерттеумен айналысатын институттар мен қоғамдық бірлестіктер төл тарихымызды түгендеуге ат салысты, өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілгендей болды.

Тарихшылардың күшімен оқулықтар, очерктер мен академиялық кітаптар, монографиялар, құжаттар мен мате-

риалдар жинақтары баспадан шықты. Шынайы тарихымызды жазу жолында маңдай терін төккен ағалар рухына тағзым ете отырып, сол ағалар мектебінен түлеп шыққан әріптестеріміздің сіңірген еңбегін үлкен мақтаныш сезіммен айтуға тиіспіз.

Біз үшінші мыңжылдыққа Ұлттық тарихтың жаңа келбетімен ендік. Бүгінге дейін жазылған төл тарихымыз талай рет сынға да ұшырады. Бұл – заңды құбылыс, әрине. Ең маңыздысы, Ұлттық тарихымыз жазылды. Бұл орайда алда да кезегін күтіп тұрған істер аз емес. Ал оның негізгі жаңалығы – қазіргі кезеңмен қамтылуында деп есептеймін. Өйткені Қазақстан тарихы соңғы онжылдықтар тарихымен толықты. Тағы бір ерекшелігі, біздің елімізде тұратын өзге ұлттардың тәуелсіз мемлекетімізді құруға және оны нығайтуға атсалысуы дер едім. Бұл тақырып та көптеген еңбектерде көрініс тапты.

Ахмет Байтұрсыновтың мынадай бір керемет сөзі бар: «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих». Шын мәнісінде солай. Қай заманда болмасын, ұлы тарихты жазатын адамдардың жүгі ауыр болған. Оның себебі де түсінікті. Тарих қашанда халықтың ұлттық санасын қалыптастыру, мемлекеттік идеологияны насихаттау, жас ұрпақты патриотизм рухында тәрбиелеу қызметін атқарады. Сондықтан тарих ғылымы барлық ғылымдардың атасы десек, артық айтқандық емес.

2003 жылдан бастап «Мәдени мұра», сосын «Ғылыми қазына» сияқты Мемлекеттік бағдарламалар қабылданып, қаржыландыру мәселесі шешілді. Құпия саналатын мұрағат қорлары ашылып, тарих беттері тың деректермен толықты. Жоғарыда айтылғандай «сындарлы он жыл», одан кейінгі «жасампаздық пен бейбітшілік жылдарын» қамтитын Тәуелсіздік тарихының маңызды оқиғалары жүйеленіп, ғылыми айналымға енді. Ғылым саласын басқарудың жаңа моделін бекіткен «Ғылым туралы» Заң да ғалымдарымыздың беделін арттырды. Енді бізге «жоғарыдан» нұсқау күтпейақ, осы мемлекеттік бағдарламалардың аясында нақты іспен айналысу қалды. Біздің күш-жігеріміз тарих толқынының пәрменін күшейтуге бағытталуы тиіс.

Жалпыұлттық кеңесте Мемлекеттік хатшы тарихшылар қауымына Ұлттық тарих мәселелерімен көп уақыттан бері нақтылы айналысып жүрген Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Тарих толқынындағы халық» деген атпен тарихи зерттеулердің арнаулы бағдарламасын жасауды ұсынғанын жеткізді.

Бүгінде Ұлттық тарихты ұлықтауда, әсіресе Тәуелсіздік тарихын жазуда Елбасының еңбектері мен сөйлеген сөздерін басшылыққа алудың маңызы айрықша болып отыр. Өйткені онда тәуелсіздік белестері кезең-кезеңмен толық қамтылған және еліміздің одан әрі өсіп-өркендеуіне дұрыс бағыт-бағдар беріледі. Мұндай тәжірибе, әзірге көршілес мемлекеттерде кездеспейді.

Жалпыұлттық кеңесте сөз алған шешендердің пайымдауынша, соңғы екі ғасырда Еуропаның тарих ғылымы екі методологиялық революцияны бастан кешірген, ал біздің тарих ғылымымыз ескі сарынмен жылжып келеді.

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының XX сессиясында сөйлеген сөзінде: «...Қазақтардың ұлттық тарихы, олардың этногенезі мыңдаған жылдарға созылған бірегей ажырамайтын үдеріс ретінде қарастырылуы тиіс. Осы тұрғыда қазіргі заманғы Қазақстан Ұлы Дала өркениетінің ежелден келе жатқан шешуші мұрагерлерінің бірі ретінде заңды түрде көрініс табады», – деп қадап айтты. Бұл қазақстандық тарихшылардың қызметіне негіз болатын міндет деп білемін.

2013 жылдың басындағы мәліметтерге қарағанда, тарихшылар корпусын 192 ғылым докторы, 864 ғылым кандидаты құрайды. Ал мектептер мен колледждерде 1786, жоғары оқу орындарында 1218 тарихшы жұмыс істейді екен. Бұл қазіргі жаңа міндеттерді еңсеретін үлкен күш деп ойлаймын.

Екіншіден, тарих ғылымының даму бағыты кешенді зерттеулерге негізделуі керек. Бізге тарихты зерттеудің қазіргі методологиясы мен сапалық жаңа тұжырымдамасын жасау, тарих ғылымын әлемдік тарихпен сабақтастыру, жаһандық үрдістердегі Қазақстанның орнын нақты көрсету, мемлекетаралық байланыс жүйесі мен дәуірлеу проблемасын шешу маңызды болып саналады. Отандық тарих ғылымының

жетістіктерін әлемдік ғылыми кеңістікке шығаруымыз керек. Ғалымдар арасында жиі айтылатын «өсу дертінен» тез арада арылуымыз керек. Жалпыұлттық кеңес қоғамдық үрдістегі бетбұрысты қадам болды.

Үшіншіден, біз «баяғы жартас, сол жартас» дегендей, аймақтық тарихтың ауқымын кеңейте алмай отырмыз. Дәл қазір Қазақ тарихының көкжиегін ұлғайтудың орайы келіп тұр. Көне түріктердің этногенез үрдістерін, Алтын Орда халықтарының, соның ішінде қыпшақтар тарихын зерттеуге бетбұрыс жасауымыз керек. Ол үшін жаңа тақырыптар ұсынып, қосымша бағдарламаларға мұрындық болуымыз керек. Сол сияқты археологиялық зерттеулердің соңғы жаңалықтарын көрсетіп отыруымыз керек.

Мемлекеттік бағдарламаларға сәйкес Білім және ғылым министрлігі мен Мәдениет және ақпарат министрлігі бірлесіп, үлкен ғалымдар тобын шетелдердегі мұрағат қорларымен жұмыс істеуге жіберуді дәстүрге айналдырды. Біздің ғалымдарымыз көршілес Қытай мен Ресей және Иран, Түркия, Араб елдері, Моңғолия, Ұлыбритания сияқты елдерде болып, ғылыми нәтижелерге қол жеткізіп жүр. Қазақстанның рухани және материалдық мәдениетін жүйелі зерттеу жұмыстары одан әрі жалғасын табары сөзсіз.

Жалпыұлттық кеңесте тарихты жазу барысында антропология, генетика саласының жетістіктерін кеңінен пайдалану қажеттігі айтылды. Құптарлық идея. Зерттеу жұмыстары ғылыми-зерттеу институттарымен шектелмеуі тиіс, оған ЖОО-дағы тарих кафедралары, тарихшылардың қоғамдық бірлестіктері, әсіресе Қазақстан тарихшыларының конгресі белсене атсалысуы керек.

Төртіншіден, қоғамды оқулық мәселесі алаңдатады. Бұл бағытта алдымен тарих оқулықтарының сапасын жақсартудың жолдарын қарастырғанымыз жөн. Одан кейін оқулықтарда КСРО дағдарысы және оның құлдырау себептері, экономикалық және саяси реформалар тарихы сияқты бұрынғы бағыттарға қосымша қазіргі кезеңнің жаңа тақырыптарын көбірек қамтыған жөн. Қазіргі оқулықтарымыз біртебірте этноцентризм, еуроцентризм қағидаларынан арылып келеді. Әрине, оқулықтардың мазмұны тарихи білімді сая-

саттандырудан алшақ болуы шарт. Біз мектептердің барлық сатыларына арналған Қазақстан тарихы оқулықтары мен хрестоматияларын шығаруымыз керек. Тіпті, төменгі сыныптарға арналған «Қазақ ертегілері» немесе «Қазақтың аңыз-әңгімелері» сияқты атаумен кітаптар шығарсақ, балалардың ойлау қабілетін арттырар едік.

Жалпыұлттық кеңесте көтерілген тағы бір мәселе – Қазақстан тарихын Әлем тарихының құрамдас бір бөлігі ретінде оқыту. Келешекте ЖОО-ның барлық мамандықтарында Қазақстан тарихы пәнін дүниежүзілік тарихпен байланыста оқытуға көшуіміз керек. Сол кезде тарих оқулықтарының мазмұны мен пішімі өздігінен өзгеріп шығады.

Ал жаңа үлгідегі кітап жазу мәселесіне келсек, отырыста тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық тарихты жазуға көшу туралы тың ойлар айтылды. Негізі осындай кітапты жазу жұмысы басталып та кетті, арнайы ғалымдар тобы іріктелді, кітаптың алғашқы нұсқасы әзірленуде. Бұл қолжазбаның мәтіні алдымен тарихшылар қауымдастығының сараптамасына жіберіледі. Оған дейін ұлттық тарихты зерделеу бойынша ведомостваралық жұмыс тобының шешімдері тарихшы ғалымдардың талқысына ұсынылады.

Тұтас ұлттық тарихты қалыптастыруда ұйымдастыру жұмыстары да маңызды іс болып саналады. Мемлекеттік хатшы атап өткендей, ЖОО-да әр түрлі сылтаумен Қазақстан тарихы кафедраларын қысқартуды тоқтату керек. Мысалы, кейбір университеттерде мамандандырылған Қазақстан тарихы кафедраларының жабылуын қалай түсіндіруге болады?! Тіпті, тарихшы емес мамандықтарда оқитын студенттерге бөлінген сағаттарды қысқарту, барлық жеңілдіктерді алып тастау сияқты фактілер де кездеседі. Осы сияқты жағымсыз тенденциялар келешекте тарихшылар корпусына қатты соққы болуы мүмкін.

ЖОО-да даярланатын барлық мамандықтардың өз тарихы бар. Сондықтан әрбір мамандықтың ерекшелігіне сәйкес 2-курстан бастап Қазақстан тарихынан қосымша элективті пәндерді оқыту артық болмайды. Сосын Қазақстан тарихын шетел тілінде (ағылшын) оқыту мақсатында тек Ұлттық

университеттерде (Алматы, Астана) «тарих» мамандығына қосымша бір шет тілін оқытатын арнайы тарих бөлімдерін (спецотделение) ашуымыз қажет. Бұл білім беру жүйесінде бұрын болған, біз соны қайта жаңғыртуымыз керек. Өкінішке орай, бізде PhD бойынша диссертациялық кеңестерді ашу жұмысы ұзаққа созылып кетті, тағы да жалтақтауға көштік.

Қазіргі әлемнің көрінісі мүлдем бөлек, адамдардың көзі ашық, бәрі сауатты, әсіресе жастарымыз білімді, олар тарихты өз беттерінше (БАҚ, интернет, кино, т.б.) танып білуде. Осы мәселеге орай «егер ашығын айтсақ, кәсіби тарихшылардың аудиториясы мен БАҚ аудиториясының арасындағы айырмашылық шамалы».

Жалпыұлттық кеңесте тарих ғылымының мүмкіндігіне қарай, ұлттық қауіпсіздік мәселелерін шешуге атсалысып, терроризммен, діни экстремизммен күрес сияқты мәселелерге көңіл бөлу қажеттігі назардан тыс қалмады.Біз қазір өтпелі күрделі кезеңде тұрмыз. 1991 жылдан басталатын Қазақстан тарихындағы қазіргі кезеңде егемендік алдық. Тәуелсіз мемлекетіміз КСРО-ның қойнауында пайда болғанмен, жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан дамудың мүлдем жаңа бағытын ұстанды. Елбасының сөзімен айтқанда, Қазақстанның өз жолы басталды. Қазіргі Тәуелсіз Қазақстан аспандағы жарқыраған жұлдыздай ерекше болып көрінеді.

Жалпыұлттық кеңесте біздің алдымызға қойылған жаңа міндеттер бізден мызғымас бірлік пен талмас күш-жігерді талап етеді. Біз жаңа өркениеттің куәгеріміз, біздің қоғамда еңбек ету, басқару, білім беру салалары елеулі өзгерістерге ұшырауда. Жалпы, тарих ғылымы дамудың жаңа кезеңіне қадам басты және жаһандық сын-тегеуріндермен текетіреске түсті деп нық сеніммен айтуға болар.

Қазіргі қоғам тарихи үрдістерді зерделеуді, жаңа тарихи ойлауды, жаңа тарихи ұстанымдарды талап етеді. Мысалы, бізде Қазақ мемлекеттілігі сияқты өзекті тақырыптар бойынша ортақ тұжырымдар әлі де қалыптаса қойған жоқ. Мемлекеттілік тарихын, оның дәуірленуін әртүрлі айтамыз. Мемлекеттіліктің бастау көздерін біріміз сақ-ғұн дәуірінен, екіншіміз Түркі қағанатынан, үшіншіміз Ақ Ордадан, төртіншіміз Алашордадан іздейміз. Ал дұрысы Ал-

тайдан Атырауға дейінгі ұлан-ғайыр жерімізді мекендеген түркі мемлекеттері емес пе?! Терең зерттеулердің нәтижесінде біз осындай күрделі сұрақтардың жауабын таптық деп ойлаймын.

Тағы бір мәселе – өзінің дербес мемлекетін құрған рухы биік қазақ халқын дәріптеу. Қазақтардың еш уақытта ешкімге қарсы соғыс ашпағаны, яғни бейбітшілік ұстанымда болғаны баршамызға аян. Сондықтан бізге тарих арқылы Қазақ ұлтын әлемге таныту өте маңызды іс. Ол үшін алдымен өзіміз қолда бар құжаттар мен материалдарды толық игеріп алуымыз керек.

Әлемге әйгілі ойшылдардың пайымдауынша, «бұл дүниедегі ең қиын нәрсенің бірі – адамның санасын өзгерту» екен. Бұл – ұлттық санамызды жаңғыртуға, төл тарихымызды зерделеуге қоғам болып күш салуымыз керек деген сөз. Тарихшылар қауымы өнер адамдарымен (архитектор, мүсіншілер, кино, театр, қылқалам шеберлері) бірігіп, кешенді зерттеу жұмыстарын қолға алсақ, алынбайтын асу жоқ.

Қазақ мемлекеттілігін айқындайтын ескерткіштің бірі – Алматы қаласындағы «Тәуелсіздік монументі», оның ұшар басындағы Сақ жауынгерінің бейнесі көне тарихты жаңғыртып тұр, өте орынды. Ал Астана қаласындағы Керей мен Жәнібек хандарға арналған ескерткіш – хандық биліктің жарқын бір көрінісі. Егер хронологиялық жағынан келсек, бізде осы екеуін сабақтастыратын түркілік дәуір мен Алтын Орда заманынан бірде-бір ескерткіш жоқ. Түркі халықтарына ортақ тотем – «Көк бөрі», ол – тәңіршілдік пен қаһармандықтың белгісі. Әлекеңдер (Бөкейхан) жаңғыртқан Алаштың символы. Италиядағы ағайынды Ромул мен Ремді құтқарған Капитолий қасқырын қасиет тұтқан ежелгі римдіктер сияқты, біз неге «Көк бөрі» бейнесін сомдайтын тарихи ескерткіш орнатпаймыз?!

Ұлттық тарихымызға қатысты қате қоғамдық пікірлерге тойтарыс беру де тарихшылардың міндеті деп есептеймін. Біздің БАҚ-та ұлттық тарихты насихаттау көңілден шықпайды, оны мойындайық. Қазіргі тарихшылар мен журналистерге қойылатын талаптар өте жоғары, олар публицисти-

каны игерумен қатар, интернет тіліне жетік болуы керек. Қазақстанда Жас тарихшылар Қауымдастығын құрудың оңтайлы сәті келді деп ойлаймын.

Қорыта келгенде, 1995 жылғы «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасындағы» негізгі басым міндеттердің оң шешілуіне байланысты, осы құжатты мемлекеттік өлшемдерге сәйкес қайта қарап, оның толықтырылған жаңа нұсқасын әзірлеуді ұсынамын. Соңғы жылдары тарих бойынша жүздеген кітаптар шықты, соның ішінде тәуелсіздік тарихынан көптеген монографиялар бар. Сол сияқты дағдарысты еңсеруге бетбұрыс жасаған үш жүзден астам конференциялар ұйымдастырылды.

Тарих ғылымында тарихшы-ғалымдардың қартаюы мен кәсіби мамандардың тапшылығы байқалады. Соған сәйкес жас тарихшы ғалымдарды тұрақтандыру мақсатында материалдық ынталандырудың қосымша түрлерін қарастыру қажет деп есептеймін. Мысалы, өзінің сапалы монографиясы мен ғылыми мақалалар топтамасын шығарған жас ғалымдарға қаржылай сыйақы тағайындауды ұсынамын. «Білімді мыңды жығады» демекші, біз гуманитарлық ғылымның барлық өкілдерінің бірлескен күшімен ғана, жаһандық сын-тегеуріндерге төтеп бере аламыз. Ал тарих ғылымын реформалау және оны іске асырудағы басымдық басқа емес, тарихшылар корпусына тиесілі екенін естен шығармайық, ағайын. «Бірлік бар жерде тірлік бар» дейді қазақ даналығы.

Қазақстан – көп ұлтты мемлекет. Тәуелсіз Қазақстанды өзге этностар Отаным деп таниды және мемлекетімізді нығайтуға өз үлестерін қосуда. Ал керегесі кең қара шаңырақтың иесі де, киесі де – қазақ ұлты. Сондықтан біз еліміздің тыныштығы мен ұлттық қауіпсіздігімізді көздің қарашығындай сақтауға міндеттіміз. Бұл – біздің парызымыз.

Әбсаттар қажы ДЕРБІСӘЛІ

ТҮРКИЯДАҒЫ ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛІКТЕРІМІЗ

Түркияның көптеген жоғары оқу орындары мен бірқатар мемлекеттік кітапханалары қолжазба қорларында еліміздің ортағасырлық шаһарлары мен кенттерінен шыққан арыстарының әлі күнге дейін жарық көрмеген және арагідік басылған да еңбектері бар.

Солардың ішінде Отырар, Исфиджаб-Сайрам, Тараз, Баласағұн, Түркістан, Сығанақ, Женд ғұламаларының түрлі тақырыпты қамтитын қолжазбалары көптігімен таңғалдырады. Мысалы, Әбу Насыр әл-Фараби, Мұхаммед бин Ахмед бин Иусуф әл-Исфиджаби, Абд әл-Уахид бин Мұхаммед ас-Сайрами, Ала ад-дин Түркістани, Ғибатулла ат-Түркістани ат-Тарази, Хұсам ад-дин Хұсейн бин Әли Хажжаж әл-Ханафи ас-Сығнақи, Мұхаммед Абд ас-Саттар әл-Кердери, Мұхий ад-дин Женди шығармалары және Қожа Ахмет Йасауи «Диуанының» көшірмелері жиі кездеседі.

Түріктер ондай асыл дүниелерді ұзақ ғасырлар бойы Таяу және Орта Шығыстың мәдени, ғылыми, рухани орталықтары Бағдад пен Басра, Дамашық пен Халаб, Мекке мен Мәдина, Каир мен Тунистен жинаған. Өйткені 1517 жылдан бастап араб дүниесі мен олардың аталмыш шаһарлары түріктер құзырында болды. Сол себепті де ұлан-ғайырға көсілген дәулет астанасы Стамбұлға және Түркияның өзге де қалаларына тек жазба жәдігерліктер ғана емес, сондай-ақ Топқапы сарайына Ибраһим (ғ.с.), Исмаил (ғ.с.), Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың жеке заттары, қасиетті Қағбаның кілттері, халифалар мен әскери қолбасшылардың қылыштары да әкелінді. Олардың арасында Алла Тағаланың соңғы елшісінің (с.ғ.с.) хаттары да бар. Аса құнды ол заттар қазірге дейін көздің қарашығындай сақталуда.

Иә, Түркия – исламдық жәдігерлер мен мұраларды жинап, сақтауға, зерттеуге ерекше көңіл бөліп келе жатқан өркениетті ел, оның кітапхана қорлары араб, парсы тіліндегі қолжазбаларға байлығымен танымал.

Елдің кітапханаларындағы ислам өркениетіне қатысты ондай дүниелер жайлы мәліметтерді Стамбұлдағы төмендегідей кітапханалар мен қолжазба қорларынан табуға болады.

ISAM – түрікшеден аударғанда «Ислами зерттеулер орталығы» дегенді білдіретін қысқартылған сөз. Ол Түркия уақыфтарының бас кеңесіне бағынады. Мекеме арнайы салынған әдемі ғимаратқа жайғасқан. Кітапхана қорына тек Түркиядағы ғана емес, әлем елдерінде басылып жатқан исламға қатысты зерттеу кітаптары да алдырылып отырады, ондағы қолжазбалар каталогі компьютерге түсірілген, көшірмелерін дайындап бере алады. Жалпы Түркияның ислам саласындағы зерттеуді жеңілдету, ынталандыру жолында техника мүмкіндіктерін кеңінен пайдалануы өзгелерге үлгі деуге болады. Соның бір дәлелі – кітапханаларында сақталған бағалы кітаптар мен қолжазбалардың электронды көшірмесін тез жасатып алу мүмкіндігі.

ISAM-да орындалып жатқан игілікті жұмыстардың бірегейі – көп томды Ислам энциклопедиясының қазірдің өзінде 42 томының шығып үлгеруі.

Түркияның түрлі кітапханалары мен қолжазба қорларында 2001-2010 жылдары, ал Стамбұлға арнайы барған соңғы яғни 2013 жылғы сапарымда осы ежелгі шаһардағы ISAM мен төмендегі бірнеше кітапханалар мен қолжазба қорларында жұмыс істедім.

Сүлеймания кітапханасы – Стамбұлдағы XVIII ғасырдан бері қызмет етіп келе жатқан ежелгі, үлкен кітапханалардың бірі. Ол атақты Сүлейман паша мешітінің жанында, мешіт кешенінің құрамдас бір бөлігі. Құрылысы 1557 жылы аяқталған. Әуелде ғибадатхананың арнайы жеке кітапханасы болмаған. Сол себепті ол медресенің хұжырыларына бөліне жайғасқан.Кітапхана рухани жазба дүниелерге бай. Оның қорына VIII-XIX ғасырларға жататын 73 мың қолжазба мен 50 мың кітап, 94 мың уақып бар.

Баязит кітапханасы – Стамбұлдағы үлкен кітапханалардың бірі. Оның қоры бір миллионнан астам еңбектерді қамтиды, олар: кітаптар мен мерзімді басылымдар, газеттер, сирек ұшырасатын шығармалар, карталар мен плакаттар және архивтегі ақшаларды да қамтиды. Кітапхана оқу залдары, арнаулы аспаптармен жабдықталған кабинеттер, мүгедектерге арналған бөлмелер, музыка және бейне нөмірлер, салтанатты мәжіліс өткізетін залдардан тұрады.

Нури Османия кітапханасыда Стамбұлда. Құрылысы I Махмұт патша кезінде 1749 жылы басталып, 1755 жылы III Осман патшаның тұсында аяқталған. Сәулетшісі – Синан Калфа. Кітапхананың басты ерекшелігі – ғимараттың барокко стиліндeлігі. Кітапхана мешіттің шығыс жағында, екі қабатты жеке ғимаратта. Үстіңгі қабаты – оқу залы мен қойма. Ғимараттың барокко стилінің ең басты ерекшелігі болып табылатын 30 гипстік сылақты терезелері, екі есігі бар. Бірінің үстіңгі жағында араб тілінде «Білімді бесіктен көрге дейін изде» деген хадис өрнектелген. Кітапхана коллекциясында осман, араб, парсы тілдеріндегі қолжазбалар, I Махмұт пен III Осман патшалар және Байрам пашаның 79 қолжазбасы бар.

Орта Азия мен Қазақстан тарихын зерттеушілердің бірі Ресей тарихшысы А.Ю. Якубовский (1886-1953) XX ғасырдың 20-жылдары Сығанақ жайлы мағлұмат жинап жүргенде академик В.В. Бартольд (1869-1930) оған Стамбұлға барған сапарында осы Нури Османия кітапханасында сақтаулы «Миһман наме-ий Бұхара» («Бұхара мейманының жазбалары») атты қолжазбадан (Фазл Аллаһ ибн Рузбихан Исфаһани) Сығанақтың бір ақынының өлең жолдарын жазып әкеліп береді. А.Ю. Якубовский оны кейінірек (1929 ж.) «Сығанақ қаласының жұқаналары» атты еңбегіне эпиграф етіп алған.

Миллет кітапханасын 1700-1701 жылдары Шейху-л-Ислам Сейд Фейзуллах Эфенди салдырған. XIX ғасыр басында кітапхананы бұзу ұйғарылған, себебі кітапхананың орнына көлік тұрағын салу қажет деп саналған. Солай болса да Стамбұл Әуесқойлар Ассоциациясы Назири Аукаф пен Шейху-л-Ислам Хайри Эфендидің қолдауы және күш-қайратымен кітапхана жойылудан аман қалған. Одан соң ол Парса Фатих есімін алады. Кітапхананы қалпына кетірумен қатар

Фейзуллах Эфенди оған 2189 қолжазба, ал Әли Эфенди 1600 кітапты сый еткен.

Стамбұлда Рашид Эфенди, Жаруллах Эфенди, Хакимоглы, Әли Паша және Парса Пашалар салдырған кітапханалар да болған. Бірақ 1942 жылдан соң олар жарамсыз күйге түскен. Олардың дүниелерінің бәрі Парса кітапханасына және Фейзуллах Эфенди кітаптарының қорына жиналады. 1962 жылы Парса кітапханасы көпшілік кітапханаға айналғанда көптеген жеке уақып кітапханаларындағы дүниелер Сүлеймания кітапханасына өткізілген. Кітапхана коллекциялары Лалелідегі Симкешан ғимаратына беріледі, одан соң Парса кітапханасы өзінің дербестігін қайта алып, ары қарай Стамбұлдағы Фатих аумағында көпшілік кітапхана ретінде қызмет етуін жалғастырады.

Мұрат Молла, Әділ Сұлтан, Юсуф Паша Хакимоглы, Әли Паша көпшілік кітапханалары және Әбу Бәкір Паша, Явуз Селим, Әли Эфенди балалар кітапханасы үлестес субъединица ретінде Парса кітапханасында қызмет атқарды, бірақ олар коммерциялық ұйым еместер қатарына жатқызылды. Мұрат Молла кітапханаларындағы қолжазбалар 2000 жылы Сүлеймания кітапханасына берілген және қоры көпшілік үшін ашық болған. Қазіргі таңда кітапхана «Парса қолжазбалар кітапханасы» деген атаумен қызметін жалғастыруда.

Стамбұл кітапханасы – шаһардың ең үлкені. Оның құрамына Йылдыз кітапханасындағы (III Сұлтан Абдул Хамидтің шамамен 30 мың жеке коллекциясы) және өзге де жеке коллекциялар кіреді. Университеттің әр факультетінің жеке де кітапханалары бар. Стамбұл университетінің кітапханасы 1933 жылдан бастап Стамбұл университетінің осы оқу орнының орталық кітапханасы деп атала бастайды.

Топкапы кітапханасы 1928 жылы құрылған. Топкапы сарайы музейінің жанында. Ол – Стамбұлдағы екінші ескі кітапханалардың бірі. Мұнда османдық каллиграфия өнерінің үлгілері, сонымен қатар қамыс қарындашпен бояу жаққыш қарындаштар сақталған жәшік, қайшылыр, ұстағыш пышақтар, қасиетті Құран сақталған қаптама, кітап қоюға арналған сүйемен, мөрлер мен карталар сақталған.

Кітапхана көшірме және баспа қызметтері, микрофильмдер мен суреттер қызметін көрсетеді.

Көпрүлү кітапханасын ұлы елші Мехмет Көпрүлү 1661 жылы салдырған. Ол – Стамбұлдағы тәуелсіз әрлемнің ең алғашқы үлгісі. Кітапхана баудың ішінде, Чемберлітас алаңының оңтүстік жағында – үш жағы көшелер. Кітапхана кірпіш пен тастан қаланып, күмбезбен көмкерілген.

Атиф Эфенди кітапханасы.

Рагиб паша кітапханасы.

Хаджи Салим аға кітапханасы.

Фатих Файзулла Эфенди кітапханасы.

Анкара кітапханасы, яғни Ұлттық кітапхана 1946 жылы Халықаралық кітапханалар үйі негізінде қаланған. Ол – Түркиядағы ең үлкен кітапханалардың бірі. Ондағы кітаптар қоры 5 бөлікке бөлінген:

1. Ежелгі шығыс және түрік тілдеріндегі қолжазбалар;

2. Түрік кітап басып шығару ісінің бастапқы кезіне дейін басылған,қатталуы қолжазбаға ұқсас кітаптар. Олар – 1729-1928 жж. араб қарпімен терілген түрік басылымдары;

3. 1928 жылдан бастап шыға бастаған барлық түрік басылымдары;

4. Түркия туралы барлық тілдердегі кітаптар;

5. Барлық білім салалары бойынша құнды шетел баспалары жатады.

Сонымен, Түркиядағы түрлі қорларда сақтаулы қазақ даласы перзенттерінің жазба дүниелерін мерзіміне қарай сөз етер болсақ, әуелі әрине Отырар ұландары бірінші орында тұрады. Фарабтықтардың түрлі тақырыптарды сөз ететін араб, түрік, парсы, ағылшын тілдеріндегі еңбектері өз алдына бір төбе. Солардың ішінде энциклопедист ғалым Әбу Насыр әл-Фараби (870-950 жж.) бастаған отырарлық ойпаздардың орны бөлек.

Фарабтық ойшылдар

1. Әбу Насыр әл-Фараби (870-950 жж.)

а) Араб тілінде:

1) «Рисала фи-л ақл» – «Ақыл (парасат) жайлы трактат». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы, Рагиб паша қоры.

2) «Китабу-л мантиқ» – «Логика жайлы кітап». Қолжазба. 194 бет. Топкапы сарайы кітапханасы. Аманат қазынасы.

3) «Диуан» – «Жинақ». Қолжазба. Баязит мемлекеттік кітапханасы.

4) Рисала танбиһ ала сабил-с сағада – «Бақыт жолын көрсету жайлы трактат». Қолжазба Селжуқ, Анкара университеттері илаһийат факультеттері.

5) «Рисала фи-л илми илаһи» – «Тәңірлік ілім жайлы трактат». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

6) «Рисала фи-л ахлақ» – «Мінез-құлық жайлы трактат». Қолжазба, Сүлеймания кітапханасы.

7) «Ат-Тағлиқат» – «Афористикалық (жазбалар»). Қолжазба. Рагиб паша, Анкара университеті кітапханасы.

8) «Китабу-л Ибара» – «Сөйлем жайлы кітап». Қолжазба. Түркі тарихы және Көпрүлү, Қара теңіз техникалық университет кітапханалары.

9) «Китабу-т тахлил» – «Талдау (анализ) туралы кітап». Қолжазба. Қара теңіз техникалық университеті кітапханасы.

10) «Фалсафату-л Аристуталис» – «Аристотельдің философиясы». Қолжазба. Стамбұл университеті кітапханасы.

11) «Китаб ара аһл әл-мәдинату-л фадила» – «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы жайлы кітап». Бейрут. Насри Надир баспасы. Түрік тарихы ұйымы кітапханасы, Сүлеймания кітапханасы.

12) «Рисала фи фадилату-л улум уа-с санаат» – «Ғылым мен түрлі өнерлердің қасиеті жайлы трактат». Қолжазба. Стамбұл университеті кітапханасы.

13) «Китаб әл-хуруф» – «Әріптер жайлы кітап». Бейрут 1920, 1986, 1990.

14) «Ағмалу-л фалсафия» – «Философиялық жұмыстар». Қолжазба. Қара теңіз техникалық университеті кітапханасы.

15) «Китаб ихса әл-улум» – «Ғылымдарды жіктеу жайлы кітап». Қолжазба. Көпрүлү кітапханасы.

16) «Уйуну-л масаил» – «Мәселелер қайнары». Қолжазба. Көпрүлү кітапханасы, Рашид Эфенди қоры.

17) «Китабу-л қийас» – «Силлогизм туралы кітап». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

18) «Шарх Әбу Насыр әл-Фараби ли-китаб Аристуталис фи-л қийасат»– «Аристотельдің «Силлогизм» кітабына Әбу Насыр әл-Фарабидің түсіндірмесі». Қолжазба. Топкапы сарайы кітапханасы.

19) «Әл-Әлфадуил Афлатунийа уа-т тақуилус сийасату-л мулукийа» – Қолжазба. Топкапы сарайының кітапханасы, Сүлеймания кітапханасы.

20) «Китаб мусик әл-кабир» – «Музыканың үлкен кітабы». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

21) «Китабу-л аурад» – «Дұға жайлы кітап». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

22) «Рисала фи-л хикамиия». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

23) «Китабу-с-сийасату-л маданийа» – «Азаматтық саясат жайлы кітап». Хайдарабад. Мажлис баспасы. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

24) «Рисала фима йанбағи ан йуқаддим қабла тағлими фалсафа» – «Философияны үйренуден бұрын нені білу керектігі жайлы трактат». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

25) «Китабу-л жадал» – «Диалектика жайлы кітап». Қолжазба. Қара теңіз техникалық университеті кітапханасы.

26) «Китабу-л мадхал ала синату-л мусика» – «Музыка өнеріне кіріспе кітап». Қолжазба. Рагиб паша қоры.

27) «Фусулу-л мадани» – «Азаматтық бөлімдері». – Измир, 1987 Түрік тарихы ұйымы кітапханасы, 19 май университеті кітапханасы.

28) «Китаб мусик әл-кәбир» – «Музыканың үлкен кітабы», Париж, 1930 Түрік тарихы ұйымы кітапханасы.

29) «Әл-Мадинату-л фадила» – «Қайырымды қала», Стамбұл, 1956. Түрік тарихы ұйымы кітапханасы.

30) «Талхис науамис Афлатун» – «Платон заңдарына қорытынды». Варвург институты, 1952.

31) «Рисала ужуһ уа имкан» – «Ұлы Жаратушы және әлем жайлы трактат». Қолжазба. Түрік тарихы ұйымы кітапханасы.

32) «Ихса-ул улум» – «Ғылымдарды жіктеу». Стамбұл, 1990, Ерзурум университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

33) «Китабу-л жам байна райайни-л хакимайн» – «Екі басым ойды тоғыстыру (хакимайн) жайлы кітап». Бейрут, 1986.

34) «Китабу-л хуруф» – «Әріптер жайлы кітап». Бейрут, 1986.

35) «Мабади ала аһл мадинатил фадила» – «Қайырымды қала халқының негізі». Оксфорд, 1985.

36) «Таалики ибн уажжа ала мантики-л фадаил» – «Ибн Уажжаның қасиеттер логикасына түсіндірмесі». Бейрут, 1994.

37) «Китаб ал-Алфазу-л мустаъмала фи-л мантик» – «Қисын ілімінде қолданылатын сөздер». Қолжазба. Ғази университеті кітапханасы.

38) «Мантиқ инда ал-Фараби» – «Әл-Фарабидің логикасы». Бейрут, 1985.

39) «Китаб ал-имкинату-л маглата» – «Софизмнің мүмкіндігі жайлы кітап». Қолжазба. Қара теңіз техникалық университеті кітапханасы.

40) «Ахсайу-л уиқайат». Қолжазба. Маниса кітапханасы. Философия мәселелері сөз болған.

41) «Рисалатани фалсафиатани» – «Философиялық екі трактат». Қолжазба. Қара теңіз техникалық университеті кітапханасы.

42) «Рисала фи-л масаили мутафаррика» – «Әр түрлі мәселелер жайлы трактат». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті университеті.

43) «Ар-Рисалату зийнунийа» – «Зинун трактаты» Қолжазба. Баязит кітапханасы.

44) «Әл-Мабади» – «Негіздер». Қолжазба. Миллет кітапханасы.

45) «Китабу-л бурһан» – «Дәлел жайлы кітап» Қолжазба. Миллет кітапханасы.

46) «Рисала шарх рисалати-з зийнуни-л кабири-л йунаний» – «Грек үлкен Зинун трактатына түсіндірме». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

47) «Рисала ад-дуаи-л қалбийа» – «Жүрек дұғасы трактаты». Хайдарабад. Мажлис баспасы. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

48) «Фусул мунтаза». Қолжазба. Түрік тарихы ұйымы-кітапханасы.

49) «Рисала фи ма йасиху уа ма йасиху мин ахками-н нужум» –«Жұлдыздар туралы дұрыс және дұрыс емес үкімдер жайлы трактат». Қолжазба. Мармара университеті илаһийат факультетінің кітапханасы.

50) «Китабу Аристуталис фи-л ибари» – «Аристотелдің сөйлем жайлы кітабы». Қолжазба. Түрік тарихы ұйымы кітапханасы.

51) «Шарх фусусу-л хикам» – «Кемеңгерлік меруерті (трактатына) түсіндірме». Қолжазба. Анкара университеті кітапханасы.

52) «Фадилату-л-улум уа-с синаға» – «Ғылымдар мен түрлі өнерлердің қасиеті». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

53) «Китабу-л фусус» – «Гауһар тастар жайлы кітап». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

54) «Рисала макалату фи аград ма бада-т табиғат» Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

55) «Рисалату фи исбати-л муфарриқат» – «Бөлушілердің барлығын дәлелдеу» атты трактат. Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті, Сүлеймания кітапханасы.

56) «Китабу-л милла уа нусусу ухра» – «Ұлт және басқа да деректер жайлы трактат». Қолжазба. Түрік тарихы ұйымы кітапханасы.

57) «Ас-Сиясату-л маданийа ау мабаду-л маужудат» – «Азаматтық саясат немесе болмыс әлемінің ережелері». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

58) «Әл-Жамиғ байна райи-л хакимайн Афлатун әл-илаһи уа Аристуталис» – «Екі кемеңгердің – Аристотель мен Платонның ойларының жинағы». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті және Сүлеймания кітапханалары.

59) «Мабадиу-л фалсафату-л қадима» – «Ежелгі философия негізі». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

60) «Рисала ли-л муаллими-с сани фи жауаби масаил суйла анһу» – «Екінші мұғалімнің сұралған мәселелердің жауапта-

рын қамтыған трактаты». Қолжазба. Мармара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

61) Фусус. Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

62) Фусус Кабир. Қолжазба. Миллет кітапханасы.

63) Фусус сағир. Қолжазба. Миллет кітапханасы.

64) Мақала фи мабади-т табиға. Қолжазба. Қожа Рагиб паша қоры.

65) «Зийну-л кабири-л йунани» – «Грек үлкен Зинун». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті.

66) «Әл-Мажмуғ». «Жинақ». Қолжазба. Түрік тарихы ұйымы кітапханасы. Қолжазба.

67) «Әл-Мадхал ила синағати-л мусиқа» – «Музыка өнері трактатына кіріспе». Қолжазба. Көпрулү кітапханасы.

68) «Тақуиму-с сиясату-л мулкийа уа-л ахлақи-л ихтийарийа» – «Патшалық саясатты және ерікті мінезді түзулеу, дұрыстау». Қолжазба. Көпрүлү кітапханасы.

69) «Ажайбу-н нусус фи тахзибу-л фусус» – «Гауһарларды реттеу ғажайып адамдардың орны». Қолжазба. Анкара университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

70) «Фасл мин китабу-с сиясати-л маданийа» – «Азаматтық саясат кітабының бір бөлігі». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

71) «Рисала фи мабадил-лати биһа әсжам уа-л ағрад» – «Денелер мен (ағрадтардың) негізі саналатын қағидалар». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

72) «Рисала фи-л уахид уа-л уахда» – «Бір мен бірлік жайлы трактат» Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

73) «Рисала фи тафсири китаби-л мадхал фи синағати-л мантық» – «Логика өнеріне кіріспе кітабына тәпсір жайлы трактат». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

74) «Әл-Мантиқу-с саманийа» – «Сегіз логика». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

75) «Әл-Ибара'анаради Аристуталис фи китаби ма Бағдаттабиға» Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

76) «Әл-Масаилу-л фалсафийа уа-л ажуиуа'анһа» – «Фалсафа мәселелері және олардың жауаптары». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

77) «Әл-Адғийа» – «Дұғалар». Қолжазба. Сүлеймания кітапханасы.

78) «Әл-Жуғрафия инда-л муслимун» – «Мұсылмандарда жағрафия ілімі». Қолжазба. Харран университеті илаһийат факультеті кітапханасы.

Бұлардан басқа біршама трактаттар Әбу Насырдың көне грек оқымыстылары шығармаларына жазылған түсіндірмелерінен тұрады.

Иә, Түркия кітапханаларында сөйтіп Әбу Насыр әл-Фарабидің негізінен осындай философия, логика, психология, филология, музыка, географияға қатысты еңбектерінің қолжазбалары сақталған. Түрік ғалымдарының XX ғасырдың 50-жылдардан бері Отырар перзенті еңбектерін жиірек зерделеп, тіпті түрік тіліне де аударғаны байқалады. Солардың ішінде Әбу Насырдың «Китабу-л хуруф» – «Әріптер жайлы кітап», «Китабу-т тахлил» – «Талдау кітабы» «Китабу-л ибда» – «Китабу-л қийас» – «Силлогизм кітабы», «Рисала танбиһ ала сабил-с сағада» – «Бақыт жолын көрсету жайлы трактат», «Мантиқ инда әл-Фараби» – «Әл-Фарабидің логикалық еңбектері», «Рисалату фи-л ақл» – «Ақыл жайлы трактат» «Фусусул Мадани» – «Азаматтық [саясат кітабының] гауһарлары», «Китаб ара аһл әл-мадинату-л фадила» – «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты еңбектері жиірек ұшырасады. Сондай-ақ оның «Ихса әл-улум» – «Ғылымдарды жіктеу», «Сийасату-л маданийа» – «Азаматтық саясат» секілді шығармаларын да кездестіреміз. Бұлардың бірқатары аз да болса Қазақстандық фарабитанушыларға таныс, бірнешеуі зерттелген және орыс, қазақ тілдеріне тәржімалаған.

Түркияда Әбу Насырдың Бейрутте, Каирде, Теһранда, Хайдарабадта (Үндістан), Оксфордта араб, ағылшын, неміс тілдерінде басылған еңбектері де бар. Француз, ағылшын, неміс, парсы оқымыстыларын түрік ғалымдары сияқты Отырар ғалымының философиялық, логикалық, музыкалық шығармалары көбірек қызықтырған.

Бауыржан БАЙТАНАЕВ

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МҰРА – ЕЛ ҚАЗЫНАСЫ

Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің қатысуымен өткен алқалы жиында Қазақстанның ұлттық тарихын тереңнен зерделеп-зерттеу мәселелері қаралып, оны дамытудың нақты бағыттары айқындалғаны мәлім. Ең бастысы, осының негізінде ұлттың шынайы да шыншыл тарихи санасын қалыптастыру міндеттері алға тартылды. Әлбетте, бұл міндеттен «тарихты күрекпен жазатын» археологтар да шет қалмақ емес. Біз соған орай Әлкей Марғұлан атындағы Археология институтының бас директоры, Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы Бауыржан Байтанаевқа жолығып, әңгімелескен едік.

– Бауыржан Әбішұлы, ғасырлар бойғы тарихы жүйеленіп, қатталмаған қазақ едік. Одан КСРО құрамындағы бодандық кезінде жазылған тарихымызға қып-қызыл саясат араласты. Ал енді тәуелсіз Қазақстанның артық-тыртықтан ада ақиқат тарихы қалай жазылуда?

– Біздің Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты – Тәуелсіздігіміздің құрдасы. Ол еліміздегі археология ғылымын басты үйлестіруші ретінде жиырма жылдан астам уақыт жолдылайықты жүріп өтті. Әрине, Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиыншылықтар археология ғылымы қалыптасуының алғашқы кезеңіне кері әсер етпей қоймады. Бұрынғы ғылыми байланыстар жоғалып, одақтас республикалардың кітапханаларында, мұрағаттар қорларында жұмыс істеу қиындады. Далалық археологиялық жұмыстарды қаржыландыру құрдымға кетті. Бірақ оның есесіне Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы археологиялық

топтарымен өзара жаңа қарым-қатынас негізі қаланып, жаңа мүмкіндіктер мен жаңа ғылыми байланыстар пайда болды. Тоқсаныншы жылдардың өтпелі кезеңіндегі қаржылық қиындықтарға қарамастан Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы, Жетісу кешенді археологиялық экспедициясы, Батыс және Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан және Сарыарқа археологиялық экспедициялары қыруар жұмыстар атқарды. 2004 жылы Қазақстан археологиясы өз дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. Себебі елімізде бүкіл әлемде теңдесі жоқ «Мәдени мұра» бағдарламасы іске қосылды. Бағдарламаның алғашқы кезеңі 2004-2006 жж. іске асты, екінші кезеңі 2007-2009 жж., үшінші кезеңі 2010 жылдан 2012 жылға дейін жүргізілді. Осы жұмыстар нәтижесінде тас дәуірінен соңғы орта ғасырға дейінгі кезеңді қамтитын қыруар археологиялық материал жинақталды. Ал бұл материалдарды ғылыми тұрғыдан байыптап ұғыну үшін, зердеге сіңіру үшін алда бірнеше онжылдықтар керек болары сөзсіз. Осылайша, Тәуелсіздік кезіндегі Қазақстан археологиясы қалыптасу жолынан абыроймен өтті. Археология саласы алғашқы бейімделу кезеңінен тұрақтылық кезеңіне жетіп, Елбасымыз бастаған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бүгінде кемел дәрежеге көтерілген, шығармашылық ізденіс үстінде деп айта аламыз.

– «Қазақстан – 2050» Стратегиясында ел тарихын тереңнен зерттеу міндеті қойылған еді. Олай болса, бүгінгі күннің өзекті тақырыптары қандай деп білесіз?

– Соның негізгілерін атасақ, қазақ ұлтының этногенезі мәселесі, ғасырлар қойнауында жатқан тарихи жәдігерлерді ашу, шетелдердегі мұрағаттар мен ғылыми орталықтарда қазақ тарихына қатысты зерттеулер жүргізу деп кете береді. Бүгінгі зерттеліп жатқан мәселелер Қазақстан археология ғылымының негізгі іргелі зерттеу бағыттарына әбден сай келеді. Олар мыналар: тас дәуірінде Қазақстан аумағында алғашқы қауымдық адамдардың таралып орналасуы, антропогенез мәселелерін жетілдіріп дамыту; археологиялық деректер бойынша қазақ этногенезін зерттеу; көшпенділікті, ежелгі және орта ғасырдағы кенттену, көшпелі және оты-

рықшы тайпалардың өзара байланысын зерттеу; археология, ежелгі өнер және сәулет өнері ескерткіштерін зерттеу. Соның ішінде Еуразия тарихында маңызды рөл атқарған ірі этностардың бірі – түркі халықтарының ғылыми тарихын жазу келелі міндеттердің қатарына кіреді.

– Бұған дейін қазақтың ұлттық тарихын бұрмалау да орын алды емес пе?

– Шынында да, XV ғасырдағы Қазақ хандығы кезеңіне дейінгі тарихымыздың қазақ ұлтына тікелей қатысы жоқ деген пікірлер қалыптасқаны рас. Ендігі жерде тарихымыздың хронологиялық кеңістігін кеңейту үшін археологтар еліміздің барлық аймақтарында зерттеулер жүргізуі тиіс. Қазақтың ұлттық тарихын ашу, ондағы ақтаңдақтарды аршу, оның ішінде қазақ халқының этногенезін терең зерттеу үшін бірінші кезекте салааралық ғылыми жұмыстарды нығайтуымыз қажет. Мысалы, антропология ғылымы дұрыс жолға қойылмай отыр. Өйткені Қазақстанда антрополог мамандар даярлайтын оқу орны да, осы жұмысты алға бастыратын антрополог мамандар да жоқтың қасы. Сол себепті жоғары оқу орындарымен бірлесе отырып антропологиялық зертханалар ашу, білікті мамандар даярлау – маңызды мәселелердің бірі. Тек антропология ғылымы аясында ғана біз қазақ халқының этногенезін толық қамтып зерттей аламыз. Ол үшін қазақ археологтары тапқан хранеологиялық материалдар жеткілікті дер едім.

– Сіз бір сөзіңізде қазіргі қазақстандық археология ғылымының бір түйткілі ретінде артефактілердің уақытын айқындау саласындағы олқылықтарды атап көрсеткеніңіз есімде.

– Иә, қазір әлемдік археология ғылымы жәдігерлердің уақытын табиғи ғылым жолымен белгілеу орайында алға озып кетті. АҚШ, Германия, Англия, Жапония және басқа көптеген дамыған елдердің зертханалары түрлі әдістемелер мен технологияларды қолдана отырып, археологиялық заттардың жасын үлкен дәлдікпен анықтауда. Кеңес кезінде Қазақстан мұндай проблемалардан аулақ тұрды. Себебі табиғи-ғылыми әдістермен уақытты айқындайтын зертханалар Ресейдің үлкен қалаларында болды. Олар Кеңес Одағы

тараганнан кейін де сонда қалып қойды. Бір айтатын жайт, қазір елімізде табиғи-ғылыми әдістермен артефактілер уақытын айқындау жөнінде зерттеулер жүргізе алатын осызамандық бірегей де қымбат жабдықтар жоқ деп айта алмаймыз. Солар Алматы, Қарағанды, Өскемен және Шымкент қалаларындағы ғылыми-зерттеу институттары мен университеттерінің бірқатар зертханаларында тұр. Бірақ, бір өкініштісі, осы зертханаларда аталмыш ғылым саласы бойынша тиісті әдістемелермен жұмыс істейтін мамандар жоқ. Ендеше, Қазақстанда археологиялық уақытты айқындау жөніндегі зертханалар құру өбден толғағы жеткен мәселе. Бұл ретте біз Орталық Азия өңірінде көшбасшы болғанымыз жөн емес пе. Ол үшін өз мамандарымызды жәдігерлердің уақытын белгілеу жөніндегі әдістемелерді үйрену үшін шетелдерге тағылымдамаға жіберуіміз қажет. Сөйтіп, әлемдік тәжірибе негізіндегі өз әдістерімізді әзірлеуіміз керек.

– Ал енді бізде тарихи-мәдени мұралар нысандарын сақтау мен пайдалану жайы қалай болып отыр?

– Археологиялық ескерткіштер Қазақстанның туристік кластерін қалыптастырудың негізі болып табылады. Бұл өз кезегінде археологияның ашық аспан астындағы ескерткіштерін дұрыс консервациялау мен музейлендіруге тікелей байланысты. Тарих пен мәдениет ескерткіштерін туризмнің тартымды нысандарына айналдырмайынша, ол жерлерде тиісті инфрақұрылым жасамайынша туризмді әсте дамыта алмайтынымызды түсінетін мезгіл жетті. Әрине, қиыншылықтар жетерлік. Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін музейлендіруге климат жағдайлары кедергі келтіруде. Сондай-ақ, негізінен кәдімгі сазбалшықтан тұратын құрылыс материалдарын консервациялаудың күрделілігі де өз алдына.

– Бұл орайда да кілтипандар ең әуелі білікті кадрлардың жоқтығына тіреліп тұрған жоқ па?

– Оныңыз рас. Мұражайшы-реставраторлардың, сәулетші-реставраторлардың және қажетті әдістеменің жоқтығы көптеген игілікті іске қолбайлау болуда. Сондықтан археологиялық консервация, реставрация, музейлендіру және тиісті реставрациялық жұмыстар әдістемесін зерттеу салалары бойынша мамандар даярлайтын оқу-әдістемелік мекеме-

лер құрған дұрыс деп санаймыз. Бұл үшін шетелдік таңдаулы ғылыми мекемелер мен музейлерге өз мамандарымызды оқуға жібергеніміз жөн. Олар сол жерлерден археологиялық нысандарды консервациялау, қалпына келтіру және музейлендіру әдістемесі орайында әлемдік тәжірибемен танысып, білім-білігі молығып келер еді.

– *Елімізде ұлан-ғайыр аумақта жыл сайын көптеген археологиялық ескерткіштер жойылып жатады деген деректер жөнінде не айтар едіңіз?*

– Әлбетте, Қазақстан экономикасының қарқынды өсуі, тәуелсіздік кезеңіндегі орасан зор құрылыстар, жердің халық шаруашылығы мақсатында игерілуі тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін сақтауға байланысты проблемаларды туды-руда. Бұл келеңсіздіктер, ең алдымен, негізінен Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы» Заңының жекелеген адамдар тарапынан орындалмауы, солардың жайбарақаттығы мен немқұрайдылығы салдарынан орын алуда. 2007 жылы аталмыш заңға түзету енгізіліп, онда жер телімі бөлінгенге дейін ол арада тарихи-мәдени мұраның бар-жоғын анықтау керектігі айтылған болатын. Алайда жер-жерде заң сақтала бермейді. Өңірлерде археология ескерткіштері маңындағы аумақпен қоса, алдын ала зерттеу жүргізілмей жеке меншікке беріп жіберілген немесе құрылыс кезінде жойылып кеткен мысалдар көптеп саналады. Міне, осыған өкілетті органдарымыздың жол беретіні өкінішті. Оның үстіне Қазақстанда «қара археология» жұмыстарының да нақты айғақтары жоқ емес. Мысалы, киім нақыштары тәуелсіз Қазақстанның рәміздеріне енген атақты «Алтын адам» табылған Есік қорғаны министрліктің салалық бағдарламасы аясында емес, археологиялық апаттық қорғау жұмыстары шеңберінде зерттелді. Археология институтының мамандары жақында ғана ашқан екі жаңалық жайында да осыны айтуға болады. Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданында, құрылысын археологтар тоқтатқан сауда орталығының орнында ортағасырлық күміс теңгелер мен алтын бұйымдардың екі көмбесі табылды. Теңге көмбесі Қазақстан археологиясының күллі тарихындағы ең ірі

қазынаға жатады. Онда 2600-ден астам айрықша сирек күміс теңгелер бар болып шықты.

Осынау көмбені зерттеу ортағасырлық Қазақстанның өндірістік-экономикалық қатынастары тарихына қатысты бірқатар толғамды сұрақтарға тиянақты жауап береді. Алтын бұйымдар көмбесінің көркемдік құндылығы аса жоғары. Бұл ортағасырлық қалашықтағы ескерткіштің нақтылы мәдени қабатынан тапқан археологтардың тұңғыш олжасы болуымен де құнды. Әрине, екінші жаңалық – Шығыс Қазақстан облысындағы обалардың бірінен табылған Үржар ханшайымы. Бұл – текті әулеттен шыққан жас әйелдің қаңқа сүйегі. Тас сағанада гранит тақталардың астында сақталған. Осынау олжалардың құндылығы сол, олар сонау ықылым замандардан бүгінгі күнге алғашқы қалпында, қол тимеген күйінде жетіп отыр. Бұл жәдігерлер бізге ежелгі және ортағасырлық Қазақстандағы этно-мәдени үдерістерді дәйектеп зерттеуге мүмкіндік берері анық. Аталмыш олжалар болашақта Астанада салынып жатқан Ұлттық мұражайдан лайықты орнын алады деп үміттенеміз.

– Сонда осы айтқандарыңыздан шығатын қорытынды қандай болмақ?

– Барымызды бағалай білейік деймін. Қазақ жері археологиялық құндылықтарға аса бай. Олай болса, Қазақстанның қолданбалы археологиясы ең алдымен, өз күш-жігерін құрылыс немесе жерді шаруашылық мақсатта игеру кезінде толық жойылу қаупі төнген, қирап, құрып бара жатқан ескерткіштерді зерттеуге бағытталуы тиіс. Қазақстан тарихшылары жер-жерде археология ескерткіштерін қорғау жөніндегі өкілетті органдар өкілдерімен бірлесе отырып, мәдени мұрамызды сақтау орайында жан-жақты қажырқайраттарын аямауы тиіс деп есептеймін. Республикадағы бас мекеме ретінде Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының міндеті бұл ретте үйлестірушілік һәм ұсыныс айтушылық рөл атқаруға саяды. Арнайы заңнамалық негіз жасап алмайынша тарихи-мәдени мұраны қорғау мәселелерін түпкілікті шешу мүмкін емес. Сондықтан қазіргі уақытта елімізде «Археологиялық мұра туралы» арнайы заң қабылдау қажеттігі туып отырғаны әмбеге аян. Мұндай

заңдар Молдова, Украина, Өзбекстан сияқты бұрынғы кеңестік республикалар мен Балтық елдерінде табысты жүзеге асуда. Осындай заң біздің елімізде де қабылданар болса, археологиялық мұрамызды – асыл қазынамызды болашаққа апаруға, өткендегі көптеген тарихи ақиқаттарды ашуға, сөйтіп халқымыздың шыншыл тарихи санасын қалыптастыруға даңғыл жол ашылар еді.

– *Әңгімеңізге рақмет!*

Мәмбет ҚОЙГЕЛДІ

ТАРИХЫҢ ТҮГЕНДЕЛМЕЙ, ТАНЫМЫҢ ТҮЗЕЛМЕЙДІ

«Тарихты жеңгендер жаздырады». Шын мәнінде біздің ғылыми тарих – жеңілгендердің тарихы. Тапсырысты өзгелер берген. Мұны мойындауымыз керек. Оны қайталай тұжырымдау, реттеу, қалыпқа түсіру, шын тарихымызды жазу – бүгінгінің ең өзекті мәселесі. Мемлекеттік хатшының айтқан үәждері мен ойлары құптарлық. Енді соны қалай жүзеге асырамыз? Тарихшылар қалай жұмыс жасайды? Мемлекеттік тұрғыдан нақты қандай көмектер, қолдаулар болады? Соны нақтылау қажет.

Кеңес одағы кезінде біздің тарих төрт рет талқыға түскен. Басқа бірде-бір республиканың тарихы мұндай сүзгіден өткен емес. Голощекиннің тапсырмасы бойынша жазылған Алаш тарихына қатысты кітап талқыға түскен. Одан кейін орыс ғалымдары мен қазақ ағартушылары бірігіп жазған «История Казахский ССР» деген кітап Мәскеуде талқыға түсті. Оны талқылауға басшылық жасағандар Орталық комитеттің басшылары болатын. Сонда олар былай деген еді: «Біз талқыға салатындай бұлар қандай таңдаулы халық?! Бұлардың тарихының соншалықты не кереметі бар?!». Ол кезде таңдаулы халық біреу ғана еді, ұлы орыс ұлтынан өзгелерді олар мойындамайтын, басқаларының тарихын оқығысы да, білгісі де келмейтін. Кейін Ермұхан Бекмахановтың монографиясын ғылым академиясы тезге салды. Авторын 25 жылға соттап жіберді. Бұдан соң Олжас Сүлейменовтың «Аз и Ясын» сын тезіне алды. Әдебиет пен тарих институты бірдей жұмыла кірісті. Ұлтшылдық, бұрмалаушылық деп шүйлікті. Көрдіңіз бе, бір ғасырдың ішінде төрт рет талқыға түскен басқа елдердің тарихы жоқ. Бұл нені білдіреді? Империяның қазақ ұлтына жасаған қиянатын айқындайды. Осы төрт талқы

қазақ тарихының түп тамырын індете зерттеуге кедергі болды. Шындықты бұрмалау, қолдан тарих жасау, ұлтымыздың өткенін ұмыттыру үрдісі басталды. Сол үрдіс әлі жалғасуда.

Биология ғылымында бір өсімдікті мүлдем жою үшін төрт-бес буынына ассимиляция ұрығын себу керек екен. Бірінші, екінші буынына өткенде, сәл өзгере бастайды. Солайша жалғастыра берсе, барлық буынына өзгеріс уыты себілгенде, ол қайта тірілместей, қайта бұрынғы қалпына келместей өзгереді, басқа өсімдікке айналады. Ал егер соңғы буынына келіп тоқтаса, бәлкім оны бұрынғы өсімдік қалпына келтіру біраз басқышты қажетсінеді. Біздің қазақ та сондай басқыштарды бастан кешкен. Империялық режім біздің тамырымыздан тартып, буын-буынымызға дейін ұлтсыздандыру уытын құйып келді. Тарихи жадымызды ұмыттыруға күш салды. Бірақ қазақ мүлдем ұлтсызданып кеткен жоқ. Тамырымыз тереңде екен. Енді өзімізді-өзіміз феникс құс секілді тірілтудеміз. Тарихымызды түгендеу соның бір бастамасы деп білемін.

Тарихи сананы қалай түзейміз? Ең алдымен тарихи оқулықтарды жазу арқылы. Ол жазылып жатыр. Өзім 10-11 сыныптардың оқулығын құрастырушылардың жетекшісімін. Біреулер тарих сабағында кемшіліктер көп деп сынап жатады. Меніңше, солардың көбі сол оқулықтарды оқымағандар. Кемшіліктер бар болуы мүмкін, бірақ күні кешегідей емес. Тарихты Тәуелсіздік ала салып, неге түзей салмадық деу ақылға қонбайды. Оны зерттеу керек. Зерттеп болған соң зерделеу қажет. Біз зерттеп те, зерделеп те жатырмыз. 20 жылдың ішінде бәрін ретке келтіріп тастамадық деп сын тақканша, осы жиырма жылдағы тарихи зерттеулерді, монографияларды оқыған ләзім. Небір тың фактілер, шетел мұрағаттарындағы қолжазбалар, бұрын біз білмеген, білсек те, батылымыз жетпеген ақтаңдақ беттер ашылды. Қаншама монографиялар, салыстырмалы зерттеулер жасалды. Құдайау, соның бәрін жоққа шығарғылары келетіндер бар. Марат Тәжин бәрін өртеп, жаңадан жазыңдар деп отырған жоқ. Қолда барды қорытындылап, тың тұжырымдар мен жаңа көзқарастар арқылы, заманауи техногендік жетістіктерді пайдалана отырып, өз тарихымызды жан-жақты зерттейік

деп отыр. Мектеп, университет оқулықтарын осы бастаманың аясында қайта қараудың өзекті екені рас.

Тарихшы болу үшін не керек? Қазақ тілін білу жеткіліксіз. Ұрда-жық патриот болу, ол да жеткіліксіз. Шежіреден, рулық құрылысты білуің, өткенді аздап сараптай алуың да мардымсыз. Тарихшы – тарихшы болуы керек. Яғни, тарих ғылымының концептуалды үрдістерін білу керек. Негізгі білімі болмай, орта жолдан қосыла шабамын деу түкке тұрғысыз дүние. Сонан кейін ғылымды зерттеудің, жазудың жалпы методикасын, арғы өзегін ұғу қажет. Онсыз тарихшы бола алмайсыз. Қазір екінің бірі тарихшы болатын болды. Журналистер де, жазушы да, математик те, спортшы да тарихи монография жазатынды шығарды. Әуесқойлардың көптігі сонша, жұрт солардың жазғанына сенетінді шығарды. Кәсіби тарихшылардың жазғанын өздері ғана оқитын халге жетті. Біз бұған тоқтау қоюымыз керек. Әуесқойлар болсын-ақ, бірақ олар да оқуы, ізденуі керек қой. Кем дегенде, қазақ тарихшылары не жазып жүр? Осы тақырыпта кімнің қандай еңбегі бар? Соны білуге ұмтылса игі. Халық қайтеді дейсіз? Ақпарат құралдарының жазғанына ілеседі. Содан оқығанын нақты факті ретінде қарастырады. Өз руы мен тобының мүддесін қорғағансып, жоқты бықсытып, рушылдық пен жершілдіктің айналасынан шыға алмай жүргендер көп. «Оқыдың ба?» десең, кәсіби тарихшылардың ештеңесін ақтармаған болып шығады. «Оу, мұның қалай?» десең, ештеңе айтпастан безеді. Мұндайларды көп кездестіріп жүрміз.

Біз – бақытты халықпыз. Бұрынғыны айтпалық, XX ғасырдың өзінде қаншама қиындықтан өттік. Біздің орнымызда өзгелер болса, баяғыда жоғалып кетер еді. Қазақты сақтаған – тарихи санасының тірілігі. Соны жоғалтып алғандаймыз қазір. Қайта ояту керек. Ол үшін шын тарихты, бұрмалаусыз тарихты жазуға тиіспіз. Жеңгендердің тапсырысымен жазылған тарих қашанда жалғанға толы болады. Бүгінгі ұрпақ рухты кезеңімізді де, ақтаңдақ мезетімізді де сол қалпында білуі тиіс. Ұлтымызға жасалған опасыздықтар мен сатқындықтардың себеп-салдарын ақтаратын күн жетті. Мемлекеттік тапсырыс болуы тиіс ол үшін. Бізде ол жолға қойылмаған. Мемлекет мұны шешпей, кешенді зерттеу болмайды.

Түйін: Тарих жалғандықты кешірмейді. Қолдан жасалған тарих – болашаққа жасалған қиянат. Соны ұмытпайық. Қазір әлдебір топтар Мемлекеттік хатшының баяндамасын үзіп-жұлып, өз діттегеніне пайдаланғысы келіп жүр. Бұған жол бермей, нақты шараларды қолға алатын кез жетті. Тарихың түзелмей, танымың түзелмейді.

Меруерт ӘБУСЕЙІТОВА

БАЙ ТАРИХЫМЫЗДЫ ТҮГЕНДЕУІМІЗ ҚАЖЕТ

– Жақында қазақстандық бір топ тарихшылар Қытай Халық Республикасының Пекин және Сиань қалаларында археологиялық ғылыми іссапарда болып, Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатымен келісімшарт жасап қайтты. Сапар қорытындысы туралы айта отырсаңыз...

– Шарт аясында бірқатар тың деректерге қол жетті. Атап айтсақ, Абылай, Уәли, Әбілпейіз хандардың Қытай басшыларына жазған хаттары мен жіберген елшілері, XVIII-XX ғасырлардағы қазақ-қытай қатынастары жайлы құжаттардың көшірмелері жасалды, VI-XIV ғасырлардағы несториандық бойынша бірегей тарихи ескерткіштер, VI-IX ғасырлардағы түркі тайпалары мен тарихи тұлғалардың эпитафиялық ескерткіштері анықталды. Қазақ елі мен Пекин және Сиань қалаларына жасалған археографиялық ғылыми іссапардың басты мақсаты қазақ-қытай қатынастарының тарихы бойынша архивтік құжаттарды табу және жинақтау, несториандық жөнінде аса құнды тарихи ескерткіштерді, қазақтардың тарихы мен мәдениетіне қатысы бар түркі тайпаларының көне эпиграфикалық ескерткіштерін айқындау болып табылады.

– Қытай мұрағатынан табылған дереккөздер қай ғасырларға қатысты?

– Әзірге Қытай мұрағаттарынан табылған дереккөздер 1742 жылдан басталады. Одан да ертерек кезеңдерге қатысты біраз құжаттар бар. Қазақстанның Ирандағы елшілігі арқылы да біраз жұмыстардың басы қайырылды. Осы орайда Қытай, Иран, Ұлыбритания, Швейцария, Франция елдеріндегі елшіліктеріміз зерттеу жұмыстарында қолдарынан келгенше көмектесіп келеді. Иран мұрағаттарында XVI ғасырдың

басындағы Иран билеушілері мен қазақ арасындағы алғашқы қақтығыс жайындағы құжаттар табылды. Парсы тіліндегі дереккөздер өте көп. Мысалы, Искандер Муншидің «Тарих-и аламара-ий Аббаси» және «Ахсан ат-тауарих» қолжазбалары, екіншісінде 1548 жылға қатысты Хақназарды хан ретінде атап көрсеткен ең алғашқы хабарлама кездеседі. Сондықтан біз бұлардың бәрін жинап, жүйелеп, бай тарихымызды түгендеуіміз қажет.

– Қазақ хандарының хаты қай тілде жазылыпты?

– Байқасақ, Қазақ хандары тек шағатай тілінде ғана емес, сонымен қатар парсы тілінде де сөйлеген. Тәуекелдің өлеңі де парсы тілінде. Осыдан біраз бұрын Қазақстанның Франциядағы елшісі Ақмарал Арыстанбекованың көмегімен Париждегі Азия өнерінің Гимэ мұражайында жұмыс жасау мүмкіндігіне ие болдым. Гиме мұражайынан итальяндық қылқалам шебері Джузеппе Кастильонидің «Қазақтардың ат сыйлауы» атты суретін таптым. Джузеппе Кастильони Цяньлунның сарай суретшісі болған. Сурет 1757 жылы салынған. Оны фотоға түсіріп, көшірмесін кітапта жарияладық. Қазақстан тарихы жөнінде Францияда сақталған жалғыз сурет әзірге осы. Сол суреттің түпнұсқасын Қазақстанға әкеліп көрсетсе, тамаша болар еді. Бүгінде жазба құжаттардан біз сол сәйгүлік сыйлаған елшілердің есімін білдік. Сонымен қатар суретте Цинь императорының уәзірлері Абылай ханға арнап жебе, алтын тостаған сынды сыйлықтар ұсынып тұрғаны бейнеленген. Демек, бұл осы кезеңде қазақ-қытай арасындағы сенімді әріптестік қарым-қатынас болғандығын көрсетеді.

– БАҚ беттерінде «Қазір қолданыста жүрген Қытай карталарында, оқулықтарында қазақ жерінің біраз бөлігі сол елге тиесілі деген деректер кездеседі» деген пікірлер жиі айтылып жүр.

– Ол оқулықтар Қазақстан тәуелсіздігін алмай тұрып басып шығарылған. Қазір олар оқулықтарын қайта қарауда. Біз кездескен кезде оларға осы салада ынтымақтасуға дайын екендігімізді және оқулықтар шынайы нақты өмір ақиқатын көрсетуі тиіс екенін айтып, географиялық шекаралары, біздің мемлекет-координаттары, біздің тарихымыз туралы дұрыс көзқараста болғанын қадағалаймыз.

– «Мыңжылдықтар көкжиегі» бағдарламасының шеңберінде сіз басқарып отырған институт пен Қытайдың Бірінші тарихи архиві арасында Қазақстанның тарихы мен мәдениеті жөнінде жаңа архивтік материалдарды айқындау бойынша келісім жасалған еді. Нәтиже қандай?

– Қытайдан Қазақ хандығының тарихына қатысты Цинь империясының мұрағат құжаттарының көшірмелерін әкелді. 283 томды құрайтын бірегей мұрағат құжаттарының басым бөлігін, негізінен, Қазақ хандығының көршілес мемлекеттермен арадағы сауда-экономикалық байланыстар құрап отыр. 730 жылдың соңы мен 1911 жылдың ортасына дейінгі кезеңдерді қамтып, қазақ-қытай арасындағы сыртқы саяси және экономикалық қарым-қатынастар шеңберін аша түседі. Мұндай бірегей байланыстарды білдіретін мұрағат құжаттарын мұқият зерделеуге кірісіп жатырмыз. Ең бастысы, қазіргі таңда да үлкен мәнге ие мұндай хатқа түскен байланыстар арқылы біз дәл сол уақытта орын алған сыртқы байланыстар туралы нақты деректерге қанығатын боламыз.

– Тарихи құжаттар арқылы қазақ хандығы тарихын қалыпқа келтіре аламыз ба? Оларды көрші елдердің ықпалынан қалай тазарта аламыз?

– Біздің мақсатымыз – Қазақ хандығы тарихын осындай бірегей құжаттар арқылы қалыпқа келтіру. Осы қытай мұрағатында бізге әлі де сыры ашылмаған 3 мыңнан астам құжаттар бар, біз солармен жұмыс істеуге тиіспіз. Жұмыстардың кезеңдік жоспарлары бекітілді, Пекин мен Сианьның архивтік қорлары мен кітапханалары анықталды, күнтізбелік жоспар жасалды және ҚР БҒМ Ғылым комитетімен келісілді. Үш адамнан зерттеушілер тобының құрамы ұйымдастырылды (Б. Еженханұлы – PhD (History), Азия-Тынық мұхиты аймағы бөлімінің меңгерушісі, А. Мансурова – ф.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, Ж.Ошан – т.ғ.к., ғылыми қызметкер) және Қытай қорларында жұмыс істеудің үш бағыты анықталды:

Бірінші бағыт – XVIII-XX ғғ. қазақ-қытай қатынастарының тарихы бойынша архивтік құжаттарды жинау, VI-XIV ғғ. несториандық жөнінде сирек кездесетін тарихи ескерткіштерді айқындау. Екінші бағыт – VI-IX ғғ. түркі

тайпалары мен тарихи тұлғалары туралы эпиграфиялық ескерткіштер бойынша материалдар жинақтау. Үшінші бағыт – Түркі қағанатының қалыптасу және даму тарихы, тарихи жадыларды қалпына келтіру бойынша түркі тасжазбалары мен қолжазбалар дереккөздерін айқындау. Фотоға түсіру және көшірмесін жасау бойынша үлкен жұмыс жасалып, Шыңғыс хан дәуіріне дейін түркі тайпаларының бірыңғай этногеографиялық байланыстарының болғаны туралы мәліметтер берілді. Бұдан басқа, сириялық, түркілік (тасжазба), қытайлық дереккөздердің ауқымды материалдары негізінде Қазақстанның ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияның да этникалық құрамы мен көшпелі халықтарының географиялық қоныстануы зерттеледі.

Жаңадан табылған материал жоғары биліктің көне түркілерден мұрагерлік жүйесін орнатуға мүмкіндік береді. Қытайдың Бірінші тарихи архивінің қорынан табылған тарихтың архивтік куәгерлері XVIII ғасырдағы басқа бір қандай болмасын орталықазиялық көшпелі қоғам сияқты, Қазақ хандығы үшін де экономиканың басты тірегі болып табылатын мал шаруашылығының өнімдерін экспорттау аса қажетті мәселе болғандығын айтып өтеді. «Сиюй цзун чжи» («Сиюйдің жалпы жағдайы») көне Қытай қолжазбасында сол кездері қазақтардың мал шаруашылығы өсіп-өркендеп, Қытаймен мемлекетаралық сауда қатынастарының арқасында қазақтар Қытайдың жібегі, фарфоры сияқты және басқа да салтанатты бұйымдарды көл-көсір сатып алу мүмкіндігіне ие болған деп айтылады. Қытайдың Бірінші тарихи архивіне жасалған іздестірулердің арасында қазақ-қытайлық, қазақ-ресейлік, қазақ-қырғыз, қазақ-қоқандық, қазақ-ойраттық дипломатиялық қатынастары туралы аса құнды құжаттар табылғандығын атап өткеніміз жөн. Мысалы, қазақ хандары елшілерінің қытай императорына Пекинге келуіне байланысты, қазақ елшілерін грамоталармен марапаттағаны туралы жазбалар өте қызықты. Келесі бір жазба қазақ-қытай саудасы, тұрмысы мен қазақтардың салт-дәстүрі туралы сөйлейді.

Өзінің маңызы тұрғысынан сирек кездесетін Абылай ханға тиесілі ресми хаттар үлкен қызығушылық тудырады. Абылай хан қол қойған хаттар және басқа қағаздар да ара-

лықтың алыстығына қарамастан және біздің заманымызда үйреншікті болып кеткен коммуникациялар жоқ болса да, Қазақ мемлекеті мен Қытайдың арасында өте тығыз қарым-қатынас болғандығына куәлік етеді. Ал қазақ хандарының тұрақтарында дипломатиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы хан жарлықтарын шығаратын кеңсе болғаны сөзсіз. Іссапар нәтижесінде Қазақстанға қазақ тарихына қатысы бар 283 томнан тұратын Цинь империясының архивтік құжаттары жеткізілді. Құжаттар 1730 жылдың соңы мен 1911 жылдардың арасындағы кезеңдерді қамтиды және қазақ-қытай сыртқы саясат және экономикалық қарым-қатынастарының тарихын ашып берді. Қазақ билеушілерінің көршілес мемлекеттердің билеушілеріне жазған хаттардың арасында Абылай хан, Болат хан, Уәли сұлтан және басқа да қазақ хандары мен сұлтандарының хат жазысуы туралы аса құнды деректер кездеседі. Бұл хаттарда Абылай ханның Цинь императоры Цяньлунмен дипломатиялық қатынастары туралы деректер бар, мұнда Қазақ хандығы сияқты Цинь империясында да елшілер алмасу туралы, лауазымды тұлғаларды тағайындау туралы хабарланады. Абылай хан мен Цяньлун алысқан көп хаттарда тілек, құттықтау білдірілген, тіпті Қазақ хандығының Цинь империясында елші тағайындағаны жөнінде мәлімет бар. Біз осы құжаттардың әлемде баламасы жоқ электронды нұсқасы мен тізбесін жасамақпыз. Бұл Қазақстан тарихын, мәдениетінің жәдігерлерін, қағаз бетіне түскен деректерін, мұрағат материалдарын қамтымақ. Бұл – болашақ ұрпаққа қалатын өте ауқымды мәдени-тарихи мұра, қазына. Экспедициялар нәтижесі бойынша ҚХР архивтерінде жүргізілген жұмыстар туралы есеп дайындалды.

Экспедиция материалдары «Көнетүркі ескерткіштерінің жинағын», «Көршілес мемлекеттердің билеушілеріне қазақ хандары, сұлтандары құжаттарының коллекциясын» шығару үшін және қытайлық архивистермен Қазақстан тарихы жөнінде қытай архиві материалдарының каталогын жасау үшін дайындалады. Сараптамалық жұмыс тобының мүшелері шетелдік қорлардан табылған жаңа жазба дереккөздерді, архивтік материалдар мен артефактілерді айқындау жөнінде жүргізілген жұмыстардың нәтижелері ту-

ралы аналитикалық баяндамаға кіргізу үшін жинақталған архивтік материалдарды сараптамадан өткізіп жатыр. Археографиялық шетелдік экспедициялар уақытында Шығыстану институтының ғалымдары тапқан теңдессіз әрі көпбейнелі артефактілер қазақ мемлекеттілігі тарихындағы ақтаңдақтардың орнын толтырады. Тарихи материалдар ерте кездері Қазақстан көршілес мемлекеттермен тең дәрежелі саяси, экономикалық, дипломатиялық, тарихи-мәдени қарым-қатынастар ұстанған күшті мемлекет болғандығын дәлелдеп береді. Археографиялық экспедиция нәтижелері қазақ халқының көне және ортағасырлық тарихы мен мәдениетін әрі Қазақстанның әр түрлі мемлекеттермен өзара қарым-қатынасын әрі қарай қайта құрау үшін салмақты негіз жасап берді.

– *Осыдан біршама уақыт бұрын Париж, Рим кітапханалары қорында Қазақстанның тарихы мен мәдениеті жайлы мұрағаттық және қолжазбалық материалдарды зерттеу мақсатында жұмыс істегеніңізді білеміз.*

– Француз шығыстануы дәстүрлі деп саналады. Франция кітапханалар қоры мен қоймаларында парсы, түркі және қытай тілдерінде орасан зор қолжазбалар бар. Париж Ұлттық кітапханасының Шығыс қорында Шаванна, Пелль сынды француз зерттеушілерінің бірегей еңбектерін, сондай-ақ қазақтардың тарихы мен мәдениеті жөнінде мәліметтер қамтылған парсы, араб, түркі тілдеріндегі сирек қолжазбалар сақталған. Осыдан бірнеше жыл бұрын гуманитарлық ғылымдар үйінің директоры Морис Аймард пен Францияның Орталық Азияны зерттеу институтының директоры Винсент Фурньоның шақыруымен, Қазақстан тарихы мен мәдениеті жайлы қолжазба және мұрағаттық материалдарды айқындау мақсатымен Париждің кітапхана қорларында жұмыс істедім. Сол уақытта Шығыс халықтарының көркем реликвиялары сақталып тұрған Гимэ атындағы Шығыс көркем өнері мұражайында XVIII ғасырдың «Қазақ елшілері Қытай императорына ат сыйлауда» деген суретті көрдім. Қазіргі уақытта ол сурет осы мұражай қорында сақтаулы. Бүгінгі күні бұл – үш ат түрінде дипломатиялық сыйлық тапсыру рәсімін бейнелейтін 1757 жылғы жалғыз картина. Үш қазақ елшісі мен үш атты бейнелейтін бұл картина Қытай императоры

Циньлунға достық пен бірлік нышаны ретінде қазақтардың сыйлық тапсыру рәсімін бейнелейді. Бет-әлпеттері барлық пропорциялардың сақталуымен жазылған, бұл суреттің нақтылығын күшейте түсіп, сәулелік эффект жасайды. Суреттің бұл көркемдік техникасы кеңінен қолданылады. Картина сол уақытта болған киім үлгілерінен мол мәлімет береді. Салтанатты қабылдаудағы қолданылған ыдыс-аяқ шынайы берілген сарай өмірінің көріністерін айшықтайды. Картинкаға жасалған талдау, онда бейнеленген оқиғалар Қазақстанда Абылай хан және Қытайда Циньлун императоры билік жүргізген уақытты көрсетеді. XVIII ғасыр басында Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырады. XVIII ғасыр жартысына дейін Жоңғар хандығы аумақтағы ірі және беделді мемлекет болды. Қытай мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық байланыс сол уақыттан басталғанын көрсететін айғақтар қазір айқындалып отыр.

– *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев Әлемдік және дәстүрлі діндер съезінде сөйлеген сөзінде Қазақстан аумағында тараған діндер, атап айтқанда, христиандық, несториандық, манихейлік, тәңіршілік, шамандық, буддалық және басқа да діндердің тарихына ерекше назар аударады. Осыған байланысты, Ұлы Жібек жолында сақталған несториандық ескерткіштерді зерттеу аса маңызды мәнге ие болып отыр.*

– Қазақстан, Қырғызстан және Қытай аумақтарындағы несториандық ескерткіштердің мәтініне салыстырмалы-салғастырмалы талдау қазақ халқы этногенезінің, дін тарихының, түркі тілдері мен жазуының қалыптасу тарихының кейбір проблемаларын ашуға мүмкіндік береді. ҚХР-ға жасаған археографиялық ғылыми іссапардың негізгі мақсаты түркі тайпаларының көне эпитафикалық ескерткіштерін жинау, несториандық жөнінде аса құнды тарихи ескерткіштерді айқындау, қазақтардың тарихы мен мәдениетіне қатысы бар қазақ-қытай қарым-қатынастарының тарихы бойынша архивтік құжаттарды жинақтау болып табылады. Несториандық діні тек қана көптеген халықтармен өзара әрекеттесіп қана қоймай, сонымен қатар дүниежүзілік тарихқа

өзінің үлесін де қосқан діндердің бірі болып табылады. Несториандық көптеген жылдар бойы оған өзінің аса бай мәдени мұрасын бере отырып, құрамына түркі тайпалары да енген Еуразия құрлығының көптеген халықтарының рухани мәдениетін байытты әрі өзінің жағымды ықпалын тигізе білді. Сөйтіп, іссапар барысында VI-XIV ғасырлардағы несториандық бойынша аса құнды тарихи ескерткіштер табылды. Орта Азияда несториандық дін VI ғасырдан бастап тарала бастады. Одан кейінгі жылдары бұл дін түркі халықтарының арасында бұқаралық сипат ала бастады. Несториандық Орталық Моңғолияның (моңғол шапқыншылығына дейін) керейлері (керейіттер), Батыс Моңғолияның наймандары, Ұлы Қытай қорғаны маңындағы оңғұттар мен Бесбалықтың ұйғырларының арасында кеңінен тарала бастады. Қазіргі Қытай аумағынан табылған несториандықтардың көптеген эпитафикалық ескерткіштері өзінің көптігінен моңғолдық және одан кейінгі кезеңдерге жатады. VI-XIV ғғ. эпитафикалық ескерткіштері өзінің болмысы жағынан керейден (керейіттер) шыққан тарихи тұлғалардікі, ескі қазақ тайпалары болып табылатын наймандардікі болуы өбден мүмкін. Бұдан бөлек, Түркі қағанатының қалыптасу және даму тарихы, тарихи жадыларды қалпына келтіру бойынша түркі тасжазбалары мен қолжазбалар дереккөздерін айқындау, фотоға түсіру және көшірмесін жасау бойынша үлкен жұмыстар жасалды, Шыңғыс хан дәуіріне дейін түркі тайпаларының бірыңғай этногеографиялық байланыстарының болғаны туралы мәліметтер берілді. Жоғарыда айтылып өткендей, табылған несториандық ескерткіштер біздің елдің аумағында, Жетісуда табылған ескерткіштерге өте ұқсас. Ескерткіштердегі және тұғырлардағы жазулар, негізінен, сирия немесе ұйғыр тілдерінде ойылып жазылған. Осыған байланысты сириялық, түркілік (тасжазба), қытайлық дереккөздердің ауқымды материалдары негізінде Қазақстанның ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияның да этникалық құрамы мен көшпелі халықтарының географиялық қоныстануы зерттеледі. Жаңадан табылған материал жоғары биліктің көне түркілерден мұрагерлік жүйесін орнатуға мүмкіндік береді. Көнетүркі, манчжур, қытай, сириялық тілдерде

құрастырылған ежелгі құжаттардың мағынасын ашу бойынша әлі алда үлкен жұмыстар күтіп тұр. Қытай елі – тарихты қағаз бетіне түсірумен бірге, өз елі мен өзге елдің тарихын мәңгі тастарға бейнелеп, қашап отыруды ертеден дәстүрге айналдырған ел. Қазір қытайдың «тасжазбаларының» әлем елдерінде теңдесі жоқ жазба байлық қоры сақталған. Қытайда соңғы кезде мыңдаған жылдар бойы тақта тастарға жазылған түрлі «тасжазбаларды» ашу мен зерттеу жұмысы ең қарқынды жұмыстардың бірі болып отыр. Осы жолғы іссапарда елге жеткізілген құжаттардың ішінде қытай елінде елеулі міндеттер атқарған түркі халықтарынан шыққан тарихи тұлғалардың қабыр басына қойылған эпитафиялық ескерткіштер көне түркі халықтарының тарихы туралы жаңа мәліметтер береді.

– *Олардың арасында түркі халықтарына тиесілісін кездестіре алдыңыз ба?*

– Ескерткіштердің елеулі бөлігі VI-IX ғасырлардағы түркі халықтарының тарихына қатысты. Ескерткіштердің негізгі мазмұнында аталған тарихи тұлғаның аты-жөні, туған және өлген жылы, айы мен күні, қай елдің адамы екендігі, түркі тайпаларының қайсы руынан шыққаны, әкесінің, атабабаларының өз елінде кім болғаны, қандай себептерге байланысты Қытайға келгені, Қытай елінде қандай міндеттер атқарып, империя үшін нендей үлес қосқаны және сол еңбектері үшін патшалық тарапынан қандай марапаттау, атақ пен шен берілгені туралы деректер келтірілген. Бұл мәліметтер, көбіне тарихи тұлғаның жеке өміріне қатысты жазылғанына қарамастан, бүкіл түркі халықтарының саяси, мәдени, рухани болмысын өз ішіне алған тұтас тарихын кешенді түрде зерттеуге көп мүмкіндік береді. Қазірге дейін анықталғанындай, ескерткіштер мазмұны жағынан тарихи шығармаларының ақтаңдақ беттерін толықтырып отыр, аталған ескерткіштердің еліміздің көне тарихын зерттеудегі деректемелік құндылығы, міне осында деуге болады. Қазірге дейін табылған мұндай дүниелердің біразы ұлтымыздың этногенезіне қатысты көк түріктер (бұлар ашына, ашыдэ, жчиши, биши сияқты Түркі қағанатының билік басындағы ақсүйек тайпалар), ұйғыр, сюэяньто, қарлық, шігіл және

түркеш қатарлы түркі тайпаларының уәкілдеріне қатысты болып отыр. Ал ескерткіштердің тілі мен жазуы бұған дейін тек қана қытай тілінде болып келсе, үстіміздегі жылдың сәуір айында Сиань қаласынан қытай және руникалық жазумен көне түркі тілінде жазылған екі тілді Гэчо («Қара чор») ескерткішінің табылуы аталған ескерткіштердің деректік құнын жаңа деңгейге көтерді. Жоғарыда көрсетіп өткен эпитафиялық ескерткіштерден өзге ұйғыр жазуымен түркі тілінде жазылған жазбалар да табылғандығын айта кеткіміз келеді. Соның ішіндегі «Он оқ ұйғыр ханы және оның шекарасы туралы меморандум» деп атала бастаған көне ұйғыр жазуымен түркі тілінде жазылған құжат X-XIII ғасырдың еншісіне жататындығы анықтала бастады. Құжатта түркі халықтарының аталған кезеңіндегі тарихы мен тарихи географиясына қатысты ешбір жерде жазылмаған құнды мәліметтер сақталған.

– *Әңгімеңізге рақмет!*

ЕКІНШІ

тарау

Мырзатай ЖОЛДАСБЕКОВ

ЖИДЕБАЙ БАТЫРДЫҢ 300 ЖЫЛДЫҒЫ АТАУСЫЗ ҚАЛУҒА ТИІС ЕМЕС

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деп хакім Абай айтқандай, жас ұлғайғандықтан ба, әлде елдің сөзін ұстаған, көптің көкейіндегісін тауып жүрген кісінің бірі дей ме, әйтеуір ел-елден, жер-жерден, шалғайдан маған әр түрлі тілек-өтініш хаттары келіп жатады.

Қолымнан келгенше қолұшын беруге, қолғабыс тигізуге тырысамын. Ана бір жылы Ақтөбе облысынан елге қадірлі біраз ақсақалдар хат жолдап, атақты Мөңке бидің әкесі Тілеу батырдың атаусыз қалып бара жатқанына налып, көпшіліктің көңіл-күйін, өтінішін билікке жеткізуімді сұраған еді. Сөз болып отырған Тілеу батыр, жарықтық, сонау Ақтөбеден он жетімың қолжинап, баласы екеуі бастап Сайрамды қорғауға қатысқан екен.

Сол ұлы шайқаста Тілеу батырдың өзі де, баласы Жолдыаяқ та мерт болып, сарбаздарының үштен бірі қырылған екен. Тілеу батыр баласы екеуі Түркістанда жерленген. Бұл жайында кезінде мен «Егемен Қазақстанға» мақала жазып, Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі Асқар Мырзахметов ініміз, Тәңір жарылқасын, біраз игілікті іс атқарды.

Өткен жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Бәйдібек ауданының он бірінші класс оқушысы Шахинұр Бақытбекқызынан торғайдай шырылдаған екі хат келді. Ол хаттарды да қыркүйек айында «Егемен Қазақстан» газетінде жарияладым. Шахинұр Абайдың «Ескендір» поэмасын, 170 өлеңін, 45 қарасөзін, Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» поэмасын, 11 қарасөзін, 90 өлеңін жатқа біледі. Өткен жылы «Абай оқуларының» республикалық конкурсына қатысады. Абайдың кіндік қаны тамған, табаны тиген жерді көріп

бақыт құшағына бөленеді. Бірақ өзіне-өзі сеніп, бас бәйгені аламын деп барған бала үшінші орын алғанда қатты налиды. «Абай елінде де әділетсіздік бар екен, аға» деп торғайдай шырылдап, менен араша сұрап хат жазады. Әттеген-ай, бала – болашағымыз ғой, болашаққа бірдей қарау керек еді ғой, әділеттен аттамау керек еді-ау, балаға әділетсіздік жасағаны жөн болмаған екен деп мен де қиналдым. «Егемендегі» сол мақаламда: «Жаһандану заманында ұлттың келешегі, тілі, тарихы, өнері, салт-дәстүрі не болар екен деп уайымдаймын. Ұлттың ойлау жүйесін, халқымыздың тұтастығын сақтап қалу үшін, жас дарындарды ұлттық дәстүрде тәрбиелеп-өсіру үшін Астанада Абай мектебі ашылса, оған ылғи дарынды балалар қабылданса, ерекше жағдай жасалса, сөйтіп кісіліктің, даналықтың, шешендіктің, көсемдіктің, ойшылдықтың озық дәстүрін қайта қалыптастырсақ. Өйткені Абай – Ұлы Дала мектебі, Ұлы Дала университеті, Ұлы Дала Академиясы»,– деп жазған едім. Содан бері талай уақыт өтті, бірақ селт еткен кісі болған жоқ. Елімізде Абай атындағы мектеп аз емес, өкініштісі – әлі Абай мектебі жоқ. «Құдайға даусым жетпейді, билікке сөзім өтпейді», – деп Ақселеу айтпақшы, бүгінде биліктегі інілеріміздің көбі естісе де естімегендей, көрсе де көрмейтіндей болды. Халықтан ешкім үлкен емес, көптің сөзіне құлақ түрген, халықтың тілегі аяқсыз қалмағаны жөн. Жақында Қарағанды облысы, Балқаш қаласының тұрғыны Тоқтамысов Әзірбайжанның көпшілік атынан жазған хатын алдым. Хатта атақты Жидебай батырдың биыл үш жүз жылдығы екенін, әлікүнге атаусыз келе жатқанын айтып, осыған орай қозғау салуымды сұрапты. Айтса айтқандай-ақ, жан-тәнімен жерін қорғаған, ұлтты ұйыстырып, халқына пана, қорған болған ел тұтқалардың аруағын ардақтаудың орнына бүгінде өзді-өзіміз мерейтойлардың, әр түрлі қызықтың бәсекесі мен әуестеніп кеткен тәріздіміз.

Биыл Абылайдың үш жүз жылдығы, Төлебидің үш жүз елу жылдығы ойдағыдай өткізіледі деп үміт етіп жүрміз. Сондай ұлт мерекесінің бірі – Жидебай батырдың үш жүз жылдығы. Жидебай Қожаназарұлы (1713-1815) – қазақ халқының даңқты әрі аруақты батыры, әбжіл шешен, аса ірі шежіреші, қазақ жерін жоңғар шапқыншыларынан азат ету-

де теңдесі жоқ ерлік көрсеткен қолбасшы, аса көрнекті мемлекет қайраткері, асқақ Абылайдың сенімді серігі, жауқарақ басы, пікірлес досы әрі биі. Абылайды ақ киізге отырғызып, хан көтеруге қатысқан кісі. Жидебай батыр Аңырақай шайқасына, Қаншеңгел, Ақсүйек соғысына қатысып ерлік көрсеткен, Баян тауын, Ертіс маңын, Нұрабойын, Қарқаралы, Ұлытау, Ақмола, Балқашты азат еткенде мыңбасы, Тарбағатай, Аягөз, Талдықорған, Құлжа, Алатау, Талғарды азат еткенде әскербасы болған.

Талғар қаласы маңындағы Жидебай асуы, Абай қыстауындағы Жидебай қорығы осы батырдың атымен аталған. Жидебай батырды ақындар жырына қосып, жыраулар дастанқып жырлаған, бүгінгі жазушыларымыздың біразының романдарына басты арқау болған. Ертай Құлсариевтің «Жидебай батыр» жыры, Нұршилан жыраудың «Нұршилан-Бәйеш» жыры, Үмбетей жыраудың, Төшен ақынның жырлары, С. Сматевтың «Елім-ай» романы, Қ. Жүнісұлының «Құбабелдер» трилогиясы, М. Баймұқановтың «Абылайзаманы» романы, «Жидебай батыр» жинағы (2007) осы айтқандарымыздың куәсі. Батыр бабамыз туралы «Бабалар сөзінде» (59 том), «Қазақ энциклопедиясында», Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресінде» (7 том), Ә. Бөкейхановтың, Ө. Марғұланның, С. Дубиннің, Ю. Поповтың еңбектерінде кеңінен баяндалған. Адольф Янушкевич Жидебай батыр туралы, Шыңғыстаудағы Жидебай қыстауы жөнінде Құнанбайдан мол мағлұматалған. Қысқасы, Жидебай Қожаназарұлы – қазақ мемлекеттігін қалыптастыруда айрықша тер төккен, халқына қадірі асқан, туған жерін азат етуде ерлік көрсеткен, сөзімен елді аузына қаратқан, ісімен халқын ұйытқан өз заманының аса ірі тұлғасы, қазақ тарихының көрнекті қайраткері. Қаз дауысты Қазыбек бидің: «Замана өтпес болсайшы, Жидекем өлмес болсайшы» дейтіні де, халқымыздың: «Сарыарқадай жер қайда, Жидебайдай ер қайда?» дейтіні де сондықтан. Қасиетті жерімізге, қаладаламызға Петропавл, Павлодар деп қазаққа еш қатысы жоқ қайдағы аттарды қойып, әспеттей берудің енді еш жөні жоқ. Қазақты ел қылған, қазақ елі үшін, қасиетті жері үшін бүкіл өмірін арнап, жанын қиған ұлы тұлғалардың есімін ардақтауымыз керек.

Сондай ерлеріміз Абылай ханның, Жидебай батырдың биыл үш жүз жылдығы. Аруақ үшін, қазақ үшін, келешек үшін мораторий дегенді, болмашы тағы бірдеңелерді сылтауратпай, бұл тойларды халық мерекесіне айналдырып, мемлекет атынан ұлы батырлардың есімін мәңгі есте сақтау шараларын белгілеген жөн. Сонда ел де, аруақ та риза болады.

Оразақ СМАҒҰЛОВ

ОТАН ТАРИХЫН ЖАЗУДЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ БАСТАЛДЫ

Ағынан жарыла әділін айтар болсақ, қазақ тарихшылары күні бүгінге дейін қазақ елінің егемендігіне лайықты Отан тарихын жазып бере алған жоқ. Оның толып жатқан объективті және субъективті себептері, кесапатты кедергілері болғандығы да баршамыздың есімізде. Бір сүйініштісі – осы жағдайларды байсалдылықпен сараптап, жан-жақтылы дайындық жасаған өкіметіміз бүкіл қазақ халқын оның зиялы қауымы мен маман тарихшыларын қазақ тарихын жаңаша жазудың қажеттілігі мен зәрулігін зерттеп-зерделей отырып нақты іске кірісуге шақырды.

Астана қаласында 2013 жылдың 5 маусымында мемлекеттік хатшы Марат Тәжин тарихшылар мен тиісті мемлекеттік органдардың алдында жасаған аса байыпты баяндамасында бұл мәселенің бүге-шігесіне дейін тоқталып, нақты тапсырмалар бергеніне куә болдым. Көптен көңілімді күпті қылып жүрген түйткілдерге нақты жауап тапқандай қанаттанып, өткен-кеткенге және бүгінгі хал-жайымызға ой көзімен шолу жасадым. Сөйтіп, «өзім не бітірдім, замандастарым мен әріптестерім не тындырды?» дегенге жауап іздедім.

Тарихшы әріптестерімнің соңғы жылдары баспадан шыққан зерттеу еңбектерін шола қарастыра келе, өзім бұрыннан жақсы білетін танымал түрколог һәм синолог, тарихшы Әлімғазы Дәулетханның «Ежелгі және Орта ғасырдағы түркілер: тарихи зерттеулер» (Алматы, 2011. – 301-б.) атты кітабын қолыма алып, шұқшия оқып шықтым. Жасыратын несі бар, Кеңес үкіметі кезіндегі Отан тарихы саласының тым артта қалғанын, әсіресе түркология ғылымының шет қақпай көріп дамымай қалғанын мойындай отырып, Әлімғазының

осы еңбегінің мән-маңызына арнайы тоқтала кетуді жөн санадым.

Бұл күндері баршаға мәлім болғанындай, қазақ тарихы мен түркология ғылымы орыстық және еуропацентристік астамшылықтың қыспағына түсіп, алға жылжудың орнына, басқан аяғы кері кетіп тоқырауға ұшырады.Осы салаға қалам тартқан ғалымдар қуғын-сүргінге ұшырап, кітаптары станокта туралып жатқаны кешегі күннің «қалыпты» жағдайы болатын. Баспа бетін көріп насихатталған кеңестің түркологиялық зерттеулері Ресей ғалымдарының қолымен тек қана орыс тілінде жазылған болатын. Ал осы зерттеусымақтардың бәрінде дерлік түрік халықтарын кемсітіп, олардың көне тарихы, мәдениеті жоқ, жартылай жабайы тобырлар ретінде көрсетіліп келгенін білеміз.

Ресей түркологтарының арасынан бір ғана шығыстанушы С.Е. Малов түрік халықтарының ең байырғы халықтардың бірі екенін жан-жақтылы дәлелдейтін көптеген бағалы зерттеулер жазып жариялады. Ол былай деп ашық жазған болатын: «Я не знаю, могу ли ответить, где впервые появились, образовались и жили тюрки: На Востоке Центральной или Средней Азии и Сибири или на западе – в Южнорусских степях или в Волжского – Уральской бассейне. Могу только сказать, что и за пять веков до н.э. тюрки жили там же, где они живут тем же образом (с малыми исключениями) и теперь. (Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. 1952. Вып. 2 (март-апрель). 136-б.).

С.Е. Маловтың бұл жазғандарына қарамастан өткен ғасырдың ортасына ала түркі халықтарының көне тарихын зерттеушілер алдына аттап өте алмас «шлагбаум» қойылған болатын. Сол бойынша шектеулі аймақтың шегі сызылып, түркі халықтарының көне тарихы тек заманымыздың VI-VII ғасырларынан басталады дегенді дәлелдеуге барын салды. С.Е. Маловтың аспиранты болған бүгінгі тарих ғылымдарының докторы С.Г. Кляшторный осы сыңаржақ пікірін кітаптан-кітапқа көшіріп, оқырмандарға тықпалап келе жатыр. Осының бәрі Отан тарихына үлкен қасірет болды, тек бұл күнде олар артта қалған, келмеске кеткен дәуір

болып саналады. Осының нақты бір көрінісін аталмыш кітаптың атауынан-ақ және жарияланып отырған еңбектің мазмұнынан айқын көре аламыз. Бұл жерде баса айтып кететін жай, ол Ә. Дәулетханның түрколог-синолог болып қалыптасқан мамандығының арқасында әр тарихи дәуірлерде, әлемдік бірнеше тілде жазылған деректерді қаз-қалпында оқи алатындығы, яғни қазақша, қытайша, түрікше, ұйғырша, өзбекше, татарша, орысша, т.б. құжаттарды пайдаланғанда олардың тіл үндестіктеріне шейін аса мән беріліп, жан-жақты сараланып және салыстырмалы түрде қарастырылатыны өте ұтымды ізденіс болып саналады.

Сонымен қатар менің аңғарғаным, Ә. Дәулетханның жеке басының рухани негізі мен ғылыми ынталылығы тек ұлттық-түркілік тұғырнама аясында қалыптасқанын байқатады. Мұндай азаматтық сезім қазақ халқының сырлы да, қилы тарихын жанашырлықпен жазуға бағыттайды. Өйткені егеменді заманға дейін бұрын-соңды халқымыздың көне тарихы мен этномәдениетін, шынтуайтына келгенде, ұлттық мамандардың тұрғысынан жазу мүмкіншілігі өте аз болғандығы және олардың бәрі опасыз кеңес дәуірінде орынсыз репрессияға ұшырап дүниеден озғандары барлығымызға мәлім. Осыншама қиыншылықтан кейін Ә. Дәулетханның аталмыш монографиясының ғылыми мән-мағынасына қарағанда бүгінде Қазақ елінің Отан тарихы тепе-теңдік деңгейінде бастау алып жазылған еңбектердің бірі деп бағалаймыз. Ал аталмыш еңбектің ғылыми құндылығына келетін болсақ, онда кітапта Түркеш қағанатына толық ізденіс жасағаныныңөзінен-ақ байқауға болады. Мұнда түркі тайпаларының танымалы серпіліс алған кезеңнің бірі VIII ғ. болғандығы жазылған Түркеш қағанатының қауымдастық құрылымы мен оның әлеуметтік және экономикалық тіршілігі бұрын-соңды нақтылы сипатталмаған болатын.

Алғаш рет өз заманында Түркеш қағанаты 75 жылдай өзіндік билігі мен қуаттылығын Таң патшалығының алдында айқын көрсете білгендігі кітапта орынды жазылған. Сөйтіп, Түркеш қағанаты Көне Қазақ жұртында өзінің егемендік талпынысының алғашқы үлгісін айтарлықтай көрсете білген және оны Ә. Дәулетхан алғаш рет бүгінгі оқырмандарға

дәлелді түрде паш етіп жазған. Сөйтіп, Отан тарихында Түркеш қағанатының алатын орны айқындалып, айтарлықтай ғылыми жаңалық ретінде қабылданды. Өйткені кешегі кеңес дәуірінде б.з. I мыңжылдығында Батыс және Шығыс түрік қағанаттарынан басқа түркі тектес халықтарының ешбір мемлекеті болмаған деген ұғымның дәлелсіздігін, Көне Қазақ жұртында өмір сүрген Түркеш қағанатының қоғамдық құрылымы айқын дәлел бола алады. Түркеш қағанатының бұл тарихи белесін Ә. Дәулетхан барынша толықтырып, ғылыми айналымға кіргізіп отыр. Кітаптың бірінші бөліміндегі (8-135-бб.) Түркеш қағанатының тарихи анықтамалары егемендіктің арқасында болып жатқан Отандық тарихымыздағы алғашқы жемістерінің бірі болып саналады. Сондықтан келешекте халқымыздың ортағасырдағы этномәдениетін сипаттағанда Түркеш қағанаты өзінің тиісті тарихи орнын таба алады деген үміттеміз.

Кітаптың екінші бөлімінде (148-301-бб.) Ежелгі және орта ғасырлардағы түркі тайпаларының бұрын-соңды ескерілмей келе жатқан үлкенді-кішілі он бес шақты тарихи деректер мен сын пікірлерге орынды назар аударылған. Әрине, бұл арада олардың бәріне сипаттамалар беруге біздің мүмкіншілігіміз жоқ. Сондықтан олардың арасында тарихнамада көптен бері ғалымдардың назарынан тыс қалмай келе жатса да дұрыс шешімін таба алмай жүрген этнотерминнің бірі және оны сан-саққа жүгіртіп жазып келе жатқан хұн атты тайпаға назар аударғанды орынды көріп отырмыз. Өйткені бұл этнотермин туралы күні бүгінге дейін талай атақты Еуразия ғалымдары нақтылы ештеңе айта алмағаны аян. Ал қытай жылнамаларына терең үңіліп, аталмыш этнотерминнің үндестігіне шейін назар аударып, хұн атауына алғашқы қанағаттанарлық этнотарихи түсінікті беріп отырған Ә. Дәулетхан десек болар (165-183-бб.). Дәл осы автордай хұн тайпасының бүгі мен шігіне дейін ешкім айқындаған емес. Және атақты түркі елінің танымал тарихшысы Баһаддин Өгелдің «Ұлы Хұн империясының тарихы» (1998 ж.) атты екі томдығын қазақшаға аударған да Ә. Дәулетхан болып саналады. Бұл аталмыш түркі ғалымының еңбектерінен оқып, олардан дұрыс түсінік алған авторымыздың ай-

туынша: «...көп томдықтарын зерделеп оқыған адам... Хұндар ешқашан да моңғол текті, тұңғыс текті де, тіпті кейбір еуропалық зерттеушілер болжамдағандай фин, иран, угор текті емес, нағыз түркі нәсілді халық болғанына анық көз жеткізе алар еді», – деп жазады Ә. Дәулетхан. Автордың бұл тұжырымы, біздіңше өте орынды айтылған ұғым және тарихнамада ескерілетін жай.

Ә. Дәулетханның көптеген қытай жазба деректерінің тікелей түпнұсқасына сүйеніп, ғұн этнотерминіне орай оның тағы бір жазғандарына сүйенер болсақ, онда ол «Хұн» сөзінің айтылуы мен жазылуында үлкен мән берілгені оқырмандарды қатты қызықтырады. Өйткені әрбір зерттеушілер қытай иероглифін оқығанда осылай деп өзінің ыңғайына қарай бұрмалап иероглиф түпнұсқасын жаза беретіні бар. Жалпы хұндарға байланысты аталмыш автордың мына бір жазғандары тарихнамада ескерілуі қажет. «Хұн сөзінің айтылуы мен оның этимологиясы жөнінде, – деп жазады синологымыз – ғасырлардан бері айтылған сөздер өте көп болса да соңғы кезде «Хұн» сөзінің түріктердің «Күн» сөзінен келіп шыққанына тоқтаушылар басым. Оған екі уәж келтіруге болады: біріншісі – Хұндар тәңірлік наным-сенімдері бойынша көкке табынушылар болғандықтан өздерін «Күндер», «Күн перзенттері» деп атауы табиғи нәрсе. Міне, сол «Күндер» басқа халықтардың дыбыстау, сөйлеу мәнерлері бойынша «hундер, ғұндар, гүндер, хоньюндер, хуннулар, сюннулар», т.б. деп атап жазуы әбден мүмкін» (166 б.) деген ескертуді айтады авторымыз. Сонымен бірге оның жазғаны: «Хұндардың прототүрік тілінде сөйлегендігі бұл күндері онша талас тудырмайтын ақиқатқа айналғандығын ескерсек, «Хұн» сөзінің әуелгі аталуы «Күн» екендігі де күмән тудырмайды», – (166-б.) дейді автор.

Қытай түркология ғылымының деңгейінде ізденіс жүргізіп жүрген Ә. Дәулетханның хұндардың тілі мен жазуына орай ғылымдағы талас-тартыстың дәлелсіздігінің себебін де орынды көрсете білген. «Оның ең басты себебі, – дейді Ә. Дәулетхан – хұндардың бізге жеткен тілдік материалдарының өте тапшы болуы. Қолда бар Хұн сөзі делінген бірер жүз (кейде 20-30 деп те айтылады) атаудың өзі

негізінен қытайша жазылған атау сөздер, ру-ұлыс аттары, адам аттары, мансап аттары, ішінара қару-жарақ, мал өнімдері, музыка аспаптары атаулары ғана. Ал ол қытайша таңбаларды бүгінгі қытай тілінің оқу, дыбыс заңдылығымен оқып түсіндірілуі де мүмкін емес. Өйткені хұн сөзі делінген атаулар қытайдың екі хан патшалығы (б.з.д. 220 – б.з. 25-220 жж.) заманында қағазға түскен. Бір өкініштісі, сол заманға тән дыбыстық екпіндеу ережесі жазылған кітап бүгінге жетпеген немесе жазылмаған да болар», – деп жорамалдайды авторымыз. Жалпы Хұн мәселесінің ғылыми шешу жолдарының қиыншылықтарын Ә. Дәулетхан былай тұжырымдайды: «Бір ғана «Хұн, Ху» атауының этимологиясын ашу жолында әлі талай ұрпақ басын қатырар», – дейді.

Аталмыш кітаптың II бөліміне топтастырылған зерттеу мақалалары қамтыған тақырыптардың әрқайсысына жекежеке тоқталып жатуға мүмкіндік жоқ. Әйтсе де, ондағы «Қытай жылнамаларындағы мәдениетімізге қатысты деректер», «Атлах-Талас шайқасы», «Үйсін-Дулат шежіресінің зерттелуі жөнінде», «Чигу қаласының тарихи орны туралы» және «табғаш, чин-машин, қытай, қара қытай атаулары жөнінде» атты зерттеу еңбектерінің танымдық, ғылыми мән-мағынасын ерекше атап өтуге тиіспіз. Әсіресе «Атлах-Талас шайқасының» (751 жылғы) қалай болғаны: оның Орталық Азия мен қазақ елі аумағында жасап жатқан түрік халықтарының аумақтық, саяси, мәдени-рухани өрлеуіне еткен орасан зор ықпал-әсерін өте нанымды тарихи жазба деректер арқылы тиянақты дәлелдеген.

Ал бір ғана «Табғаш» атауына қатысты шатасқан қаншама атаулардың этимологиясы мен тарихи, саяси, еларалық қарым-қатынастарға байланысын ашып көрсете алғаны түркологтар мен отандық тарихшылардың назарын аударуға тиіс деп қараймыз.

Қазақ елі тарихының арғы бастаулары мен қат-қабаттарында жасырынып жатқан дереккөздерін айналымға түсірмей толық кемел тарих жазу мүмкін емес екенін ұғынатын уақыт болды ғой, ағайын! Ол үшін отандық тарихшы Әлімғазы Дәулетханша бірқанша тілді меңгеріп, сол тілдерде жазылып қалдырылған мол деректерді салыстыра, салғастыра саралап

барып өзіндік, дербес ой қорыту, тәуелсіз елдің тәуелсіз тарихшыларына қойылар басты талап болмақ.

Сонымен, ойымызды түйіндей келе айтарым, Ә. Дәулетханды қытай түркологиясы мен отандық түркологияның екі тізгін, бір шылбырын мықтап ұстаған халықаралық деңгейдегі ғалым болып қалыптасқандығын мақтаныш етуге тиіспіз. Осыған орай, әріптестеріме ұсыныс ретінде айтарым, ғалымның басты еңбектерін дәлме-дәл (адекватна) орыс және ағылшын тілдеріне аударып, республика баспасөзінде жариялануы өте қажет әрі орынды деп санаймын. Мұның бәрі алда жазылар Отан тарихының мүддесі мен талаптарына сай жасалатын ғылыми әрекет деп түсінген жөн.

Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ

ӨТКЕННІҢ ӨНЕГЕСІ – ЕРТЕҢГЕ ҮЛГІ

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Қойшығара Салғараұлын «Егемен Қазақстан» газетінің оқырмандарына таныстырып жатудың өзі артық. Журналистік ғұмырының он бес жылын осы басылымның қабырғасында өткізген Қойшекеңнің түрік халықтарының көне тарихын зерттеумен айналысып келе жатқанына да отыз жылдай болып қалыпты. Осы уақыт ішінде ол өзін білікті тарихшы, этнограф-ғалым ретінде танытып, ғылыми айналымға «Ұлы қаганат», Қытай дереккөздеріндегі түрік тарихы туралы материалдардың 10 томдығын, т.б. еңбектер қосты. Ал өткен жылдың аяғында оның Астана қаласындағы «Фолиант» баспасы шығарған «Ежелгі түріктер», «Шығыстағы түріктер» және «Ортағасырлық түріктер» деп аталатын үш кітабы оқырмандар қолына тиді. Біздің тілшіміз белгілі жазушы-тарихшы ғалымға жолығып, әңгімелескен еді.

– Қойшығара аға, Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің қатысуымен Астанада өткен еліміздің ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысына қатысқан боларсыз. Осы жиында айтылған әңгімеден қандай ой түйдіңіз?

– Бұл жиын осы төңіректе еңбектеніп жүргендердің қайқайсысына да біраз ой салды ғой. Бірақ ендігі мәселе ойда емес, сол жиыннан туындаған ойды қалай жүзеге асыруда болып тұр-ау. Шынын айту керек, қалай дегенде де, бұл өзі еліміздің рухани өмірінде елеулі оқиғаға айналған, әдеттегі өтіп жатқан жиындардардан ерекшелеу, бүгінгі тәуелсіздік жағдайында ұлттық тарихымызды зерделеуге жаңа бағыт беріп, қуатты

серпіліс туғызған, мән-мағынасы батпан жиын болды. Мемлекеттік хатшының ұлт тарихын зерделеуге қатысты айтқан ойлары, нұсқаған бағыты тарих жанашырларының көңілінен шықты, көпшіліктен қолдау тапты. Сол жиыннан кейін іле жер-жерде төл тарихымызды зерделеуге арналған жиындардың өткізілуі, онда айтылған ой-пікірлерді ақпарат құралдарының жерге түсірмей, іліп әкетіп, көпшілік назарына жедел ұсынуы – соның айғағы. Халық ақиқатты арқау еткен, шынайы жазылған төл тарихын танып-білуге шөлдеп отыр екен.

– Елбасының өзі төл тарихымызды түгендеу, оған жаңаша мазмұн беру қажеттігі жайында сан мәрте айтқан болатын. Ол үшін бәрін тізбелемей, 1995 жылы Президенттің тапсырмасымен «Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы» жасалып, мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңесте бекітілгенін, 1998 жылдың «Ұлт тарихы жылы» деп жарияланғанын айтсақ та жеткілікті. Оған «Мәдени мұра» бағдарламасын қосыңыз. Осындай талпыныстардың нәтижесінде бұл бағытта қыруар істер атқарылды десек, артық айтқандық болмас. Дегенмен, еліміз өз тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін отандық тарихты шынайы да жан-жақты зерттеу ісінде тарихшылар алдында жаңа мүмкіндіктер ашылды десек те, Президенттің «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай – 20 қадам» деп аталатын бағдарламалық мақаласында, одан кейінгі «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында осы мәселеге қайта айналып соққанына қарағанда, қатпары қалың деректерді тиісінше жаңа көзқараспен талдай алмай, қорыта алмай жатқандаймыз ба, қалай?

– Бұл сұрағыңызға бір сөзбен жауап бере қою қиын. Қысқа қайырсақ, мәселенің қалың қыртысы ашылмай, көп көңілінде күдік қалады. Тарата айтсақ, оны газет беті көтермейді. Сондықтан бұл арада бәрін талдап, тереңдеп жатпайақ, тек мына бір мәселеге ғана тоқталғаным жөн болар.

Жаңағы өзіңіз айтқандай, төл тарихымызды дамыту мәселесіне Елбасының үнемі көңіл бөліп отыратыны да, мем-

лекет тарапынан үзбей қамқорлық жасалып келе жатқаны да, соған байланысты талай іс-шаралардың өткізілгені де шындық. Оны ешкім жоққа шығара алмайды. Бәрі дұрыс, бәрі өзіміздің көз алдымызда болған дүниелер. Бірақ соған қарамастан, осылардың бәрінен айтарлықтай нәтиженің болмағаны да жалған емес. Егер күткендегідей нәтиже болса, Мемлекеттік хатшы кешегідей алқалы жиын өткізіп, тарих ғылымын дамытуды арнайы мәселе етіп, күн тәртібіне шығармас та еді. Демек, әлі бәрі ойдағыдай болмай жатқаны. Неге?

Бізде төл тарихымызды төл болмысында тануға деген құштарлық мол, қамқорлық пен қаржы да баршылық, тек осыны пайдаланып, шынайы төл тарихымызды төл болмысында жазатын ғалым тарихшы болмады. Бәлкім, менің бұлай деуім кейбіреулерге ұнамас, бірақ шындық солай. Сіз де «мына кісі не деп отыр, кеңестік дәуірді былай қойғанда, тек еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі жиырма жылдың ішінде ғана қаншама адам тарихтан кандидаттық және докторлық диссертация қорғады» деп ойлап отырған боларсыз. Бізде ғылыми атақ қорғағандар жетіп артылатыны рас, бірақ олардың бұрынғылары да, кейінгілері де, шынын айтсақ, ғалым тарихшылар емес, тарихқа қатысты белгілі бір тақырыпты зерттеп, соны меңгерген мамандар ғана. Олар сол қорғаған тақырыбын жетік білгенімен, халықтың тұтас тарихын зерттеп, зерделеген емес. Есіңізде болар, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында біреудің тарих ғылымына кандидаттықты Шымкенттің цемент зауытының тарихынан қорғап, баспасөз бетінде біраз сөз болғаны. Сол секілді шопандар бригадасынан диссертация қорғап, ғалым болғандарды да білеміз. Ал осы бір зауыттың немесе шопандар бригадасының тарихынан қорғап кандидат болғандарды немесе осылар сияқтыларды қалай шын мәніндегі ғалым тарихшы дей аласыз?!. Кешегі Кеңес өкіметінің кезіндегі жағдай осылай еді ғой. Бастау тарихымызды басқалар зерттеді, өзімізге зерттетпеді. Бір де бір қазақ туған халқының көне тарихын өзі зерттеп, не кандидаттық, не докторлық диссертация қорғай алмады, қорғатпады. Қазақ халқының тарихына қатысты «Қазақстан Октябрь революциясы қарсаңында» деген тақырыптан әріге баруға мүмкін-

дік болмағандықтан, олар амалсыздан тек компартияның, комсомолдың, кәсіподақтың, сол секілді бесжылдықтар мен екпінді құрылыстардың тарихынан қорғап, ғылыми атақ алуға мәжбүр болды. Ал, өзіңіз ойлаңызшы, осындай кандидаттар мен докторларды қазақ тарихын түбегейлі зерттеп, түгел таныған ғалым, шын мәніндегі тарихшылар деуге бола ма? Бұлар қазіргі таңда ақиқатты тарихтың жазылуы қажеттігін жете түсінгенімен, соған барынша ынталы болғанымен, өздері толық зерттеп білмеген төл тарихымызды төл болмысында қалай жаза алмақ?!

– *Ел тәуелсіздік алып еркіндік тұғалы олардың көбі қазақ тарихына ден қойып, табанды зерттеулер жүргізіп, тарихты жаңаша пайымдап жатыр ғой.*

– Дұрыс айтасыз. Ел тәуелсіздік алғаннан кейін төл тарихымызды төл болмысында танып-білуге ұмтылған жұрттың тарихқа ерекше ықыласпен лап бергені белгілі. Тарихшысы да, тарихшы емесі де халық тарихын жазуға өз үлесін қосуға ұмтылып бақты. Осылардың арасынан архив ақтарып тапқан нақты деректері арқылы тарих ақтаңдақтарының орнын толтырып, бір кезеңнің ақиқатын ашып көрсете алатын деңгейге жеткен Х. Әбжанов, Ж. Артықбаев, М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, Б. Кәрібаев секілді ондаған маман тарихшылар шықты. Есімдері елге танылды. Сондай-ақ, бұлардың қатарында Қазақ мемлекетінің негізін құраған ру-тайпалардың әрқайсысына жеке-жеке зерттеу еңбек арнап, елуге жуық кітап шығарып, бір өзі бір институттың шаруасын тындырып жүрген Х. Ғабжалилев, деректану ғылымының жоқшысы болып, құнды зерттеулерімен танылған Қ. Атабаев секілді ғалымдардың есімдерін де ерекше атауға болар еді. Бірақ бұлардың бәрі қазақ тарихының бергі кезеңін, атап айтқанда, қазақ-қалмақ соғысын, ұлт-азаттық көтерілістерін, кешегі отызыншы жылдардың нәубеттерін *(ұжымдастыру, тәркілеу, аштық, қуғын-сүргін және т.б.)*, соғыс жылдарының ауыртпалығын зерттеген, соның мамандары. Ал қазақ халқының тарихы бір кезеңмен, бір дәуірмен шектелмейді ғой. Талай кезеңдерді, дәуірлерді бастан кешірді.

Ежелгі дүние тарихы бар, ортағасырлық тарих бар, бүгінгі түрік тектес талай халықтың мемлекетінің негізі болған Ал-

тын Орда тарихы бар, бұлардың бәрі зерттеуші түрені тимей, әлі күнге тың жатыр. Оларды жазатын, осы дәуірлерді зерттеп танылған бізде білікті де білімді ғалым тарихшы жоқтың қасы. Бұл – біздің ғана басымыздағы қиындық емес, кешегі КСРО құрамында болған түрік тектес халықтардың бәріне ортақ жағдай. Бәрінің де бастау тарихы зерттелмеген. Жыл басында Әзірбайжан Ғылым академиясының Тарих институты бастау тарихымыздың дұрыс жазылмағанын алға тартып, бүкіл түрік тектес халықтарға «бастау тарихымызды бірге зерттеп, бірігіп жазайық» деп үндеу тастады. Бұл – сол ортақ жағдай туғызған қиындықтың салдарынан туындап отырған мәселе.

– *Алайда қазір зиялы қауым, әрине оның ішінде кәсіби тарихшылар да бар, міндет айқындалды, ұлттық тарихты нақтылауға, жаңғыртуға және дамытуға бел шеше кірісеміз, қордаланып қалған мәселелерді түбегейлі шешеміз деп алақандарына түкіріп отыр ғой. Меніңше, бұл ұраншылдыққа, әсіре белсенділікке бой алдыратын, оңай шешіле қалатын мәселе емес. Осы ретте неге арқа сүйеп, неге табан тіреуіміз керек? Жалпы, бүгінгі таңда біздің елімізде ұлттық тарихты жаңа биік сатыға көтеруге, көкжиегін кеңейтуге жол ашатын негіз қаланды, алғышарттар жасалды деп айта аламыз ба?*

– Көпшіліктің өзінің тарихын танып-білуге, оны дамытуға құлшыныс танытуы қуанарлық та құптарлық жағдай. Бірақ ғылым, оның ішінде тарих ғылымы да науқаншылдықты, ұраншылдықты қаламайды. Ғылым қамалы «урамен» алынбайды. Мұнда нақты жоспарланған тыңғылықты зерттеулер арқылы жүйелі түрде сатылап жүзеге асырылар нақты іс керек. Ол, ең алдымен, мақсаткерлікті, табандылықты, ұзақ уақытты және білікті де білімді мамандардың ортақ мүддеге біріге жегілер ерік-жігерін тілейді. Осыны дұрыс түсінгендіктен де болар, Мемлекеттік хатшы М. Тәжиннің төрағалығымен өткен Ұлттық тарихты зерделеу мәселелері жөніндегі ведомствоаралық комиссияның екінші отырысы «Сөзден – іске» деген бағыт ұстанып, нақты шаралар белгілепті. Бұл жолы бүгінгі күн сұранысын өтеумен бірге алдағы уақытта Ежелгі дүние тарихын, Орта ғасырлар тари-

хын түбегейлі зерттеп, тәуелсіздік талабына сай халықты біріктіретін, ақиқатты арқау еткен тарихты жазатын өзіміздің төл ғалым тарихшыларымызды даярлау мәселесіне ерекше көңіл бөлінген тәрізді. Егер солай болса, оны жүзеге асыруға толық мүмкіндік бар.

– *Билік тарапынан жасалып отырған бұл қадам «Есі кірген ел ескісін іздейді» дегенді ғана білдірмесе керек. Мемлекеттік хатшы өзінің баяндамасында негізгі мақсат ұлттың тарихи санасын қалыптастыру екенін баса айтты. Десек те ұлы ойшылдардың өздері айтып кеткендей, «бұл дүниедегі ең қиын нәрсенің бірі – адамның санасын өзгерту» екен. Олай болса, сан ғасырлық ғұмырында «мың өліп, мың тірілген», тарихи танымы талай өзгерістерге ұшыраған, санасы мәңгүрттік идеологиямен уланған қазақ үшін бұл жаңа әлемдегі жаңа Қазақстандықұру жолындағы ең күрделі міндеттердің бірі болып шықпай ма?*

– Бірнеше ғасыр бодандықта болып, билеуші елдің қасқабағына қарап тірлік етіп үйренген елдің халқының санасын тәуелсіздік алғанмен бірден өзгерте қою оңай шаруа емес. Бодандықтан бостандыққа шыққан халыққа ендігі жерде елдің де, жердің де иесі өздері екенін және оның болашағына да өздері жауапты екенін жете сезіндіру үшін біраз уақыт керегі де аян. Бұл орайда халықтың ненің неден болғанын өзі ажыратып, толық түсінуі үшін төл тарихын жете танып, білуінің маңызы зор. Сана өзгермей ештеме де өзгермейтіні де шындық. Төл тарихымызды уақыт талабына сай зерделеу мәселесін Елбасының үнемі назарда ұстап, оған жыл аралатып қайыра оралып отыруы да сол мәселенің маңыздылығынан, аса күрделілігінен. Ұлт санасының негізі – тарихи сана. Тарихи сана дұрыс қалыптаспай ұлт санасын ояту мүмкін емес. Ал тарихи сананы ақиқатты арқау еткен шынайы тарих қана қалыптастыра алады. Тарих деген – ата-бабамыздың жанды өмірбаяны, басынан өткерген оқиғаларының, атқарған іс-әрекеттерінің шежіресі. Өткеннің өнегесінен үлгі алып, тарих тағылымын бойына сіңіре білген ұрпақ қана келешегін көрікті ете алады. Елбасының: «ғылымның бір де бір саласы ұрпақты отансүйгіштікке, мемлекетшілікке, ұлтжандылыққа дәл тарихтай тәрбиелей алмайды», – деуі де содан болса керек.

– Ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында ендігі жерде тарихшы зерттелетін уақыттың ішкі мағынасына ой жіберетін, фактілерді жай зерттеп қана қоймай, нақты қоғамның құндылықтарын, жөн-жосықтарын, моралін «түсінуге» қол жеткізетін ғалымға айналуы тиіс екендігі баса айтылды. Сонда ғана ұлттық тарих формациялар мен өркениеттердің абстрактілі хронологиялық жылнамасы ретінде емес, халықтың бүкіл күрделілігі мен бөлек бітімін бойына сыйғызған жанды тарих ретінде бой көрсететін болады. Сіз қалай ойлайсыз, еліміздің тарихшылар қауымының сапалық құрамы осы талапқа жауап бере ме?

– Бұл сұрағыңызға жаңа шет жағалап болса да ептеп жауап бердім ғой деймін. Мәселенің мәні мынада. Әлем халықтары Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңдегі халықтар қауіпсіздігін сақтауда қырып-жоятын құдіретті қаруларды шығарудың да, халықаралық ұйымдар құрудың да ойлағандай нәтиже бермегеніне көз жеткізгеннен кейін басқа жол іздеп, жаңа мыңжылдықта адамзаттың эволюциялық дамуы негізінде «өзінді өзің таны», «өзіңмен өзің бол» қағидаларын алға шығарды. Қарапайым түсінікті тілмен айтқанда, мұның «өзінді өзің таны» дегені өзіңнің ұлттық табиғи болмысыңа бойлап, төл тарихыңның тағылымынан нәр алып, қалыптасқан салт-дәстүрің бойынша өмір сүр, сол арқылы ілгеріле, дамы; ал «өзіңмен өзің бол» дегені өзгені түзеймін деп әуре болма, алдымен өзінді түзе дегенге саяды.

Адамзаттық мәдениеттің болмайтынына, мәдениеттің тек ұлттық болатынына, осы ұлттық мәдениеттердің бірігуінен адамзат өркениетінің қалыптасатынына ден қойдырады. Қоғам санасының өсуі, ғылымның жетілуі қазір әр халықты өз тарихын жаңаша пайымдауға мәжбүрлеп отыр. Өйткені генетика ғылымының соңғы жетістігі – ДНК *(дезоксирибонуклеин қышқылы)* тәсілінің көмегімен генетик ғалымдар молекулада жазылған адамзат баласының мұрагерлік ақпарат қазынасына еніп, жаратылыстың тылсым құпиясын ашуға мүмкіндік алғаннан бері сонау есте жоқ ескі замандардан бастап бүгінгі күнде өмір сүріп жатқан халықтардың қайсысының қай тектен шыққандығын, қайда барғанын жаңсақсыз ажыра-

тып, айырып беріп отыр. Соның нәтижесінде, мысалы, кешегі күнге дейін өздерін славяндармыз деп келген орыстардың түптегі финдер болып шықты. Бұл енді орыс тарихы қайта жаңаша пайымдалады деген сөз. Сол тәрізді Америка үндістерінің түпкі тегі түріктер екені анықталды. Олардың Алтайдан шығып, Беринг бұғазы арқылы жаңа құрлыққа өткеніне 30-40 мың жылдай болыпты. Ал бұл дәстүрлі тарих ғылымының түрік халықтарын VI ғасырда пайда болған жас халық деген тұжырымының түбірлей қате және олардың ең кем дегенде 30-40 мың жылдық тарихы бар ежелгі халықтардың бірі екенін айғақтайды.

Біз бүгінге дейін байырғы скиф-сақ халықтарының түрік тектес халықтар екенін дәлелдей алмай келсек, осы ДНК тәсілімен зерттеулердің нәтижесіне сүйене отырып, Гарвард университетінің профессоры, Дүниежүзілік ғылым және өнер академиясының мүшесі А. Клесов өзінің бес бөлімнен тұратын: «Үнді-еуропа және түрік тілдері отбасының өзара қатынасындағы негізгі жұмбақтар және оны генеалогия ДНК-сы арқылы шешуге талпыныс» деген ғылыми мақаласы арқылы ғылыми ортаға «Концепция о степях Евразии как «прародине индоевропейской общности» совершенно непродуктивна и ложна. Во-первых, «праиндоевропейцы» не могли появиться ниоткуда, ни о какой языковой «прародине» там не может быть и речи. Они и не появились ниоткуда», – деген тұжырымын ұсынды. Мұның бәрі бастау тарихы тек еуропалық таным-түсінікпен жазылған, заманында түрлі эгоцентризмдердің ықпалымен бұрмалауларға ұшыраған адамзат тарихын жаңа мыңжылдық бастауында ғылым жетістіктері нәтижесіне сүйене отырып, қайта зерделеудің, ұрпаққа ақиқатты өзек еткен шынайы тарихты ұсыну қажеттілігін айқындайды. Ал «осы әлемдік үрдіске үлес қосуға, уақыт талабына сай өз тарихымызды төл болмысында танып-білуге еліміздің тарихшылар қауымының сапалық деңгейі қандай» дегенге келсек, оны көп болып бірлесе зерделегеніміз жөн болар.

– Алаштың ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлы: «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих» десе, ақиық ақын Мағжан Жұмабаев: «Елдің елдігін сақтайтын – әдебиеті, тарихы,

жол-жорасы», – деп тарихтың бар ғылымның төресі екенін айтып кеткен. Осы сөздердің астарына тереңірек үңілсек, тарих пен әдебиеттің табиғаты ортақ екенін де аңғарамыз. Демек, бұл сөздер ұлттық санамызды жаңғырту, төл тарихымызды зерделеу жазушылардың да абыройлы борышы дегенді де білдіреді ғой. Осыған орай, тарих тақырыбына қалам тербеп жүрген жазушылардың жауапкершілігі жайлы айта кетсеңіз.

– Жалпы, халықтық, елдік істің қай-қайсысы да біздің әрқайсымыздан үлкен жауапкершілікті талап ететіні сөзсіз. Соның ішінде адам санасына тікелей ықпал ететін қалам иелерінің жауапкершілігі өзгелерден гөрі ерекше мәнге ие. «Әдебиет – ардың ісі» деген сөз тегін айтылмаған. Қалам иесі, ең алдымен, өзінің Арының алдында жауапты. Сондықтан оның көркем шығарма жазсын, тарихи тақырыпқа қалам тартсын, бәрібір жалған сөйлеп, Ардан таюға хақы жоқ.

Ал қаламгерлердің тарихқа араласуы, белгілі бір кезеңнің тарихи оқиғаларын өзінше зерттеп, сондағы тарихи тұлғалар жайында ой-пікірлерін білдіруіне келсек, бұл – уақыт талабынан, халық сұранысынан туған құбылыс. Егер тарихшыларымыз тарихымыздың жоғын тауып, төрт құбыласын түгендеп қойса, жазушылар да, басқалар да бұған алтын уақытын құрбан етпес еді ғой. Өзіңіз білесіз, біздің тарихымыз шын мәнінде керемет бай тарих болғанымен, төрт құбыласы түгенделіп, хатталып қағазға түспеген, шынайы болмысы толық айқындалып жазылмаған тарих. Белгілісінен белгісізі көп. Сондықтан да елінің ертеңгісінің, ұрпағының болашағының қамын ойлаған кез келген есті адамның қай-қайсысының да сол белгісіз жайлардың бетін ашып, ұлттық тарихымыздың дұрыс жазылуына өзіндік үлесін қосуды азаматтық борышы санайтыны табиғи заңдылық. Ол үшін қаламгерлерді айыптау ағат тірлік. Өкінішке қарай, қазір бізде тарихшылар тарапынан жөн-жосықсыз жазушыларды кінәлау әдетке айналып барады. Осыған байланысты қазір «кәсіби тарихшы», «әуесқой тарихшы» деген термин қалыптасты. Өздерін «кәсіби тарихшымыз» деп есептейтін тарихшылар кез келген жиында, өздерінің мақалаларында «әуесқойлар тарихты бүлдіріп жатыр» деп байбалам са-

лып келеді. Мемлекеттік хатшы өткізген жиыннан кейінгі баспасөз бетінде жарияланған материалдардан да осы сарынды естиміз. Бірақ «кәсіби тарихшымыз» дегендердің бір де біреуі қай әуесқойдың қандай еңбегінде нені бүлдіргенін ашып айтпайды, олардың атын атап, түсін түстемейді, оның қателігі неде екенін нақты дерекпен дәлелдеп көрсетпейді, тек «тисе терекке, тимесе бұтаққа» деген бопса, «тарихқа басқалар араласпасын» деген өзімшілдік. Егер олай болмаса, тарих жанашырының игі ниетін құптап, қателігі болса, оны нақты деректер арқылы көрсетіп, жөн-жобасын айтып, кемшіліктің жолын дер кезінде кесу сол өзін «кәсіби тарихшымын» деп есептейтін адамның төл міндеті емес пе?

Осы арада сөз орайына қарай, «кәсіби тарихшы», «әуесқой тарихшы» деген терминдер жөнінде де ой бөліскеннің артықтығы жоқ сияқты. Қазіргі түсінікте: жоғары оқу орнының тарих факультетін бітіргендер және солардың ішінен белгілі бір тақырыптан қорғап ғылыми атақ алғандар «кәсіби тарихшы» деп есептелінеді. Бұлардың алғашқысы шәкірттерге дәріс беріп, ұстаздық етеді. Бұлардың кеңестік кезеңде жоғары оқу орнында қазақ халқының тарихын қандай деңгейде оқығаны баршаға белгілі. Ал кейінгілерінің қандай тақырыпта қорғап, қалай ғалым атанғаны тағы аян. Оның шет жағасын жаңа ептеп айттық та. Рас, бұлардың арасынан өз бетінше ізденіп, мол білім жинап, мағыналы өмірін төл тарихының төрт құбыласын түгендеуге арнап, елге танылған шын мәніндегі ғалым тарихшылар да шықты. Бірақ ол басқа әңгіме. Бұл арада мәселе кешегі кеңестік дәуірде бес жыл оқып, тарихшы мамандығы дипломын алғанымен, өз халқының тарихын түбегейлі зерттеп, түгел танымаған, бар түсінігі жазылған оқулықтардың деңгейіндегі тарихшылардың кәсіби білігі жайында, солардың өздерін «кәсіби тарихшымыз» деп оқшаулауында, халық тарихын жекеменшігіне айналдыруға ұмтылуында, өзгеге жол бергісі келмеуінде.

«Әуесқой тарихшы» дегенге негізінен тарихи тақырыпқа қалам тартып жүрген әдебиетшілер, журналистер жатқызылады. Бірақ бұлар да көктен түспеген, сол тарихшылар оқыған оқу орнын бітірген, дәл олардай ежіктемегенмен,

бұлар да тарих пәнінен дәріс алған, тіпті, көбінің ұстаздары да ортақ, жоғары білімді азаматтар. Бұлар да «білеміз, білген соң айтамыз ғой» деп, Әлкей Марғұлан айтқандай, «бірдеме білеміз, білген соң жазамыз» дейді.

Бұл «әуесқойлар» өз тарапынан «ескі сүрлеуден шықпайды, жаңаша пайымдауы жоқ, тарихымызды заман талабына сай таныта алмай отыр» деп «кәсіпқойларды» кінәлайды. Мұның бәрі түптеп келгенде ортақ іске орасан зиянын тигізеді. Мәселе тарихты кімнің жазғанында емес, еңбектің қалай жазылғанында; талдауының ғылыми негізділігінде; сүйенген дерегінің құжаттық құндылығында; жасаған тұжырымының тиянақтылығында болуға тиіс. Өйткені айтар жаңалықты ойы, пайдаланар танымдық дерегі жоқ пайдасыз еңбектің авторы «кәсіпқой» не «әуесқой» болғанынан не қайыр. Бұл ретте әлем халықтарының көне тарихын жазғандардың ешқайсысының бүгінгі түсініктегі кәсіби тарихшылар болмағанын да ескерген жөн сияқты. Мысалға орыстың Татищеві мен Карамзинін немесе өзіміздің Дулати мен Жалайыриді болмаса әлем мойындаған парсының Рашид Аддинін алыңыз. Бұлардың еңбегінің құндылығын бүгінгі ғылымның өзі мойындап отыр емес пе?!

– Кезінде өзіңіздің едәуір уақыт Қытай мұрағаттарында жұмыс істегеніңізді білеміз. Соңғы жылдары Ресей, Түркия, Египет, АҚШ және Еуропа, т.б. елдерінен еліміздің тарихы жөнінде 5 мыңға жуық қолжазбалар мен тарихи дереккөздерді олжалағанымыз жайында айтылып, жазылып жүр. Дегенмен, ұлттық тарихымыз бен ұлт санасын қайта жандандыруға аталған шетелдік тарихи және этнографиялық дереккөздер өз септігін айтарлықтай тигізе алмайды, өйткені, бұл тарих бөтен көзқарас, өзге пайым тұрғысынан жазылған деушілер де жоқ емес. Бұл ретте олар көбіне Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатұлының: «Тарих ғылымында қанша тарих жазушылар шығып, қанша кітап жазып шығарды. Солардың арасында қазақтың асылын анық қып айтқаны жоқ. Арабша, түрікше, орысша біз көрген кітаптарда қазақ турасында жазылған сөздердің бәрі де хақиқатқа харап, шіп-шикі өтірік. Қанағат табарлық

ешбір сөз жазылған жоқ», – деген сөздерін алға тартады. Осыған сіздің көзқарасыңызды білсек деп едім.

– Мұныңыз өзекті бірнеше мәселенің басын құрайтын күрделі сұрақ екен. Тарата айтсақ, алысқа кетіп қалармыз, сондықтан мүмкіндігінше қысқа қайырып, нақты жауап беруге тырысып көрейін. Алдымен «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде әр жақтан жиналған, жаңағы өзіңіз айтқан, бес мың қолжазбалар мен дереккөздері жайында. Бізде ізгі ниет, үлкен мақсатпен басталған жақсы істі науқаншылдыққа, ұраншылдыққа айналдырып, нәтижеге мән бермеушілік бар. Бұл – кешегі кеңестік кезеңнен қалған дерт. «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыруда да сапаны қойып, сан қуып кеткен тәріздіміз. Соның салдарынан жаңағы бес мың қолжазба мен дереккөзінің кәдеге асары саусақпен санарлықтай ғана. Көбісі қайталау, өзімізге бұрыннан белгілі дүниелер. Басқаны қайдам, мысалы, өз басым сырттан әкелінген осыншама көп деректер негізінде ғалымдардың мынандай бір жаңалық аштық не тарихқа мынандай түзету енгіздік дегенін оқыған да, естіген де жоқпын.

Ал жаңағы Алаш арыстарының айтқанына келсек, ол – шындық. Бүгінгі ұрпақтың тарихи санасын қалыптастырған қазіргі ресми тарих атаулының бәрі жазба деректер негізінде жазылған. Көшпелі өмір салтын мұраланған халықтардың көне тарихына қатысты өз перзенттерінің қолымен жазылған ешқандай жазба дерек сақталмаған. Барларының бәрі кезінде сол көшпелілермен соғысқан, оларды өздерінің ата жауы санаған халықтардың өкілдері қалдырған деректер. Бірыңғай дұшпандық көзқараспен жазылған деректің де, соған сүйеніп жазылған тарихтың да ақиқаттан алыстап, сыңаржақтылыққа жол беретіні кімге де болсын түсінікті ғой деймін. Сондықтан қазақ тарихшыларының жазба дерек дегеннің өзіне сын көзбен қарап, халықтың жадында сақталған, ұрпақтан ұрпаққа аманаттап қалдырып келе жатқан өзінің ауызша тарихының деректеріне ерекше мән бергені абзал. Тек өкініштісі – ғылымда өз үстемдігін орнатқан еуропалық таным-түсінік ауызша тарих дерегін көшпелілердің өз таным-түсінігі бойынша талдап, тануына әлі күнге ырық бермей, оларды баяғы «жабайылар» деп

ұғатындардан қалған, шындығынан жалғандығы басым жазбалардың дерегіне тәуелді етіп келеді. Ауызша тарихтың негізгі өзегі әр кезеңде өздерінің бастарынан өткен тарихи оқиғалар жөніндегі халықтың өзінің естелігі ғой.

– Академик Манаш Қозыбаев: «Қоғамтану ғылымдары, соның ішінде ең алдымен тарих ғылымы үшін тарих шындығын қалпына келтіру – жауапты міндет, бірақ бұл өткенді зерттеумен ғана орындала қоймайды, ол бүгінгі болмысты да зерттеуді, ертеңгі ұстанар бағытты да айқындауды қажет етеді», – деген екен. Демек, тарихшылардың алдында Қазақстанның қазіргі заман тарихын бүкіл адамзаттың дамуындағы жаңа белеспен сәйкестендіре зерттеу, жазу міндеті де тұр ғой. Бұл арада таяу болашақтағы тарихшылар ізденісінің басымдықтары туралы сұрағым келіп отыр.

– Кешегі – бүгіннің, бүгінгің – ертеңгінің негізі, ілгерілеу сатысының төменгі баспалдағынсыз жоғары баспалдаққа көтеріле алмайсыз. Бұл – өмір шындығы. Бүгінгі болмысты зерттеп тану да, ертеңгі ұстанар бағытты айқындау да сол өткеніңді зерделеп жете тануыңа байланысты. Егер біз қазақ халқының өзгеге ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі бар сәулетті Тарих Сарайын саламыз десек, соның қаланар іргетасы – Ежелгі дүние тарихы, қабырғасы – Орта ғасыр тарихы, төбесі – Жаңа заман тарихы, шатыры – Қазіргі заман тарихы болмақ. Мұның біреуінсіз сапалы Тарих Сарайы салынбайды. Ал өзіңіз сұраған «болашақтағы тарихшылар ізденісінің басымдылықтары» дегенге келсек, ол барды бағамдай отырып, жоқты іздеп табуға келіп тіреледі. Көне тарихымыздың әлі ізденіс түрені тимей, зерттеусіз тың жатқанын жаңа біршама айттық та. Оны қайталап жатудың қажеті болмас.

– Сізге қойсам деген сауалдарым көп еді. Қойсам, тиянақты жауап алатыныма сеніп отырмын. Алайда, жоғарыда өзіңіз айтып кеткендей, газет беті ұзын-сонар әңгімені көтере бермейді. Осымен бүгінгі әңгімемізді тәмамдасақ. Сізге көп рақмет!

Алдан СМАЙЫЛ

ОТАРЛАУ ОЙРАНЫ АЛАШ ЖҰРТЫН ӘЛСІРЕТІП КЕТТІ

Тарихшылар қазақ даласына орыс шаруаларының қопарыла көшуін Столыпин реакциясымен байланыстырады. Асылында қазақтар «қара шекпен» атап кеткен Ресей крестьяндарының Сарыарқаға бет бұруы одан ерте басталған. Петр I мемлекеттің басты мақсаттарының біріне айналдырған империяны кеңейту идеясына сәйкес елдің тізгінін ұстаған билеушілердің бәрі Қытаймен екі арада көсіліп жатқан ұлан далаға көз сүзумен болды. Екінші жағынан Ресейдің қара топырақсыз аймағындағы түрлі әлеуметтік кемтарлықтың салдарынан қалыпты өмір сүруге қабілетсіз тобырдан құтылудың жолдары ұдайы іздестірілді. Руханиадами құндылықтар туралы ойламайтын, бөрі азығы жолда деп кез келген уақытта кез келген жаққа жөңкіліп жүре беретін мұндай ел қатерлі де болатын. Пугачев, Степан Разин бүліншіліктерінің жаңғырығы басылмаған. Өмір сүру дағдысы мен мақсат-мұраты өркелкі сословиелерге бөлінген, қайыршылықтан басқа жоғалтары жоқ тобырдың қолына айыр-балтасын алып ереуілдеп шыға келуі әбден мүмкін-ді. Осыны ойлаған және державалық араны ашылған империя іргедегі кең-байтақ жерді қарусыз отарлауға біржола бекінді. Көрші халықтың табиғи бітім-болмысын, дәстүр-салты мен күш-қуатын әбден зерттеп алған соң емін-еркін іске кірісті.

Тарихи деректерге табан тірей отырып біз бүгінде қазақ сахарасын «бейбіт» отарлау 1750 жылдары басталды дей аламыз. Сол тұста империяны Қытайдың шекарасына дейін созу үшін алғашқы нақты қадамдар жасалды. 1752 жылы Есіл өзенінің Ресейге таяу жерінде Петропавл қамалы салынды. Ақмола статистикалық комитеті 1909 жылы әзірлеген

Ақмола облысына қысқаша тарихи шолуда да дәл осы қамал бой көтерген кезең крестьяндық отарлаудың басталу кезеңі делінген. Бұған дейін де қазақ даласын оқ атпай жаулап алудың амалдары жасалғанын деректермен дәйектеп берген. «Қазақтар мекенінің солтүстік-шығыс қапталында Петропавл қамалынан бұрын да бірқатар бекіністер, форпостар мен редуттер тұрғызылды, – делінеді аталған шолуда. – Олар Омбыға қарайғы жолдарды қарауылдады, 1718 жылы салынған Семей, 1716 жылы пайда болған Орынбор бекіністерімен бір жүйе құрды. Осыдан кейін қазақтарды отарлау үкіметтің бірінші кезектегі міндетіне айналды» (Астана. История столицы и края: XIV-XIX вв.). Әйтсе де әлі тиянақталатын шаруалар бар еді. Ең алдымен Ресейдің қай аймағының халқы қозғалуға тиіс, жат аймаққа қоныстанушылардың саны қанша болуы керек, көшіп барушыларға жерді кім дайындап, қандай тәртіппен бөліп береді деген сауалдарға жауап жоқ-ты. Сондықтан империяның бұл бағыттағы шешімі бұқараға жарияланбады. Қамалдардағы казактардың үй-ішін көшіріп, соларды орнықтыру шараларымен айналысты. Қазақ даласына жер іріктеу жөніндегі экспедициялар аттандырылды. Басқа да зерттеу қызметтері ашылды. Соның бірі статистикалық комитеттер еді. Біз бұдан әрі жиі сілтеме жасайтын осы статистикалық комитеттің де өз тарихы бар. 1870-1890 жылдардың аралығында Қазақ елінде ғылыми деректемелік мақсаттағы бірнеше қоғамдар құрылады.

1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы жұмыс істей бастады. Одан басқа өңірлерде географиялық қоғамның үш бөлімшесі, бес статистикалық комитет ұйымдастырылды. Қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, жері мен елін, дәстүр-салтын, патшалық Ресейге көзқарасын, би-сұлтандардың көптің алдындағы беделін, жоғары жақ не тапсырса соның бәрін аса ыждаһаттылықпен зерттеген осы қоғамдар уақыт өткен сайын кеңейіп отырған. Олар генерал-губернаторларға, патша үкіметінің тиісті құрылымдарына, ғылыми мекемелерге құнды мәліметтер берді, Ресей империясының қазақ жеріндегі саясатын ықпалды етуге өлшеусіз үлес қосты.

Осы статистикалық сараптама қызметінің деректерін сала-сала бойынша қорытып отыру үшін Омбыда «Батыс

Сібір зерттеушілерінің қоғамы» ашылды. Оның жұмысына орыс ғалымдарымен бірге қазақ оқығандары да тартылды. Арада көп уақыт өтпей-ақ бұл қоғамның шаруасы шашетектен болатындығына көз жеткен еді. Қорытатын, сұрыптап талдайтын және ғылыми пысықтайтын деректер тым көп-ті. Осыған сәйкес 1887 жылы Ресей географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімі құрылды. Зерттеу-сараптау жүйесінің бұлай ұлғаюы негізгі деректер көзі болып табылатын статистикалық комитеттердің барлық өңірде жұмыс істеуін қажет етті. 70-жылдардың соңында Ақмола облыстық комитеті құрылды. Оның қызметіне ерекше мән берілгендігін Ақмола облысы вице-губернаторының зерттеуші И. Славцевке жазған мына хатынан да байқауға болады. Ол ғалымға: «Облыс губернаторы сізді статистикалық комитетті басқаруға лайық санап отыр. Бұл жайында өзіңізге ілтипатпен хабарлауды тапсырған еді», – деп аса сыпайылықпен ізет көрсетеді.

Ресейдің бірқатар тіс қаққан ғалымдары жиналған бұл құрылымға қызметімен көмектесу жөнінде белгілі дала шонжары Мұса Шормановқа да өтініш жасалған. Ол келісіп, өзінің ертеден жинаған деректерін Г. Потанин мен Ш. Уәлихановқа, А. Гейнске тапсырады. Сол кезде шығып тұрған газеттерде «Қазақтардың қыстаулары мен қыста көшіп-қонуы», «Өмірден өткендерді еске алу», «Батыс Сібір қазақтарының мал шаруашылығы туралы», т.б. мазмұнды мақалалары жарияланады. Жаңадан ашылған статистикалық комитет алғашқы қадамын ел тұрған жерлерді анықтаудан бастады. 1887 жылы «Памятная книжка Акмолинской области на 1887 год», «Обзор Акмолинской области за 1886 год» шолулары әзірленді. 1890 жылы солардың үлгісімен «Волости и населенные места Акмолинской области», «Обзоры Акмолинской области», «Военно-конная перепись» дерекнамалары жасалды. Бұл ауқымды жұмысқа жегілген комитет қызметкерлері облыстың түкпір-түкпірін түгел аралады, мал санады, жер өлшеді, қай руда қанша адам бар екендігін анықтады, дәстүр-салтқа байланысты зерттеулер жүргізді. Соның нәтижесінде жиналған мол мәлімет «Памятная книжка» сериясын ұдайы шығарып тұруға мүмкіндік берді. XX ғасырдың бас кезінде

1901-1912 және 1914 жылдардың статистикалық деректері дайындалды, мектептердің саны шығарылды.

Ал 1911 жылы шоғырланған мәліметтер бір жинаққа топтастырылды. Комитет осындай дерек жинаумен шектелген жоқ, ұлттық көрмелер ұйымдастырды. Соның күшімен Ақмола облысы қазақтарының киім-кешегі, зергерлік және тұрмыстық бұйымдары Петербург, Қазан, Нижний Новгород, Мәскеу, Екатеринбург қалаларындағы көрмелерге қойылды. 1876 жылы Омбы, Ақмола және Петропавл қалаларында ауыл шаруашылығы көрмелері болып, ел ат жарыстырды, балуан күрестірді. Статистикалық комитеттердің мәліметтері нақтылығымен және анықтығымен ерекшеленеді. Осы құрылымдар туралы ережеде міндеттелгендей олар әр губерния мен облыстың статистикалық деректерін барынша дұрыс жинап толтыруға, жер көлемін, халық санын мұқият анықтап, өндірісі мен шаруашылығын жауапкершілікпен зерттеуге тиіс болды.

Сондықтан да қазақ тарихын зерделеуде бұл комитеттердің мұрасы ерекше құнды. Қоңсы қонған елдегі тегін жер туралы хабар мен биліктің қам-қарекеті жайлы алыпқашпа сөз ел ішінде қыдырып кетті. Онсыз да сабылып, бір жерден екінші жерге жөңкіліп жүрген тобыр елеңдей бастады. Қайсыбір өңірлерде крестьяндар араларынан шолғыншылар шығарып, белгісіз аймаққа аттандырып жатты. Қамал-бекіністердің төңірегінен шұрайлы жер алып, аузы аққа тиген казактар атажұртында қалған ағайындарына хабар салып, көшіріп алуға кірісті. Уақыт өте келе шалғыны теңіздей толқыған, көктемде қадаған шыбық күзде сүмбіл терекке айналған, балығы суға жылқы жаптырмаған ғажайып аймақ жайлы жұмақ өңгіме Ресейдің талай өңірінде гуледі. Жұрт жолға жиналды, алдымен Тобыл мен Қорған губернияларының крестьяндары атқа қонды.

Олардың бір бөлігі қазіргі Қостанай, Торғай, Солтүстік Қазақстан және Көкшетау облыстарына тоқтаса, 317 отбасы Ақмоланың Шортанды, Амантай жағына шашырай қоныстанды. Енді түс-түстан андыздаған көп мұжықты тежеу мүмкін емес еді, патша үкіметінің оларды толқын-тол-

қынымен жоспарлы қоныстандырмақ болған әрекеті жайына қалды. Аштықтан бұралған, алба-жұлба, түрлерінен кісі қорқатын сұрқай топ арып-ашып келе жатқанда кешегі ақтабан-шұбырынды көз алдыңа елестейтін. Қажыған, сеңсоққан балықтай сенделген жұрттың соңына ере алмай қалып қойғандарға ешкім назар аудармайтын. Ондайлардың талайы ай далада көз жұмды. Орыс крестьяндарының жаппай қоныс аудара бастаған осы кезеңі жайлы жазылған деректердің бірінде: «қазақ даласы бостандығынан біржола айырылатын күндердің табалдырығында тұр» делінген. Ақиқатында солай еді. Сансыз қара тобыр ең шұрайлы жерлерге жан-жақтан құйылды және жолындағысының бәрін жапырып келе жатты.

Аш-жалаңаштар ештеңені талғамайтын. Өзендегі балықтан бастап, арам-адал құс, даладағы борсық пен суырға дейін аулап, жүрген жерлеріндегі тіршілік атаулыны жанынан бездірді. Ұлан дала «О, тоба!» деп түршікті. Ұлан ел «Сақта құдай!» деп шошынды. Тоз-тозы шыққан тобырдың дүлей нөпіріне ие бола алмаған патша үкіметі қазақ жерінің есігін ресми түрде ашуға мәжбүр болды. 1824 жылы Көкшетау, 1832 жылы Ақмола, 1838 жылы Атбасар округтеріне барып қоныстануға рұқсат берілді. Осыдан бастап көші-қонды реттеудің кейбір шаралары жүзеге асырылды, өз бетімен шұбыра көшуді тоқтату мақсатымен белгіленген ереже-тәртіппен қоныс аударғандарға көмек көрсетілетін болды.

Әр уездің крестьян бастықтары қызметі тағайындалды. Ресейдің алғашқы кезекте қозғалатын губерниялары анықталды. 1846 жылғы ұйғарым бойынша Орынбор мен Саратов өңірлерінің жарлы-жақыбайлары ат-көлігін сайлады. Осы толқынмен Ақмола және Көкшетау уездеріне 3852 крестьян келген. Бұлардың арасында казактар да болды. Олардың хуторлары мен станцалары арнайы бөлінген жерлерде тұрғызылып, тез көтеріліп кетуі үшін ақшалай және заттай көмек көрсетілді, себетін тұқыммен қамтамасыз етілді. Мұндай қамқорлық крестьяндарға жайлы тиді, олардың саны жыл санап емес, ай санап көбейді. 1850 жылғы есеп бойынша Ақмола уезінде барлығы 375 370 адам болса, оның 101 910-ы келімсектер еді. Енді крестьян бастықтарының беделі

өсті. Оларға орыс шаруалары жақсы жер бөліп бер деп жалынса, қазақтар «мына пәлелеріңді қонысыма таяу орналастыра көрме» деп кішірейді.

Ақмола уезі сол тұста алты қоныс учаскесіне бөлініп, әрқайсысына әлгіндей басшылар белгіленген. Өткен тарихтың әр сәті қымбат, кейінгілер іздесе бәрін осы еңбегімізден тапсын деген оймен осы учаскелер мәліметтерін де қамти кетейік. «Список переселенческих участков, представленных ходокам Европейской России» деген сериямен талай анықтама кітапшалары әзірленген. «Ходокам» деп отырғаны Ресейдің әр губернияларынан көпшілік көшпес бұрын қазақ жеріне жіберілетін шолғыншылар. Олар ел мен жер кезіп, крестьян бастықтарына жолығып, болашақ қоныстанатын аудандарды көріп танысқан. Қайта оралып, көп тобырды бастап келген. Әлгі «список» Ақмола облысын бес уезге бөліпті.Олар: Омбы, Петропавл, Көкшетау, Атбасар және Ақмола. Көкшетау уезі – алты, Атбасар уезі – төрт учаскеге бөлініпті. Крестьяндар қоныстанатын жерлердің ішінде Зеренді, Сандықтау, Қима, Бурабай, Есіл өңірлері аталғанда еріксіз күрсінесің. Исі қазақтың небір көрікті, тарихы бай, ұлы тұлғалары туған аймақтар жат қолында жетімсіреді-ау деп қынжыласың. Сол кездегі көші-қонды барынша жеңілдету мақсатымен дала толып жатқан бөліктерге жіктелді.

Әр бөліктің топырақ құрамы, шөбі, өзен-көлі – бәрі зерттеліп, ішіндегі жарамдылары крестьяндар мен казактарға үлестірілді. «Общий очерк Акмолинского уезда» зерттеуінде өлке осындай ерекшеліктері бойынша 47 учаскеге тарамдалған. Оларға баға берілгенде төрт белгі негізге алыныпты. Бірінші – шөпті жерлердің көлемі және шабындықтардың сапасы. Екінші – су көздері, өзендер мен көлдердің ащы-тұщылығы. Үшінші – қысқы мал жайылымына жарамды– жарамсыздығы. Төртінші – егін егуге қолайлы-қолайсыздығы. Қазіргі Астана маңы №35 аудан деп алынып, мынандай сипаттама берілген: «Алқап түгелімен Есіл, Нұра және Ақмола болыстарының қыста жайлайтын жерлері. Есіл өзенінің орта ағысы мен Нұра өзенінің төменгі ағысындағы шөлейт. Бұл кең аймақ Арықтың жоны деп аталады, әлгі екі өзеннің бірін солтүстікке, бірін батысқа қарай бұрған дөңес

түрінде көсіліп жатыр. Есілге қарай еңкейетін қапталы қуаң, Нұра жағындағы жазық шүйгінді, жаз жайлауға қолайлы. Дөңестің кей жерлеріне ойдым-ойдым тобылғы, үйір-үйір шілік кездеседі. Көктемде сасыр қаптап өседі, көдесі селдір, жусан кең таралмаған». 23 ауданға жіктелген Ереймен болысына айрықша назар аударылғаны байқалады. Осы жерден үш бірдей өзеннің бастау алатыны мұқият зерттелсе керек. «Аудан жоталары оңтүстік-батыстан солтүстікке қарай созылып жатқан Ерейментаудың төңірегін толық қамтиды.

Өлеңті, Сілеті және Есіл өзендерін әр бағытқа бұрған, осы өңір үшін өмірлік маңызы бар тау жергілікті ел үшін қасиетті саналады. Қатпарлы, жалаңаш тасты шың-құздардың қойнаулары жанды-жансыз тіршілікке бай. Қадам басқан сайын сыңғырлап ағып жатқан бұлақ, ойдым-ойдым шүйгін, сіресе өскен үйір-үйір қайың-терек қыс қыстауға, жаз жайлауға таптырмайды. Көп бұлақ тау қойнауларынан өтіп, етекте тоғысады да жіңішке өзендерге айналады. Солардың ішіндегі үлкені – Сілеті. Ол Ерейментаудың батыс қабырғасынан басталып, ұлғая келе солтүстікке бұрылады. Өлеңті өзені таудың шығыс қапталынан қайнарланады. Есіл өзеніне құятын шағын өзендердің бәрі оңтүстік батыс және оңтүстік өңірінен арналанып шығады. Еңселі тау батысқа қарай сездірмей аласарып қоянжонданады. Солтүстігінде Қоржынкөлдің жазығына ұласады, шығысында құба белдерге бөлініп барып үзіледі. Ағаш тау қойнаулары мен бұлақтардың төңірегінде кездеседі.

Биік жоталардың етек жағындағы тастақта қайың-терек араласа өседі, ылғалды тұстарын қарағаш мекен еткен, төменгі ойпаттарда шілік жиі ұшырасады. Өңір елі ауыз суға негізінен бұлақтарды пайдаланады. Олардан құралған өзендердің де суы тұщы, көктемде қатты тасиды. Солардың бірі Жыланды Есілге, Нұралы Сілетіге құяды. Жартас қарасуы, Көшер, Қызылжар секілді бірқатар өзеншелер жаз ортасына жетпей тартылып, ойдым суларға бөлініп қалады. Көлдер тек жазықта кездеседі, олардың кейбірі тұзды, мал іше алмайды. Топырақ құрамы да әркелкі. Жыланды өзені жағында анық қаратопырақты жерлер бар, далалық беткейлеріндегі алқаптар да құнарсыз емес. Шөптің барлық түрі бар». Крес-

тьян бастықтары осылай әбден зерттелген қазақ даласының бірден бір қожасына айналды.

Оларға берілген билік те шексіз еді. Қара шекпендерді қалай орналастырамын десе еркінде. Керек болса атам заманнан құтты қоныс етіп келе жатқан жерінен қазақтарды қуып шыға алады. Мұжықтар легі көбейген кезде мұндай жағдайлар жиі болып тұрған. Келімсектер қатары көбейе келе елді өз беттерімен де ығыстыруға көшті. Жалға алған жерлері үшін ақы төлемеу әдетке айналды.

Дәлел үшін келтірейік, 1897 жылы казак қоныстарының саны 169-ға жетсе, оларға 5 миллион десятина жер тегін бөлініп берілді. Осы ұланғайыр аймақтың байырғы халқы күшпен көшіріліп, малға жайсыз қуаң далаға кетуге мәжбүр болды. Н. Бекмаханованың «Капитализм дәуіріндегі Қазақстан мен Қырғызстанның көп ұлтты халқы» деп аталатын зерттеу еңбегінде мынандай деректер келтіріледі: «1871-1896 жылдар аралығында Ақмола өңіріне 119,1 мың, 1897-1916 жылдары 731,5 мың, барлығы – 850,6 мың қара шаруа Ресейден қоныс аударды. Қазақстанға қарай жөңкілген крестьяндардың 56,2 пайызы Ақмола облысына тұрақтады. Торғайда олардың үлесі – 15,3%, Семейде – 10%, Жетісуда – 9,1%, Оралда – 6,3%, Сырдария жағында 3,1% болды». Осыған байланысты жер қожасы болып келген қазақтардың Ақмола облысындағы үлес салмағы 1897-1916 жылдарда 25,96 пайыз құрады. Бұл көрсеткіш Торғайда – 31,04; Оралда – 15; Семейде 15% еді.

Ақмола қайдасың деп қаптағандардың 172,8 мыңы Украинадан, 207,8 мыңы Ресейдің оңтүстігінен, қалғандары орыс империясының қазақ өлкесімен шекаралас губернияларынан келген. Осы жер қайысқан аш-жалаңаш жұрт қазақтың бейғам өңірінен дәм бұйыртқан құдайларына күндіз-түні құлдық ұрумен болды. Олар атажұртында түсіне кірмеген жақсылыққа кенелді. Ақмола облысында келімсектердің әр жеке шаруашылығы үшін 61 десятина құнарлы жер тегін берілді. Сол кезде бекітілген тәртіп бойынша бір қазақ ауылына 18 десятина жерден келген. Өрісі тарылып, еңсесі езілген қазақ қалың орысқа шамасы жетпей, жайылымдық жерлер үшін өзара жауласты. Осыған дейін қанжығалылар жер аяғы кеңігенде Сібірге дейін жетіп, қыста Ерейменге тоқтайтын.

Енді тарихи қалыптасқан жол жабылып, тау етегінде ошарылып қалғанда, сулы-нулы алқаптарға талас күшейеді. Төртуыл жағымен дауласып, соңы жанжалға айналады, қанжығалының жеті адамы өледі. Осы қақтығыс мұнымен тоқтамай өршіп бара жатқан соң керейдің билері мен әлділері ара ағайындық жасап, жылқылы байлар Мәті, Дәулен және кірісіп, қанжығалылар орынсыз киліккен Өлеңті өзенінің жағасындағы жеті қыстауды төртуылға қаратады. Сол жерді екі жаққа шекара етеді. Осымен дау-жанжал тоқтайды. Мұндай алакөздік өңірдің әр тұсында болып тұрған. Патша үкіметі, әсіресе әсіре ұлтшыл генерал-губернаторлар крестьяндық отарлауды неғұрлым тезірек рухани отарлауға ұштастыруға асықты. Сондай жандаралдардың бірі, Батыс Сібір губернаторларының арасында саяси белсенділігімен дараланатын генерал Казнаков орыстардың қазақ арасында саны жай ғана артқанына қанағаттанбады. 1875 жылы Ресей патшасына берген есебінде былай деп жазды: «Далалық облыстардың жағдайы айрықша назар аударуды қажет етеді. Қазақтар орыс бодандығын алғаннан бері жаңа елдің азаматы ретінде өзгергені шамалы. Егін шаруашылығымен мүлде айналыспайды. Олар ұлан-ғайыр жерде орыс елді мекендерін алыстан айналып өтіп емін-еркін көшіп жүре берсе, өздерін ресейлікпіз деп тек сөз жүзінде ғана сезінетін болады, іс жүзінде баяғы еркіндігін сақтайды. Қазақтарға жақын ірге тепкен казактар болса, оларға ешқандай ықпал ете алмай отыр, керісінше, кейбірі олардың тілі мен әдет-ғұрпын үйренуде.

Аталған мәселелерді ескере келіп, қазақтардың арасына орыстарды байыппен сіңіре беру керек. Бұл орайда қазақтармен есептесудің қажеті жоқ» (Астана. История столицы и края XVII-XIX вв. – Астана: Фолиант, 2006). Генерал бұдан әрі «жартылай тағы» қазақтардың әл-ауқатын жақсарту деген желеумен оларды орыс крестьяндары арқылы «тәрбиелеуді», яғни орыс дәстүрінің ықпалын күшейтуді ұсынады. Бұл ұсынысты Ресейдің мемлекеттік билігі қабыл алды. Жаңадан көші-қон ережесі жасалды. Ендігі кезекте крестьяндар пошта жолдары мен сауда-керуен жолдарының бойына қоныстандырылатын болды. Қазақтар мұндай жерлерден

орағытып өте алмайды, сауда жасау үшін қайтсе де келеді, орыстармен қалай да араласады, олардың салт-дәстүріне бірте-бірте үйренеді. Бұл ұйғарым сөз жүзінде қалған жоқ, көші-қон жөніндегі Батыс Сібір бас басқармасының жанынан «Ерекше комиссия» құрылды. Аталған комиссияға қазақ даласын отарлаудың жаңа тәртіптерін анықтап беру міндеті жүктелді. Осы жерде назар аудара кетейік, сол кездегі көші-қон хақындағы ресми деректердің бәрінде орыс шаруаларының қоныс аударуын «Крестьяндық отарлау» деп ашық жазған.

Міне, енді осы отарлау жаңа мазмұн ала бастады. Генерал Казнаковтың ұсынысымен алғашқы тәжірибе-сынақ түрінде Көкшетау, Атбасар мен Ақмола уездерінің сауда жолдарында орыс селоларына жер бөлінді. 1879 жылы Көкшетау уезінде осы мақсат үшін 164 шаруаның, Атбасар уезінде 210 адамның, Ақмола уезінде 180 крестьянның әрқайсына 30 десятинадан қолайлы жер берілді. Оларға айтарлықтай жеңілдік жасалды. Атап айтқанда: жерді қалауынша таңдауға; егер қоныстанушы екі жылдың ішінде жер жыртып, егін салып шаруашылығын жүргізіп әкетсе, салықтардан босатуға үкім шығарылды. Мұнымен бірге: 100 түп жеміс ағашының көшеті; қайтарымсыз 20 рубль; жер өңдеу құралдары мен мал сатып алу үшін тағы да өтеусіз 20 рубль берілді. Патшалық Ресейдің бұл ұйымдастыру шаралары нәтижесіз болған жоқ. Қоныс аударушылардың жаңа легі Ақмола, Көкшетау, Атбасар өңіріне қарай ағылды. Есіл өзенінің бойындағы керуен жолдарында орыс хуторлары бірінен соң бірі пайда болды. Олардың тұрғындары құнарлы аймақтар әуелден солар үшін жаралғандай мәре-сәре еді. Есігінен шықса, Есіл ағып жатса, Есілдің балығын көсіп алса, қырда киігі жортып, тауында арқары асыр салса, көктемде көкорайы, күзде астығы жайқалса, «құдайдың сүйген құлы менмін» демей, не дейді.

Осыған дейін Сарыарқаға Самар, Воронеж, Харьков пен Дон жағынан келіп жайғасқан крестьяндардың тез көтеріліп кетуі патша үкіметіне отарлаудың қарқынын бұдан да күшейтуге болады деген ой салды. 1889 жылы Ресей императорына Мемлекеттік кеңес осындай ұсыныспен шықты. Енді крестьяндарға Ақмола облысына арнаулы рұқсатсыз

қалаған уақытында өз еркімен көшіп қонуға болатындығы туралы заң қабылданды. Бұл қадам нәтижесіз қалған жоқ. Сол жылдың алғашқы жартысында ғана облыста 8352 адамы бар 19 село пайда болды. Ал жыл соңында мұндай селолардың қатары 24-ке, тұрғындар саны 11740 жанға көбейді. Келесі жылы Орынбор жағынан – 5326, Самардан – 810, Ресейдің еуропалық бөлігінен 15 мың кедей-кепшік арып-ашып жетті. Бұл дүниеде бәрі де шектеулі. Ұлан даланың ерке өзені Есіл де бірде тасиды, бірде тасығансиды. Жерді жерітсең – иесінің наласына, елді елемесең – киесінің жазасына қаласың. Мұны қазақтың атажұрты келімсектерге ұзамай-ақ ұқтырды. 1890-1893 жылдар – судың да сұрауы бар дегізген жылдар. Үш жыл қатарынан қуаңшылық болды. Селдіреп шыққан шөп ерте қурап қалды. Егілген егіннен тұқымдық астықты жинап алудың өзі мұң болды. «Жұт жеті ағайынды» екенін дәлелдеп, қара шегіртке қаптады.

Айыр-күрегін ұстап қалған крестьяндар әйел-балаларын жұтаған үйлерінде қалдырып, уезд орталықтарына сабылды. Бәрінің айтары біреу: Ашпыз! Көмектесе көріңдер! Крестьян бастықтары мен уезд шенеуніктері селоларды аралып, көз алдарындағы көріністерден шошынды. Жарты жапырақ нанды жағаласа жеген аш-арық жұрт, хутордан хуторға жылжып алақан жайған қайыршылар, иесіз қалған үйлер, шаңы шыққан егістіктер... Суық хабар Мәскеуге үсті-үстіне жетіп жатты. Қазақ жерін бейбіт отарлау саясаты жүзеге аспай қалуынан қорыққан және ашыққан тобырдың ереуілдеп бүлік шығаруы кәдік екенінен үріккен патша үкіметі қолдан келген көмегін аяған жоқ. Ақшалай да, азық-түлікпен де жәрдемдеспек болды. 1891 жылы Ақмола мен Семей облыстарына крестьяндардың жаңа толқынын жіберуге тыйым салынды.

Алайда бұл кезеңде Ресейдің өз ішін аштық жайлап алған болатын. Қайда жүрсең де өлім деген, тұйыққа тірелген орыс мұжығы қазақ даласына қарай шұбыруын тоқтатқан жоқ, қайта өршіте түсті. 1891 жылы 82 мың, 1892 жылы 84 мың адам келіп жетті. Бұл апатпен бірдей еді. Осы жылдарда қазақ жерінде қанша крестьянның көз жұмғаны туралы дерек жоқ. Бәлкім ол жайында ресми мәліметтерде көрсетпеу

ұйғарылған шығар. Оның есесіне отарлаудың тәсілдері мен жолдары ұдайы жетілдіріліп отырғаны жөніндегі деректер жеткілікті. 1893 жылы 4 наурызда Ресей патшасы атамекенін тастап ел кезіп кеткендердің Сібір темір жолының бойына қоныстануына рұхсат беретін қаулыға қол қойды. Тағы да қауырт дайындық жұмыстары жүргізілді. Темір жолды қуалай шұбырындылардың жаңа легіне жер учаскелері белгіленді. Осы жылдың 13 маусымында қоныс аудандарын таңдау мен оны дұрыс бөлуді мемлекеттік деңгейде ұйымдастыру үшін айрықша деген атқа ие уақытша жер партиясы құрылды. Оның мамандары қазақтардың иелігіндегі соңғы жарамды жерлерді тартып алуға кірісті. Бейбіт отарлау шырқау шыңына жетті. Ақмола облысының статистикалық шолуларында осы өңірге қай жылы қанша крестьян келгені анық көрсетілген.

Осы мәліметтен он үш жылдың ішінде елімізге 1 миллион 906 492 адамның көшіп келгенін көреміз. 2 миллионға жуық жан қазақтың, оның ішінде Ақмола өңірінің ең шұрайлы жерлерін басып алды. Отарлау саясаты ойдағыдай жүзеге асты. Алты алаштың баласы өз жұртында кірменің күнін кешкен кембағал заман басталды.

Әбдімәлік ***НЫСАНБАЕВ***

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ РУХАНИ БАСТАУЛАРЫ

Биылғы жылдың тамыз айының 4-10 күндері Афины қаласында «Философия – өмір салты және таным формасы» тақырыбына арналған XXIII әлемдік философиялық конгресс өтпек. Конгресте екі мыңнан астам ғалым жиналып, өткір әлемдік және аймақтық мәселелерді шешудегі философияның рөлі, ондағы жаңа бағыттар мен мектептер, әдіснамалық және дүниетанымдық талдаулар жасалмақ. Оған еліміздан бір топ философ өздерінің қызғылықты баяндамаларымен бармақ. Сөйтіп, әлемдік философиядағы өзіміздің ұлттық философиямыздың орны мен рөлін көрсету мақсаты да тұр. Содан кейін қыркүйек айының 27-28 күндері Алматыда I қазақстандық философиялық конгресс өтпек. Бұл жиын «Қазіргі әлемдегі философия: даму стратегиясы» тақырыбына арналған. Алдымен әлемдік, содан кейін оның жалғасы ретінде қазақстандық конгресс өз жұмысын өткізеді. Осы конгрестің аясында Қазақстан философия қоғамын құру жоспарлануда.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ халқының қоғамдық санасындағы түбегейлі өзгерістер тарихи тағдырдың төлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен мәдениетті қайта жүйелі жаңғыртуымен сипатталады. Бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету мемлекеттік деңгейде төмендегі міндеттерді жүктейді: ең алдымен ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды қайтару, яғни адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен дәстүрді қайта жаңғырту;

осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, тарихи сананы қалыптастыру арқылы мәңгүрттік жағдайдан арылу; ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұрасын белсенді түрде меңгеру.

Бостандық, азаттық, тәуелсіздік идеясы жаратылысынан еркіндік сүйгіш қазақ халқының өмірінің мәнін, негізін құрайтыны анық. Соңғы екі-үш ғасырда отаршыл саясатқа қарсы жүргізілген үш жүзден астам көтерілістің өзі нені көрсетеді? Құдайға шүкір, халқымыздың аңсаған ұлттық тәуелсіздігіне де қол жеткізіп, бүкіл әлем мойындаған дербес елге айналдық. Алайда қазіргі жаһандану заманында бәсекелестікке төтеп беру де оңай шаруа емес. Ұлттық намыс пен жігерді жани, ұлттық рухты асқақтата түсу керек деп ойлаймын. Бұл үшін өз қазанының ішінде қайнап қана қоймай, одан асып-төгіліп, өзіміздің тамаша ұлттық құндылықтарымызды сыртқы әлемге де таныта білуіміз керек. Қазіргі қазақ философиясының мәні барлық жағынан алғандағы еркіндік және еркін ойлайтын тұлғаны қалыптастыру мәселесімен астасып жатады.

Қазақ мәдениетінің өткені, оның терең рухани қыртыстары мен болмысы, бүгінгі мәдени ахуалдың қайшылықтары мен келешегі мәселелерін зерттеу өзінің көкейкестілігімен көзге түсіп, отандық философия ғылымына маңызды міндеттер жүктейді. Егер Батыста кәсіби формадағы университеттік философия үстемдік етсе, қазақтардың ұлттық дүниетанымы көркемдік және діни мәтіндердің дәстүрлі түрлерінде, ақын-жыраулардың, би-шешендердің, ағартушылардың шығармашылығында басым болып келеді. Бұл қазіргі кезде еуроорталықтық ойлау тәсілінен арылған қазақ философиясының болашағы туралы мәселені күн тәртібіне қояды. Қазақтың бай бәсекеге қабілетті төлтума мәдениетін қалпына келтіру, халықтың шынайы тарихын жан-жақты түсіну үшін де оның дүниетанымдық негізі мен әдіснамалық құралын тереңірек қалыптастыру қажет.

Осы орайда, әдебиеттерде жиі айтылатын қазақ философиясының ерекшеліктерін сараптай келе, оның мынадай

жіктемелік белгілерін атап көрсетуге болады: қазақ философиясы философиялық емес сарындағы даналық тәжірибесіне жатады; қазақ даналығы табиғатпен үйлесімде өмір сүруімен, оны кие тұтуымен сипатталады, оның терең экологиялық мазмұны бар; қазақ философиясы көшпелілік ділімен тығыз байланысты; қазақ философиясы онтологиялық және гносеологиялық мәселелерден гөрі, этика мен антропологияға көбірек көңіл бөледі, аксиологиялық мәселелерге, әсіресе рухани құндылықтарға ерекше назар аударады; қазақ философиясы өзінің ғарышпен, әлеммен үндестігі арқылы сипатталады; философиялық мәселелер, қазіргі тілмен айтқанда, негізінен, экзистенциалдық, дидактикалық және прагматикалық сипатта қарастырылады, қазақ философиясында нәпсіден, байлықтан, табыстан гөрі, ар-намыс, қанағат, тәубе, әділеттілік және тағы басқалары жоғары қойылады; ұжымдық мүдде жеке мүддеден жоғары қойылады.

Өткен ғасырларда өмір сүрген даналарымыз халықты үнемі рухани-адамгершілік бағдарларға шақырып отырған. Әл-Фараби замандастарына «қайырымды, ізгілікті қаланың» қажеттілігін айтса, Жүсіп Баласағұн қоғамда әрбір адамның әділетті болуын көксеген, Абай пендеге арнап «Адам бол!» деп нақты кеңесін берген, Шәкәрім болса, ар-ұяттан, ұжданнан әлеуметтік болмыстың, адам өмірінің түп қазығын іздеген.

Әрбір ұлттық мәдениет өзінің дамуында руханият дүниесіне сүйенеді. Әлемдегі басқа ұлттар мен ұлыстар сияқты қазақ халқының көп ғасырлық тарихында даналықтың озық үлгісі боларлық әлемді танып-білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары, түркілік ерекшеліктерді танытатын философиялық-этикалық ойлар мен тұжырымдар жеткілікті болғаны белгілі. Мәселе сол рухани інжу-маржандардың қадірін біліп, қаймағын бұзбай қазіргі күрделі жаһандану заманында жүйелі түрде жинақтап алуда және оны әрбір жаңадан келетін жас ұрпаққа рухани сабақтастықпен жүйелі түрде бере білуде болып отыр. Осы жауапты істі абыроймен жүзеге асырған жағдайда ғана еліміздің Еуразия кеңістігіндегі өзіндік ерекшелігі бар халық ретіндегі мәртебесі өседі, басқа халықтар алдындағы құрметімізді асқақтата түседі. Өйткені өзінің тарихта қордаланған маңызды рухани құндылықта-

рын, дәстүрлі этикасы мен эстетикасын құрметтеген, аялаған, өрбіткен ел ғана және оған жаңа жаһандану заманында өзіндік жаңғырту бедерлерін, келбетін бере білген халық қана адамзаттың өркениеттік аренасында шынайы және лайықты бағалануға ие болатыны сөзсіз.

Әлемдік философияның рухани-мәдени бастауларын іздегенде көбінесе Ежелгі Қытай, Ежелгі Үнді мен Ежелгі Греция атап өтіледі. Алғашқы тұтастанған мағынадағы философиялық мектептер, ағымдар мен бағыттар, міне, осы үш орталықта пайда болған, ал қалған елдер осы үшеуінен тараған философиялық түсініктерді қолдана отырып өздерінің философиялық ұғымдарын қалыптастыра алған деген пікір қазіргі кезеңде көптеген оқулықтарда орын алған. Әрине, жоғарыда аталған өркениет кеңістіктерінде шынымен де философияның озық үлгілері тарихи үдерістің ерекше белгісіндей көрініс тапқанын мойындауға тиістіміз. Дегенмен, философиялық қайнар көздерді іздегенде әлемді рухани жағынан игерудің рационалдық түрлерімен шектелмеуіміз керек, адамзат тарихының сан қырлы мүмкіндіктерін айшықтай түсіп қана оның бойындағы тылсым қуаты мен күшін, орасан зор шығармашылығын аша түсеміз. Міне, осы тұрғыдан алғанда, ежелгі түркілік философиялық ой өзіндік тарихи ерекшеліктері бар дүние және ол көркем бейнелерді жандандыра түсетін, белгілі бір тұтастанған жүйеге бағынатын өзіндік келбеті бар рухани құрылым болып табылады.

Адамзат тарихы руханиятының ең маңызды түп негізі оның ақыл-ойынан, парасатты дербес ойлау тәжірибесінен байқалады. Ойлаудың ұғымдық, түсініктік жүйеленуі әлемдік философиялық дәстүрдің жарқын көрінісі ретінде танылады. Жалпы, адами эволюцияның өлшемі ретінде даналық, кісілік үлгілерін алуға толық болатыны анық. Осы тұрғыдан алғанда, адамзат тарихындағы кез келген халықтан философиялық пайымдаудың үлкен жүйелі құрылымдарынан бастап, өлшеулі деңгейдегі тұжырымдар мен түсініктерден тұратын ерекше сілемдер аралығындағы мәдени көптүрлілікті аңғаруға болады. Осы жерде философиялық компаративистика мен философиялық герменевтиканың алатын орны айтарлықтай. Олардың барлығына әрқилы бағалау беріп, әр түрлі өлшемдер

арқылы сараптаудан өткізу міндеті – гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар алдында тұрған қасиетті борыш. Дегенмен, негізінен, ойлау жүйесінің адами ұстындарының өзара ұқсастығына тәнті боламыз және әрбір мәдениеттің өзіндік көріністерінің, ерекше сипаттарының бар екенін де мойындауға тиістіміз. Міне, осыған орай халқымыздың өзіндік ұлттық ойлау жүйесі, философиялық мәдениеті бар екеніне еліміздегі көрнекті ғалымдар өткен ғасырдың екінші жартысында түбегейлі көңіл бөле, философиялық мәселелер кәсіби тұрғыда игеріле бастады.

Әрине, қазақ халқының философиялық ойы жайлы еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері ғана толыққанды сипатта зерттеліп, қазақ және орыс тілдерінде бірталай еңбектердің жарық көргені белгілі. Қазақ философиясы – қазақ халқының өмір сүру, даму, бірігу және көркею философиясы. Философиялық ойлау тарихына деген көзқарас біржақты болмауы тиіс, ол әртүрлі бағдарлар мен түсініктердің сұхбатынан, өзара байланысынан қалыптасқаны тиімді. Сонда ғана жас ұрпақтың шығармашылыққа деген талпынысы күшейе түседі, тарихи тұлғалардың дүниетанымдық жүйелері және құндылықтық әлемі бойынша соны ойлар туындайды.

Қазақ философиясы еліміздің рухани-мәдени тәуелсіздігінің көрінісі және қазақтардың ішкі бірлігінің рухани тірегі болып табылады. Ол адамзат тарихында ғасырлар бойы қалыптасқан әлемдік философияның ажырамас құрамдас бөлігі екені де белгілі. Күні кешеге дейін бұл тақырыппен байланысты мәселелердің барлығы мұқият бақылауда болып, көбісі тыйым салынған жабық тақырыптар қатарында болып келгені баршаға аян. Өйткенісоциализмнің ұстындары тек бір коммунистік идеяның төңірегіне шоғырланғандықтан оған сәйкес келмейтін басқаша мағынадағы түсініктердің барлығын жоққа шығарып отырды, барлық адамдар да бірдей ойлайтын болды. Тіпті, бұл тақырыппен айналысамын деген зерттеушілердің әрекеттеріне өткен қоғам «ұлтшылдықтың жалауын көтеру» деген үстірт бағалаулар беруге асыққаны да рас. Тоталитарлық қоғам қазақ философиясымен айналысамын деген азаматтардың осы мақсатта ұлттық ойлау жүйесін жандандыруға ұмтылғандарын да осындай бағалаумен шек-

теп отырды. Міне, осындай идеологиялық тұмшалаудың салдарынан тарих сахнасында әртүрлі рухани тереңдіктердегі өздерінің даналыққа толы тұжырымдарын бұқара халыққа жеткізген ойшылдардың шығармаларының мәтін түрінде қоғамда кең тарамай және ғылыми зерттеулер түрінде өз бағалауларын ала алмай ондаған жылдар бойы уақыт өткізгені белгілі.

Қайта оралу философиясы – бұл философияның өзіне өзінің қайта оралуы, өзінің рухани қайнар-бастауларына, ежелгі түркілік құндылықтарына, қайтадан тереңірек философиялық пайымдау мен зерделеу үшін өзіне өзінің қайта оралуы. Қазақстандық посткеңестік философиялық рухани байлықты пайымдауқазақ мәдениетінің терең қатпарларындағы өзіндік тұлғалық кісілік философиялық пайымдау сипатында көрініс бере бастаған философиялық үдеріс ретінде танылады.

Біз қазіргі кезеңде қайшылық пен дау-жанжалға толы өте күрделі жаһандану ауқымындағы әлемде өмір сүрудеміз. Және бұл кезеңге тән маңызды мәселе қажетті рухани-адамгершілік бағдарлар мен мұраттарды іздеу болып отыр. Қазіргі рухани өмірдің тәжірибесі өткеннің, бүгінгі күннің және болашақтың ұлы жетістіктерінің негізінде қалыптасады. Бүгінгі заман, Ахмет Байтұрсынов айтқандай, өткен заманның баласы, болашақ заманның атасы ғой. Осыған орай қазақтың ежелгі түркілік рухани және діни-мифологиялық бастауларына қайта оралу арқылы өзімізді өзіміз терең түсіне бастаймыз, қазақ руханияты мен қазақ дүниетанымының, қазақ және түркі философиясының терең сырлары мен інжу-маржандарын ашамыз.

Сонымен, біз өзіміздің тарихи-мәдени алғашқы бастауларымызға, дәстүрлерімізге, құндылықтарымызға, қазақтың әуелгі философиясына қайта ораламыз. Бірақ бұл қайта рухани түлеуді адамзаттың қазіргі рухани жаңаруымен, оның жетістіктерімен байланыстыру ауадай қажет. Бұл өзіміздің рухани бастауларымызға қайта оралу Інжілдегі адасқан ұлдың қайта оралуы емес, ол біздің шешілмеген мәселелерімізді түсіну мен шешу үшін қажет гуманистік қайнар көздерге, рухани құндылықтарға қайта оралу болып табылады. Соны-

мен қатар біз өзіміздің дәстүрлі дүниеге қатынасымыздан қазіргі әлемді тереңірек гуманистік тұрғыдан түсінуге сәйкес келетіндерін ғана таңдап алуға тиістіміз. Көне рухани-мәдени мұрамызға жүйелі герменевтикалық және компаративистік салыстырмалы философиялық талдау жасау қажет. Өткенді асыра марапаттаудан аулақ болуымыз қажет.

Қазақтардың ежелгі түркілік дәуірі кезеңінде дәстүрлі дүниетанымы болғаны мамандарға белгілі. Кез келген әлеуметтік немесе рухани құбылыстың мағыналық, мазмұндық, құндылықтық көрінісі жеке адам үшін немесе бүтіндей халық үшін құтты, қайырлы болмаса, онда оның өзіндік келбетінің әлеуметтік субъект үшін мәні де жоғалатыны анық. Бұл тұжырымдар өз кезегінде өткен тарихи кезеңдердегі және қазіргі таңдағы әлеуметтік үдеріске, әлеуметтік практикаға берілген жан-жақты және оңды аксиологиялық сипаттама болары сөзсіз. Қазақтың ділін жақсы түсінетін адам оның ұлттық дәстүрінде материалдық құндылықтарды иеленуге ұмтылушылық, оның қызығына дәнігушілік пен құнығушылық сияқты әдеттерді халқымыз өзінің қоғамдық санасында дәріптемейтіндігін байқатты. Сондықтан да болар, мұсылмандық дүниетаным арқылы келген «қанағат», «төзімділік», «сабыр», «тәубе» сияқты терең мағыналы ұғымдар халқымыздың әлемді түсіну көкжиегіне үйлесімді сіңісіп кеткені көрінеді. «Қанағат қарын тойғызар» деген халқымыз әрбір нәрсенің, әрбір құбылыстың өз мөлшері, үйлесімділікке сай келетін өлшемі болады деп түсінген. Олар халықтың дүниетанымында диалектикалық, әдіснамалық, логикалық, экзистенциалдық түсініктердің қалыптасқандығын білдіретін әлемге қатынастардың болғанының дәлелі. Бұл жағынан алғанда сан ғасырлық бай дәстүрлі тарихы бар Шығыстың даналығын қордалаған қытайлықтардың құндылықтық бағдарларымен біршама ұқсастығымыз да бар деуге болады. Ал енді басқа халықтардың әлеуметтік тіршілігіндегі онтологиялық тіректі рухани дүниенің әр түрлі салаларынан таба біліп (жапондар эстетикадан, римдіктер құқықтан, гректер философиядан, қазақтар этикадан, парсылар поэзиядан және т.б.), басқа салаларды сол жүйені тұтастандыра құраушы элементтері ретінде

қарастыруы шын мәнінде жалпы өмірдің терең құпиялы мәнін философиялық тұрғыда ашады.

Шынтуайтына келгенде, түркі бабаларымыздың даналыққа толы құштарлығы мен тұжырымдары тек қазақ халқы үшін ғана емес, жалпы түркі тілдес халықтарға, бүкіл түркі әлеміне, одан кеңірек алсақ, барлық адамзат баласына рухани бағдар болып табылады. Сонау Орхон-Енисей жазбалары мен Абайдың кісілік философиясы, Шәкәрімнің ар-ұят, ұждан философиясы аралығында игерілмеген, өзінің толық философиялық тұжырымдамасын жеткілікті деңгейде ала қоймаған дүниелер әлі де жеткілікті. Мәселен, халықтың діни сенімдері мен ұлттық ділі арасындағы өзара астарласу мәселесі өзінің тыңғылықты философиялық зерделеуін алуға тиісті мәселелердің қатарына жатады. Қазақтың әлемді қабылдауы батыстық үлгілерден айрықша ұстындарға негізделген. Бұл да өзінше философиялық зерделеудің түрі. Ол даналықты, саз бен сөзді жоғары қоюшы жүйе десе де болғандай. Ал қазақ халқының даналық тағылымдары аталған тарихи үлгіні, мәдени парадигманы сабақтастықпен жалғастырып келе жатқан бірегей мәдениет болып табылады.

Қазақ халқының жоғары кісілік және тұлғалық философиялық мәдениетіне мән беріп, назар аударған ғалымдардың көбісі халықтың дәстүрлі дүниетанымында «көркем образдар» әлемі үстемдік ететінін байқайды. Шынымен-де, қазақтар әлемді ұғымдық мағынада шегелеп көрсетуден гөрі, көркем бейнелермен астарлап өрнектегенді қалап келген халықтардың қатарына жатады. Бұл ерекшелігі оның кемшілігі болып есептелмейді, керісінше, ақынжанды халықтың арманшылдығын, ақкөңілділігін және даналығын білдіреді. Дегенмен, сан ғасырлар бойы ділге әсер еткен ауыр психологиялық соққылар мен саяси қыспақтар бұл ерекшелікті біршама көмескілеп, тұмшалап тастағаны байқалады.

Ал қазіргі кезеңде жаһандану үдерістері алып келген сұрықсыздық, тұтынушылық психологиясы мен дарашылдық, өзімшілдік философиясы қазіргі замандасымыздың санасына енбей қоймайды. Міне, сондықтан бұрынғы кісілікті, ізгілікті, қайырымдылықты, құтты, төзімділікті бәрінен жоғары қоятын халықтың санасы өзгерістерге,

яғни трансформацияға ұшырауда. Сөйтіп, жаңа тұрпайы материалистік, прагматистік, тіпті, утилитарлық сипаттағы құндылықтар жүйесі қоғамдық санада беки түсуде. Мұндай теріс мағынадағы үдерістер Жер бетіндегі барлық халықтардың тағдырына қатысты екені байқалады. Қазақтар – сол тұтастықтың бір бөлігі. Осыған орай қазақ халқының тағдыры абстрактілі мәселе емес, ол сол халықтың әрбір өкілінің бақытты өмірімен, дүниетанымымен астасып жататынын айтуға болады. Ал әрбір тұлға бақытты болуы үшін халықтың ғасырлар бойы қордаланған даналыққа толы рухани байлығын игеруі тиіс және әлеуметтің әрбір ғылыми мәселесін жан-жақты әдіснамалық тұрғыда зерделеу әріптестеріміздің қасиетті парызы.

Жалпы, философияның өзі – адамдардың еркін ойлау мәдениетін қалыптастыруға бағытталған ілім. Оның құрылымынан догмалық түрде қатып қалған көзқарастарды, түсініктерді іздеу жаңсақтық. Ол үнемі ағып жатқан өзендей түрленіп жаңғырып отыруы тиіс. Тек тоталитарлық қоғамда ғана философияның аясы тарылып, белгілі бір идеологиялық қалыптардың ауқымдарымен шектеліп отырады. Әрине, ол дегеніңіз, белгілі бір іргелі ұғымдар болмайды деген сөз емес. Қазақ дүниетанымы үшін ондай базалық негіз болған әмбебап ұғымдар бар екені белгілі. Мәселен, қазақтың дүниетанымдық және құндылықтық әлемі этикалық ұстындарды, негізінен, адамаралық қатынастарда өзектеп, биікке шығарып, оны барлық бағдарлардан жоғары қоятындығы анық көрсетіледі және осы ұстаным қазіргі зерттеулердің басымдық танытатын әдіснамалық қағидасына айналған. Сонымен, өзара түсінісу философиясы қазіргі көпэтносты қазақстандық қоғамның рухани келісімінің дүниетанымдық және әдіснамалық негізі болып табылады.

Әрбір этностық мәдениет қазіргі кезеңде өзінің төлтумалық мәдениетін сақтау үшін ұлттық бірегейлігін, даралығын білдіретін құндылықтар жүйесіне көңіл аударуда, сондықтан оны сақтауға, әрі қарай дамытуға жанталасуда. Шығыстық ділге сәйкес келетін ерекшеліктер мен батыстық өркениеттік сипаттардың жетістіктерін синтездеу арқылы еліміздің өзгешелігіне сай келетін ұлттық идеяны, құндылықтық

бағдарды анықтау мәселесі тұр. Бұл мақсатқа қоғамды іштей рухани жағынан біріктіру, топтастыру, ешкімді көзқарасына қарап алаламау, сөйтіп, әрбір адамның әлемдегі өзіндік құндылығын бағалау, асқақтату сияқты теориялық іргетастарға әлеуметтік қатынастар негізделген жағдайда ғана қол жеткізуге болады.

Қазіргі кезеңде Елбасы Н.Ә. Назарбаев ұсынған және елімізде іске асып жатқан «Қазақстан – 2050» Стратегиясы негізінде өзінің болашағын, рухани бағыт-бағдарын анықтау үстінде, сонымен бірге, әрбір қазақстандықтың көңілінде жатқан көптеген сұрақтардың шешімі табыла бастауы заңды. Ал енді экономиканы, әлеуметтік мәселелерді бір жүйеге келтіру арқылы қоғамға тиімді рухани құндылықтар жүйесін қалыптастыруға болады деген үстірт пікір бар. Себебі руханилық қолайлылықтан туындамайды. Керісінше, ол қиындықты адамдар жұмыла отырып бірге жеңе білуге үйрену, ешкімді шыққан тегі мен түр-түсіне, өмір сүру салтына қарап шеттетпеуден басталады. Ал биік деңгейдегі руханилық пен мәдениет орныға бастаған қоғамда құндылықтар әлемі өзінің нағыз шынайы бейнесінде, өз формасында болмысын көрсетеді және адам үшін қызмет етеді, жеке тұлғаны бұл өмірде бақыттылыққа жеткізеді. Қазақ ойшылдарының шығармашылығында еркін ойлауға негізделген осындай бағыттағы озық даналық үлгілері көптеп кездеседі. Қазақтың, Абайдың кісілік философиясының мәні мен маңызы да осында.

Тарихи үдерістің үздіксіздігін қамтамасыз ететін, рухани сабақтастыққа, бірлікке, ынтымақтастыққа негіз болатын рухани құндылықтар еркіндік пен шығармашылықтың, қайырымдылық пен ізгіліктің арқасында қалыптасады және дамиды. Адамның әлемге қатынасын айқындаушы факторлар ақиқаттың заңдылығымен, оның үйлесімділікке толы ұстанымдарымен астасып жатады. Ал енді бір кезеңдерде өткен көшпелі мәдениетке сай құндылықтар жүйесі өзінің ділінде адамның табиғатпен үйлесімділігін дәріптеумен ерекшеленеді. Дәстүрлі қоғамның рухани құндылықтары көбінесе адамды тұрақтылыққа, әсемдікке жетелейді, оның бойындағы бояулар нәзік лирикамен көмкерілген, техногендік прагма-

тизмнен, утилитаризмнен алыстау болып келеді. Сондықтан қазіргі заманның өркениетті бағдарлары, ақпараттық технология мен нанотехнологияға бетбұрған постиндустриялық дамуы дәстүрлі қоғамның рухани байлығын тұтастай жоққа шығармауы тиіс, оны тиісті жерінде бейімдеп, рухани қажетіне жаратып пайдалана білгені жөн.

Тәуелсіз мемлекет, асылы, айқын мәдени және руханиадамгершілік бағдарсыз ойдағыдай дамымайды. Өткеннің барлығы із-түзсіз жоғалып кетпейді. Оның есесіне ұлт санасында ертегі-аңыз, эпос халықтың философиялық пайымдау жүйесінің өзегі болып, ұлттық тарихтың қатпар-қатпар қойнауында жинала бермекші. Егер Қазақстанға жағырапиялық және әлеуметтік-мәдени шолу жасасақ, біздің еліміз Батыс пен Шығыс және ежелгі өркениетті Қытайдың қақ ортасында орналасқан. Бұл фактор қазақ халқының кешегі, бүгінгі және болашақтағы рухани болмысына, құндылықтар әлеміне және дүниетанымына әсерін тигізбей қоймайды. Ендеше, біз үшін мәдениеттің экономика мен саясатқа қарағанда артықшылығы басымырақ. Дәстүрлі қазақ қоғамын осындай өркениеттік әдіснама бағытында зерттеу қомақты философиялық нәтижелерге жетелейді. Қазақ философиясы қазақ тарихы мен әдебиеті бойынша зерттеулердің әдіснамалық, методологиялық негізі болып табылады.

Кеңестік дәуірден кейінгі уақытта қазақ және түркі философиясы арасындағы рухани-мәдени байланысты тереңдету мәселесі өзекті бола түсуде. Сонымен қатармәдени әртүрлілікке байланысты XX ғасырда кең дами бастаған философиялық ойлау мен пайымдау жаңа типтерін игеру қазіргі таңда маңызды болып отыр. Өйткені оларда демократиялық мәдениеттің, азаматтық қоғамның қалыптасуы, рационалдықтың жаңа тәжірибесі жинақталған. Бұл тәжірибе біздің ұлттық ерекшелігімізді ескере отырып, ұлттық философиямыз бен ұлттық мәдениетімізді атамекенде өркендетуге теориялық-әдіснамалық негіз ретінде көмек береді, басқа мәдени кеңістіктермен тиімді сұхбаттық қатынаста болуға шақырады.

Ғарифолла ЕСІМ

ИОЛЛЫҒТЕГІН

Түранда түрік ойнаған, ұқсап отқа,
Түріктен басқа от боп жан туып па?
Көп түрік енші алысып таласқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?

Мағжан Жұмабаев

Ұлттық мәдениетіміздің бастау бұлағының бір арнасы «Орхон» ескерткіштерінен (VIII-VII ғғ.) басталады. Бұл топтамаға «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары жатады. Әңгімеге өзек етіп алып отырған Иоллығтегін – осы Күлтегін жырының авторы. Әрине, VIII ғасырда дүниеге келген шығарманың авторын нақтылы анықтау оңай іс емес. Біздің сүйенетін дерегіміз – Күлтегін (бірінші жыр) жырының соңында «Бұл жазуды жаздырғанның аты Иоллығтегін» деген анықтама. Тасқа басылған дерекке сенбеуге, оны теріске шығаруға біздің қарсы дәлеліміз жоқ. Күлтегін жырының авторы Иоллығтегін деп санаймыз.

Бұл пікірден мынадай маңызды қорытындылар жасаймыз. VIII-VII ғасырларда өмір сүрген бабаларымыздың жазба мәдениеті (авторы белгілі) болған. Демек мұндай мәдениеті бар елдің әлемдік өркениетте алатын орны ерекше болса керек.

Жазба мәдениетінің іргетасы – алфавит. Ал төл алфавиті болу деген сөз сол халықтың болмысты (дүниені) эстетикалық және математикалық тұрғыда игерудің, тануының жоғарғы нәтижесі деп білеміз. Математикалық санасы жетілмеген халық алфавит құрастыруға дәрменсіз. Болмысты есептеу жүйесі арқылы меңгере бастағанда таңбалар деген түсінік туады. Әріп таңбасы – ол ойлаудың нақтылығының түрі.

Әлімсақтан, адам – адам болғалы ойлаудың екі-ақ түрі болған, олар: образды ойлау және математикалық ойлау.

Әлемде тарихқа төл алфавитімен енген халықтар санаулы. Еуропаның бүгінгі өркениеті атанып отырған бірде-бір халқының өзінің төл алфавиті болған емес. «Түркі алфавиті қайдан, қалай шықты?» деген талас көп, бірақ бұл түркілердің төлтума дүниесі деген пікір дәлдірек секілді. Әрине, біз бұл жерде түркілер томаға-тұйық күйде, ешкіммен араласпай, мәдени байланысқа түспей, өздері алфавит ойлап тапты деген ойдан мүлдем аулақпыз. Мәдениет ешқашан да томаға-тұйық күйде дамымайды, ол – синтездік құбылыс.

Жырды жаздырған Иоллығтегін деп отырмыз, демек VIII-VII ғасырларда түрік қағанатында авторлық дәстүр болған. Авторлық дәстүрдің болуы мәдениетті елге тән. Жеке адамның қасиетін құрметтеу сияқты адамгершілікке бастайтын тәрбие жүйесінің барлығын растайды. Иоллығтегін өзінің авторлық правосын (құқығын) тасқа бастырып, ұрпақтарына мұра етіп қалдыруы – соның айғағы.

Авторлық құқық жайында айтсақ, мынандай екі мәселе туралы ойланған жөн. Бірі – обьективті мазмұндағы түсінік, яғни сол заман шындығы (түркі қағанатының тарихы, Күлтегін туралы жыр, т.б.), екіншісі – автордың өзіндік субъективтік түсінігі, яғни Иоллығтегін дүниетанымына қатысты сөз.

Тарихнамада түркі мемлекеті 552 жылы құрылып, 745 жылы ыдырады деген дерек бар. Аспан астында мәңгілік не бар? Түркі қағанатының ыдырауы да заңды еді, бірақ екі ғасыр өмір сүрген бұл қағанаттан тасқа басылған сөз қалған. Соның елеулісі – «Күлтегін» жыры.

Жыр Күлтегін батырға арналған. Күлтегін – Білге қағанның інісі. Иоллығтегін – Білге қағанның баласы. Бастарынан бақ, дәулет тарқамаған бұлар – ұлы әулеттің ұрпақтары. Иоллығ есім болса, «тегін» таққа мұрагер, орысша айтқанда «царевич» деген ұғымды береді. Демек, ол тек жыршы, ойшыл ғана емес, тақ мұрагері, саяси қайраткер.

Ертедегі түркі мәдениетін зерттеуші ғалымдардың пікірінде, Иоллығтегін 739 жылы өз ажалынан қайтыс болған, ал жырды 732 жылы жазған. Бұл Түркі қағанатының кезі

болғанмен, империя болмысына дерттің кіре бастағаны белгілі болған еді. Бәлкім осы жай саясаткер Иоллығтегінге Күлтегін батыр қазасына арнап сөз жазуға ой салды ма екен? Күлтегін батыр 684 жылы туып, 731 жылы 47 жасында дүниеден өткен. Інісінің қазасы, әсіресе, Білге қағанға қатты әсер еткен, аза тұтқан. Сірә, жырдың Білге қаған атынан жазылуы да содан болар?

Иә, атақты әскери қолбасшы Күлтегіннің ажалы Түрік қағанатына ауыр соққы болды. Жырда Күлтегіннің қағанат әміріндегі орны туралы айтылған. Бірақ жыр неге Білге қаған атынан жазылған деген сұрақ тууы мүмкін. Сірә, оның себебі, біріншіден, Күлтегіннің қазасы ең алдымен Білге қағанға ауыр тисе керек. Өзінің таққа отыруына бірден-бір себеп болған інісі Күлтегін еді. Ол тек жақын туысы ғана емес, оң қолы, әскери қолбасшысы. Екіншіден, Білге қаған Иоллығтегіннің әкесі, демек, «әке тұрып ұл сөйлегеннен без» деген әдеп сақтау болуы да ықтимал. Үшіншіден, бұл Күлтегіннің жеке басына ғана арналған азалы сөз, әншейін жоқтау емес, түрік қағанаты туралы ханның, ел басшысының толғауы. Күлтегін сияқты батырдан айырылған халықтың халі туралы сөз.

Қаған әкесі атынан тасқа қашатып сөз жаздырған Иоллығтегінге әдеттегідей жылнамашы (летописец) деп қарауға болмайды. Ол тарихи оқиғаларды тізе бермей, заман, қоғам туралы өз тұжырымдарын жасаған. Оның осылайша іс етуіне ортасы, атақ-дәрежесі, алған тәрбие-білімі, көрген-түйгені бәрі сай. Жырда баяндалған оқиғалардан ол сырт тұрған бөтен көз емес, осы хикаялардың кәдімгі кейіпкерінің бірі.

Иоллығтегін түркі жұртының зор қағанат (империя) болып қалыптасуын, оның бір жағдайда әлсіреуін, одан Білге-Күлтегін тұсында қайта көркеюінің себептеріне әбден қанық. Себеп пен салдарды айыра, ажырата білетін ойшыл, VIII ғасырдағы оқиғаны жеткізуші. Себеп, жыр 732 жылы жазылған деген дерек бар, ал Түрік қағанаты 13 жылдан кейін яғни 745 жылы ыдырағалы тұр. Демек, қағанаттың ауруы, дерті басталған кез. Ол дертті кім айырмақшы, кім білмекші? Қағанатта ондай адамдар бар, оның бірі – Иоллығтегін. Осы жырды жазудың да бір мәнісі – ұрпаққа өсиет сөз қалдыру. Күндердің күні не болары бір Тәңірге ғана мәлім. Алдағы

қатер туралы Иоллығтегін: «Аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты түсінбейсің», – деп толғанысқа түскен.

Иоллығтегіннің дүниетанымы қағанаттық (империялық) ойлау жүйесіне құрылған. Оған обьективтік негіз бар. Түрік қағанатының бір шеті Керчь (Боспор) жақта болса, екінші шекарасы Әмудария Иранға, Румге шектесіп жатқан. Мұншама зор мемлекетке тән сана формасы – империялық болуына еш таң қалуға болмайды.

Бұл Еуразиялық мемлекет кезінде саясатта шешуші рөл атқарған. Сондықтан да Иоллығтегіннің:

Тізеліні бүктірдік,

Бастыны еңкейттік, – деуі орынды.

Қағанаттық (империялық) сана түркі тілдес халықтардың дамуына мықты негіз болды. Менің топшылауым бойынша, кейінгі XI-XII ғасырдағы Орта Азия мен Қазақстан өңіріндегі ғылыми, мәдени жетістіктерге бастама болған осы түрік қағанатының болмысы. Олай деуге себеп бар. «Орхон» ескеркіштерін зерттеуші орыс ғалымдары: «түркілер тарихқа темір қорытушылар болып енген», – дейді. Олар Ергене Қон деген жерде (Алтай тауының қойнауында) Жужандықтар езгісіне қарсы көтеріліс ашып, 552 жылы Бумын өзін қаған сайлап, дүниеге түрік мемлекеті келген.

Қаржаубай САРТҚОЖА

«ҚАЗАҚ ЗАҢЫНЫҢ» ТОЛЫҚ НҰСҚАСЫ МОҢҒОЛ ЖЕРІНЕН ТАБЫЛДЫ

«Мың жылдық көкжиек» бағдарламасы шеңберінде шетелге іссапарға барып қайтқан отандық тарихшы ғалымдардың бірі, бітік жазуының білгірі, тарих ғылымдарының докторы, профессор – Қаржаубай Сартқожа. Ғалыммен әңгімеміз Моңғолиядан қазақ тарихына қатысты қандай қазына әкелінді деген тұрғыда өрбіді.

– Моңғолияға барған сапарыңызда Орталық архивте, сол елдің тарих институтында, Баян-Өлгейдегі Аймақтық архивте болған екенсіз. Одан басқа Баян-Өлгей, Қобда, Бұлғын, Сүхэбатор аймақтарына экспедиция жасап, бір жазды түгелдей ғылыми іссапарға арнапсыз. Енді бұл сапардың нәтижесі қандай дейтін заңды сауал туындайды?

– Күнтізбелік жоспар бойынша негізгі жұмысымыз мұрағаттардан қазаққа қатысты құжаттарды алып шығу болатын. Екінші, Моңғолия жері, өздеріңіз білесіздер, Көктүріктердің атамекені. Сондықтан мұнда Көктүріктерге қатысты ғылыми дүниелердің бүкілі, оның ішінде жазба мұралары көптеп сақталған. Күлтегін, Тоныкөк сияқты оншақты ұлы ескерткіштерден бастап, ұсақ жазулардың өзінен жүзден астамы сақталған. Көктүріктердің астанасы Ордабалық сол жерде. Бүгінде сол дәуірге жататын он шақты қала Моңғолия жерінен табылып отыр. Міне, осыған байланысты күнтізбедегі екінші жоспар – моңғол жеріндегі жазба ескерткіштерді қосып зерттеу, оған қатысты материалдарды жинау, тас дәуірі және сақ пен ғұн дәуіріндегі тас бетіне салынған суреттерді түсіріп әкелу. Нәтижесінде бір ай Моңғолияның Орталық архивінде отырып, оннан аса қордан 280 бет архив құжаттарын іріктеп

алдым. Бұл құжаттар ұйғуржін-моңғол графикасымен, яғни, моңғолдардың көне алфавитімен жазылған. Құжаттардың ең көнесі 1757 жылы жазылған екен. Біз бұдан бұрын Абылай хан тек жоңғарлармен соғысты деп жүретінбіз. Манжу Чин патшалығы сыртқы Моңғолияда жасақталған, аса мол қол қамтылған бүтін бір армияны Абылайға қарсы аттандырыпты. Осы армия құрамында көзге түскен сардарлар мен сарбаздарды марапатқа ұсынған отыз бет құжат таптық. Екінші бір керемет дүние – «Қазақ заңы» деген құжат. Көне моңғол алфавитімен жазылған. Шығыс Түркістанда өмір сүрген қазақтар 1836 жылы заң қабылдаған. Бұл туралы әр түрлі ақпараттар Қытайдың Шыңжаң аймағында жарияланғанымен, заңның толық нұсқасы табылмаған еді. Моңғолдар 1911 жылы Қытайдың Чиң империясының қол астынан шығып, автономия құрғаны тарихтан мәлім. Моңғолдар осы заңды сол автономия құрған жылы моңғол тіліне аударып сақтапты.

– Сонда моңғолдар «Қазақ заңын» басшылыққа алған ба? Бұл заңның тарихи маңыздылығы неде?

– Басшылыққа алды ма, жоқ па, ол жағын білмеймін. Мүмкін алған да шығар. Бірақ өз басым моңғолдар өте ұқыпты халық екен деген ойға келдім. Олар өз қауіпсіздігін ескеріп, бұлар бізге дос бола ма, жау бола ма дегенді анықтау үшін бір халықтың заңын аударып алып отыр. Маңыздылығы жағынан бұл – қазақ халқының «Жеті жарғыдан» кейін қабылдаған екінші заңы. Бұрынырақта Қайрат Исағалиев дейтін ғалымға осы заңның бірлі-жарым фрагменттерін аударып бергенмін. Осы жолы түпнұсқасы табылып отыр.

– Еліміз тәуелсіздігін алған жылдары Моңғолиядан 150 мыңдай қазақ көшіп келгенімен, бүгінде сол жақта қалғаны тағы да 150 мыңдай дейтін мәлімет бар. Мұрағат құжаттарының арасында Моңғолия қазақтарына қатысты мәліметтер бар ма екен?

– Моңғолиядағы қазақтар әу баста ол жаққа Алтайдың оңтүстігінен 1850 жылдары мал отарлатып барып жүріпті. Сол жылдары моңғол Алтайында бос жатқан иесіз жер көп болған. 1860 жылдан бастап қазақтар сонда тұрақтап қалып қойған. Осылайша, қазақтар Алтайдың оңтүстігінен солтүстігіне қоныс аударған. Бұл өлке ол кезде Чиң империясының қол

астында болған. Моңғолдар 1911 жылы автономия алады, Боғда дейтін дін басшысын хан тағына отырғызады. Сонда қазақтың Сүкірбай, Қылаң, Адай есімді басшылары Боғда хан үкіметіне қазақтарды қол астына алу туралы арыздарын жазған. Боғда хан үкіметі оларды қабылдау туралы бұйрықтар шығарады. Осы құжаттарды да біз елге ала келдік. Дүниенің түкпір-түкпіріне шашырап кеткен қазақтың тарихи тағдырынан мәлімет беретін құжаттардың барлығы да құнды.

– Жоспардың екінші бөлігіне қатысты не айтасыз?

– Мұрағаттағы құжаттарды іріктеп болған соң, бір көлікті жалға алып, далалық экспедицияға шықтық. Алтай тауының үш үлкен саласында әрқайсысы отыз километрге жалғасқан бүтін бір сурет галереясы іспетті аса ауқымды өнер мұрасы сақталған. Оның біріншісі Кіші Ойғыр немесе Ақсай деп аталады. Бұл жерден Қатонқарағай ауданының Берел қорымына дейін 45 шақырым. Мұнда әрбір тастың бетінде бос орын жоқ. Осы өлкедегі петроглифтер Плейстоценнің соңғы кезеңіне (б.з.б. XIV-XII мыңжылдық), Голоцен дәуірінің (б.з.б. VI-IV мыңжылдық), қола (б.з.б. III-I мың жыл бұрынғы), темір дәуірі (б.з.б. VIII-I ғғ.), және б.з. XI ғасырына дейінгі дәуірді қамтиды. Екінші, Мұзтаудың моңғол бетінде Мұзтаудан басталатын Мұзөзен дейтін өзен бар. Ол жиырма шақырымдай ағып келіп Ақсу деп аталады. Ақсу өзенінің оңтүстік жағында Шібеті Қайырхан дейтін тау бар. Бұл тау да ежелгі және ертеорта ғасырдың өнер қоймасы. Алғашқы таудағы суреттер 100 мыңнан кем емес болса, екінші тауда да сол мөлшерде. Біз өзіміз сонда туып, өскендіктен білеміз. Енді осылардың ішінде Көктүріктердің дүниетанымына, полиэтнографиясына, шаруашылығына, оны игеру тәсіліне байланысты мың сурет түсірдік. Мұнда күресіп жатқан балуандардың, түйе мініп, садақ атып бара жатқан жауынгерлердің, екі ат, үш ат, алты ат жеккен ат арбалар, оларды айдап бара жатқан адамдардың, үй арбалардың, аңдар мен құстардың суреттері дүниетанымымызға, дінімізге қатысты басқа да көптеген суреттер сақталған. Осы суреттерге қарап ол замандағы адамдардың өмір сүру салты мен шаруашылығы, оны меңгеру ерекшелігі, сол дәуірдегі экологияның болмыс-бітімі, климаты жайлы мол мағлұматтар алуға болады.

Алексей Окладников дейтін атақты археолог 1965 жылы Қобда аймағының Солтүстік-Сеңгір үңгірінде болған. Сеңгір тауындағы үңгірді зерттеп, сол үңгірден 13 топ суретті фотоға түсіріп еді. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы 30-25 мың жыл бұрынғы сурет деп белгілеген. Мұндай сурет Орта Азиядан, Қазақстаннан табылған жоқ. Сібірдің өзінен аз табылған. Мынау тіпті ерекше. Алтай тауында адамзат пайда болғаннан бері тек біздің ата-бабаларымыз өмір сүргенін айғақтайды. Алтай тау жотасы үш мың километрге созылады. Басы Өскеменнен басталады да Гобиге қарай бірақ кетеді. Сол Сеңгір үңгірінде осыдан 30-25 мың жыл бұрынғы адамзаттың өнер туындысының сақталуы қандай ғажап?! Бұл – біздің тарихымызға тікелей байланысты дүние. Екінші, осы суреттерге қарап отырып, сол дәуірде климаттың қандай болғандығын білуге болады. Мәселен, сол суреттердің ішінде мамонттың, түйеқұстың суреті бар. Қазір солар бар ма? Жоқ. Бірақ қазба жұмыстарын жүргізгенде бассүйектері шығып жатыр. Бұл – Алтайдың табиғаты сол дәуірлерде басқаша болған деген сөз. Бұл аймақ мұз дәуірінің соңғы кезеңінде Солтүстік Азияның құрғақ әрі суық жерінің бірі болса, Голоцен дәуірінде жұмсарып ылғалданып, жылы ағыс пайда болған. Сөйтіп, Голоценнің соңғы кезеңінде немесе б.з.б. 4600 жылдың алдында бүгінгі табиғи климатқа ауысып үлгергенін ғалымдар ғылыми еңбектерінде көрсеткен. Осы ғылыми тұжырымдарды тас бетінде сақталған суреттер галереясы қабат дәлелдеп отырғандығына куә болдық. Өнер туындылары тек тарихшылар үшін емес, метереологтар, экологтар үшін де маңызы жоғары. Бастысы, А.П. Окладников ақсақалдың бұл түсірген суреттерінің калькамен жасалған көшірмелері болғанымен, түпнұсқасы елімізде жоқ қой. Осы сапарымызда соны түсіріп әкелдік.

– *Ежелгі дәуірлерде үңгірлерде сақталған суреттер басқа елдерде бар ма?*

– Еуропаның Франция, Испания сынды елдердегі Фоп де Гом, Ляско, Кастоло, Альтамира, Лю дю Монд, Пеш-Мерль үңгірлерінен дәл осы іспеттес суреттер 1909 жылы табылған. Олардың да жыл санауы 30-25 мың жылдан кем емес. Сосын Еуропаның өнертанушылары «әлем сурет өнерінің атасы Еуропа» деп әлемге жар салды. 1965 жылы Окладников әлгі суреттерді тапқан соң,

батысеуропалықтар «өнер әлемнің бір ғана нүктесінен шықпаған екен ғой» деген тұжырымға келді. Осылайша, алып Алтай, ұлы Алтай әлем мәдениетінің, өнерінің алтын бесігі екенін дәлелдеп, түркі тектес халықтардың рухын көтерді деп айта аламыз.

– Моңғолия сапарынан басқа қандай олжаларыңыз бар?

– Ғылымда сақтар мен ғұндардың жазуы болды ма, жоқ па деген мәселе талас тудырып жүрген. Қытай, Еуропа деректері арқылы «бұларда жазу болды» деген болжам жасалғанымен, қандай жазу екені белгісіз еді. Осы жолы біз сурет галереясы тұрған екі тау саласынан сақ, ғұн дәуірінің үш мәтінін тауып әкелдік. Мәтін бітік (руна) жазуының көне түрімен жазылған. Мұндағы таңбалар, графикалардың белгіленуі өте көне. Орхон жазуының жүйесімен оқуға келмейді. Енді осының методологиясын жасауымыз керек. Содан кейін барып ежелгі сақ, ғұндарды сөйлете аламыз.

– Оны кім жасайды?

– Ешкім сырттан келіп жасап бермейді. Тапқан иесінің өзі жасайды да. Оның сыртында екі көне түркі жазуын тауып әкелдік. Моңғолия – жерасты қазба байлықтарын пайдалануды қолға алып жатқан ел. Осы жылы мамыр айында кен іздеушілер Шығыс Моңғолия аймағынан алты үлкен бағана тас көрген. Біреуін көтеріп қараса, көне түркі жазуымен жазылған мәтін екен. Моңғол ғалымдары «көне түркі ескерткіштері табылды» деп интернетте жариялады. Біз сол жерге де бардық. Расында да тастар жатыр. Біреуінің ұзындығы алты-жеті метр. Үстын орналасқан кешенге толық қазба жұмысын жүргізіп, жерге жартылай сіңіп кеткен алып бағаналарды кранмен көтеріп тұрғызу керек. Зерттеу жұмысына кемінде бір жыл уақыт кетеді екен. Бұл жылы айналысуымызға Моңғолия тарапы келісім бермеді. Фотоға түсіріп алдық. Түбегейлі зерттеу – келешектің ісі. Тағы бір дүние. Бұрын табылған, ашылған, бірақ жазуына күдік келтіріп жүрген он екі ескерткіш бар болатын. Бұл жолы соларға да қайта барып, суретке түсіріп, жаңа көшірмесін жасап әкелдік.

– Әлгінде мұрағаттан табылған құжаттар уйғуржін-моңғол тілінде екен деп айтып қалдыңыз? Осындай ескі жазуларды білудің ғылымда маңызды екенінен хабарымыз бар. Өзіңіз сол жазуларды қаншалықты меңгергенсіз? Қазіргі заманның неше тілін білесіз?

– Қазіргі қарым-қатынаста моңғол, орыс, түрік тілдерін білемін. Байырғы түрік бітіг, көне ұйғуржін-моңғол графикасын әбден меңгердік. Ал біздің ғылыми тіліміз – ғылымның кілті. Ғылым тілін білмеген ғалымға ғылымның есігі жабық. Мен өзім өмір бойы Көктүріктердің бітіг (руна) жазуын зерттеген адаммын. Бірақ Көктүріктердің мұралары тек қана бітіг жазуымен ғана шектелген емес, одан бөлек ұйғуржін, соғды, манихей жазуларымен, араб графикасымен сақталған. Осы жазу жүйелерін меңгердік.

– *«Халық тарих толқынында» бағдарламасы шеңберінде Еуразия университетінде өткен бір басқосуда бағдарламаға тарихшы ғалымдар өз ұсыныстарын енгізе алатындығы айтылып еді. Сіз не ұсынар едіңіз?*

– Тарих және этнология институтына Хангелді Әбжанов дейтін білімді азамат келді. Ол қазақ тарихының он томдығын жазу туралы бастама көтеріп, соның ішінде Хунну (Ғұн) және Көктүріктер империясының тарихын жазуды маған тапсырды. Соны жазып жатырмын. Бізге Кеңес өкіметі тұсындағы методологиямен жұмыс істеуге болмайды дегенді айтар едім. Қазір ешкімнен кем емеспіз. Қытай, парсы, моңғол, соғды тілдерін білетін ғалымдарымыз бар. Солардың әлеуетін пайдалану керек. Кеңес өкіметі тұсында тарихымызды басқалар жазатын. Солардың ықпалынан әлі де шыға алмай отырған жағдайымыз бар. Менің тілегім – өз тарихымызды өзіміз жазайық. Бұл – бір. Екінші – кадр мәселесі. Әсіресе түркология саласында кадр дайындап жатқан әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіндегі оқу жүйесіне көңілім толмайды. Толғанды қойып, бұлардың бағдарламаларын көріп, қарным ашады. Аяймын. Айтсақ, көрсетсек кафедрада отырған меңгерушілер мән бермейді. Еліміздегі Өнер академиялары, университеттер пәленбайдың класы, түгенбайдың сыныбы дегенді ашып беріп, өнер майталмандарының мектебін қалыптастырып жатыр ғой. Дәл сол сияқты тарих мамандарын даярлайтын кафедраларда мықты тарихшылардың шеберлік сыныптарын ашу жөн сияқты. Сонда ғана біз көне тарихымызды шемішкеше шағатын жас мамандарды даярлай аламыз.

– *Әңгімеңізге рақмет!*

Сейіт ҚАСҚАБАСОВ

ТУ ҰСТАП ЖАУҒА ШАПҚАНДАР

Ондаған ғасырларды қамтитын қазақ халқының тарихы – өте бай әрі күрделі. Бүгінгі қазақтың арғы ата-бабалары сақтар мен ғұндардан бастау алған бұл тарихтың ұзақ жолы небір ғаламат оқиғаларға, жеңістер мен жеңілістерге толы. Осы бір сонар тарихтың әр кезеңінде жердің тұтастығы мен елдің еркіндігі үшін, жалпақ жұрттың тыныш та бейбіт өмір сүруі үшін жанын да, қанын да аямай, күндіз де, түнде де дамыл көрмей күрескен ел басылары мен қолбасы-батырлардың есімдері ел жадында сақталып, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа тарап, біздің заманымызға жетіп отыр.

Сонау сақ пен ғұн заманындағы Алып Ер Тоңға, Шу, Еділ (Аттила), көне түркілер тұсындағы Білге қаған, Күлтегін сияқты баһадүрлердің ерліктері, олар туралы туған жыр-аңыздар, өлеңдер – ойымызды дәлелдейтіні сөзсіз. Осындай елін, жерін қорғаған батырлар бергі дәуірлерде де өмір сүрген, олар жөнінде де шығарылған жыр-дастандар аз емес. Оғыз-қыпшақ пен Алтын Орда заманының батырлары Тарғын, Қобыланды, Шора, Едіге, т.б. жайында көлемді-көлемді эпостар, аңыздар көпшілікке белгілі. Ал Қазақ хандығы тұсында ғұмыр кешіп, қазақтың мемлекеттігін сақтап қалу жолында қажырлы қайрат көрсеткен қаһармандарымыз тағы бар. Әсіресе Абылай хан кезіндегі қазақ халқының өз тәуелсіздігі мен мемлекетін қорғау үшін шайқасқан Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Жәнібек, Райымбек секілді ондаған батырдың ерлігі мен жаужүректігі халық аңыздарында, жыраулар толғауларында айшықты жырланған. Осы орайда аса мән беріп айтатын мәселе: қазақтың Ресейге бодан болғанға дейінгі күресі мен Ресейге қараған шақтағы күресінің айырмасы бар. Біріншісі – қазақтар өз мемлекетін қорғады,

сыртқы шапқыншылармен соғысты. Екіншісі – қазақтар өзінің мемлекетін жоғалтып, отарлыққа түсті, міне, енді осы отарлықтан құтылу үшін күресті. Әрине, екі күрес те ел тәуелсіздігі үшін болды.

Қазақтар оңайлықпен отарлыққа түсе қойған жоқ. Егер Қазақ хандығы тұсындағы күрес 3-4 ғасыр бойы жүрсе, отарлыққа қарсы күрес 1,5 жарым ғасырға созылды. Осы бір жарым ғасырда қазақ жұрты әскері де, қаруы да басым отаршылдарға қарсы ондаған көтеріліс жасап, жойқын шайқастар жүргізді. Мәселен, XVIII ғасырдағы Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық көтерілісі, XIX ғасырдағы Қайыпқали, Исатай-Махамбет көтерілістері, сондай-ақ Жанқожа, Досан жетекшілік еткен көтеріліс, Саржан мен Кенесары бастаған ұлт-азаттық соғыстар, міне, бұл қозғалыстар қазақ халқының біреуге бодан болуға көнбейтінін, еркіндік үшін жанпидалыққа баратынын көрсетті. Осындай отарлыққа қарсы қарумен шығып, өзінің туған жерін, елін азат етуге бар күш-жігерін жұмсап, сол жолда мерт болған Сұраншы мен Саурық батыр басқарған шайқастар XIX ғасырдағы ең соңғы әрі нәтижелі күрес болды деуге болады. Соңғы дейтін себебіміз – Сұраншы мен Саурықтар қатысқан қарулы күрес – Жетісу мен Оңтүстік өлкесін Қоқан хандығының езгісінен құтқарғаннан кейін, яғни 1864 жылы Ресейдің қарауына енген соң қазақ халқының Ресей отарлығына қарсы күресі ондай мөлшерде, ондай деңгейде болған жоқ. Бұдан кейінгі Ресейге қарсы ең ірі көтеріліс XX ғасырда 1916 жылы орын алды. Ал 1920-1940 жылдар арасындағы көтерілістер, негізінен, әлеуметтік-экономикалық сипатта болды. Сұраншы мен Саурықтар бастаған қарулы күрес үш жақты отарлыққа қарсы еді. Олардың уақытында Жетісу мен Оңтүстік өлкені, бір жағынан, Қоқан хандығы, екінші жағынан, Ресей патшалығы, үшінші жағынан, қырғыз манаптары қыспаққа алып, біраз жерді жаулап, өздерінің билігін жүргізіп те үлгерген еді. Әсіресе қоқандықтардың зорлық-зомбылығы тым асқынып тұрған болатын. Орыстардың да іс-әрекеті одан кем емес-ті. Әйткенмен, орыс әскері өте сақтықпен қимылдап, аңысын аңду саясатын қолдануға мәжбүр еді. Жетісу бұл кезде Қоқан мен Ресейдің отарлық мүддесі түйіскен жер болды

да, қайсымыз бұрын үлгереміз деп олар жанталасқа түскенді. Ресей әскері Қапалға, Қараталға бекініп, Іле бойында жатқанын естіген Қоқан ханы Құдияр Меркіге, Пішпекке, Тоқмаққа әскер жіберіп, бекініс салдырған еді және бұрынғы Верныйға (Алматыға) қарай жылжи бастаған болатын. Осы тұста екі ортада қалған қазақ ауылдары екі жақты талауға түскен-ді және өзара бірін-бірі түсінбей, біразы қоқан жағын, біразы орыс жағын қолдаумен болды. Осындай жағдайда Ресей әскерінің күшімен қоқандықтардың езгісінен құтылуды ойлаған қазақ жігіттері Саурық пен Сұраншыны қолдап, қоқандықтарға қарсы қарулы қарсылық білдіруге кіріседі. Сөйтіп, 1840 жылдардан бастап Сұраншы бастаған сарбаздар орыс әскерімен бірлесіп, Жетісу жерін қоқандықтардан тазартып, азат ету үшін белсенді қимылдарға көшеді. Мұны тарихи құжаттардан көруге болады. Басқа қайраткерлерге қарағанда Сұраншы батыр туралы деректер архив құжаттарында молырақ кездеседі. Енді сол деректердің ізімен Сұраншының нақты іс-әрекеттерін шолып өтейік.

1. 1846 жылдың маусым айында Сұраншы өз адамдарымен Қаратал өзенінің бойында жатқан орыс әскеріне келіп қосылады. Онымен бірге Қожантай, Балтық деген батырлар да орыс әскеріне қосылып, Қаратал өзенінен өтіп, әскери қимылдарға қатысады.

2. 1847 жылы. Сұраншының батылдығын, ел арасында өте беделді екенін көріп, орыс әскерлерінің басшысы оған прапорщик атағын (шенін) береді.

3. 1848 жылы. Тойшыбек бекінісінің маңында қоқанның 3 мың әскерімен соғысып, Сұраншы мен сарбаздар ерлік көрсетеді, сөйтіп, орыс әскеріне үлкен көмек береді.

4. 1850 жылы. Сұраншы штабс-капитан Гутковский басқарған орыс отрядында болады.

5. 1851 жылы. Полковник Карбышев бастаған әскермен бірге Қоқанға қарсы ұрыстарға қатысады.

6. 1859 жылғы 3 шілде. Пішпекті жаулап алу ісін басқарған Венюков деген әскербасы Колпаковскийге хат жолдап, былай деп жазады: «Құрметті қазақтардың арасынан мен мына кісілерді басшылық назарына ерекше атап, ұсынар едім: прапорщик Сұраншы батыр, Хожағұл Байсеркин, Шаян

Төлебаев. Олар біздің іске өте адал, әрі тыңғылықты болды. Қырғыздармен қатынас жасауда Сұраншы өте пайдалы іс атқарды».

7. 1859 жылғы 30 қазан. Колпаковский Омбы генерал-губернаторына мынадай хабарлама (донесение) жібереді: «Сұраншыға қатысты мынаны ескеру керек: жалпы, ол сарыбағыштармен жақсы қатынаста, біздің Орман бастаған сарыбағыштықтарға қарсы әрекеттерімізді қолдай қояды деп ойламаймын. Бірақ онымен жеке кездескенде Үмбетәлілермен оның достығы жайында өзінен білермін. Және олардың арасына от салып, достығын бұзуға күш салармын, оларды араздастырып, дұшпандықтарын қолдап пайдалана білу керек. Айтпақшы, өзіне ыңғайлы болса Сұраншы бізді жақтап, кез келген уақта 2 мың жігітті атқа қондыра алады». Осы екі хаттан, яғни Венюков пен Колпаковскийдің бір жылғы жазған сөздерінен мынандай жайтты аңғару қиын емес. Ең әуелі айтатын нәрсе – Сұраншы орысты тектен-текке, ойланбай қолдап жүрмеген. Ол қоқандардың да, орыстардың да түпкі мақсаты – қазақты отарлау екенін және бұл жолда олар бір-бірінен ешқандай айырмасы жоқ жау екенін жақсы білген. Сол себепті ол екі дұшпанды да толық, шын пейілімен қолдамайды, реті келсе, оларға қыр көрсетіп, бірде орысты, бірде қоқанды жақтап, өзінің ой түкпірінде жатқан саясатын аңдатып отырады. Колпаковскийдің қауіптеніп отырғаны – осы. Соның бір көрінісі, мәселен, мынау еді: 1859-60 жылы қыста Сұраншы қоқандықтардың ішінде болып, орыстарға бармай қалады. Осыдан орыстар секем алып қалады.

8. 1860 жылғы 11 шілдеде орыстың жымысқы саясатын түсінген Сұраншы өзінің қоқандықтар арасында қалған себебін айтып, Колпаковскийге хат жазады: «Сізге белгілі: ол кезде мен отбасыма барғамды, сол уақытта сарттың қалың қолы келіп, мен сонда қалдым. Құдайдан қорыққаннан және антты бұзудан қорыққаннан мен оларға серт бердім, әрі патшаның жері көп қой деп ойладым». Шындығына келгенде, Сұраншы бұл жайында ішкі сырын жасырып, ол діннен және қоқандықтардың көптігінен қорықтым деген сылтау айтып отыр. «Патшаның жері көп қой» деген сөзінде астар жатыр, түсіне білген кісіге «Патшада жер көп, тағы да басқа жерлерге

қол салудың қажеті не, осы да жетпей ме?» деген ой жатқан жоқ па? Алайда орыстар жаулық ниетінен қайтпайтынын білетін Сұраншы ашық қарсылыққа шықпайды, сол себепті 1860 жылы қоқандықтар қашып, шегінген шақта Сұраншы оларға ілеспей, Шу өзенінің арғы бетіне көшпей, бөлініп қалады.

9. 1860-1861 жылы қыста Сұраншы орыстарға қайта бару қажеттігін ойлап, қоқандықтармен бірге болған адамдарға орыстар қандай жаза қолданатынын білу үшін жігіттерін Верныйға жұмсайды. Жолда ол жігіттерді Нарбота би ұстап алып, Колпаковскийге жібереді, оларды тыңшылар дейді.

10. 1861 жылғы 20 қаңтарда Колпаковский әлгі жігіттердің ішіндегі Құртымбай деген кісі арқылы Сұраншыға хат жолдап, оған іш тарта сөйлеп, егер Сұраншы қайта оралса, патша үкіметі оны кешіреді деп жазады. Және осы хатында Нарбота жөнінде өзінің ойын білдіреді: «Мен қазақтардың жаласына (наветам) сенбеймін. Ал егер Нарбота «Қайтып келгендерді орыстар өлтіреді» деп, қорқытып жүрсе, мұны мен Нарботаның Шапыраштыға бас би болу үшін істегені деп ұғам», – дейді Колпаковский. Сұраншы өз кезегінде Колпаковскийге хат жазып, Қоқан ханының әскері, оның саны, қару-жарағы, т.б. туралы ақпар береді. Осы мезгілде қырғыздың Құдайберлі деген бегі қоқандықтардың айдап салуымен Керім деген қазақ байының ауылын шауып, оның малын, мүліктерін тартып алып, озбырлық жасайды. Осы жолда Құдайберлінің адамдары Михаил Жданов атты орыс казагын ұстап алады. Сұраншы Керімнің малын қайтартып, Ждановты тұтқыннан босатады. Біздің ойымызша, бұл оқиғалардан мынандай жайтты аңғаруға болатын секілді. Біріншіден, Сұраншы өте сақтықпен, алдын ала ойланып барып, іс-әрекетке көшеді. Екіншіден, Колпаковский Сұраншының зор қабілетін, қадір-қасиетін жоғары бағалайды және батырдың қалай да өз жағында болуына барынша мүдделілік танытады. Үшіншіден, Колпаковский қазақ арасындағы келеңсіздіктерді жақсы біліп, соны пайдалануға тырысады, Нарботаны Сұраншыға қарсы қоймақ, оны батырдың бақталасы етіп көрсетпек. Мұндай жымысқы пиғылын ол үнемі жүзеге асыруға тырысқан. Оны «Сұраншы мен қырғыз Үмбетәлінің

арасына от салып, оларды араздастырып, бір-біріне дұшпан ету керек» деген сөзінен де байқауға болады.

11. 1862 жылы 26 сәуірде Колпаковскийдің отряды Қордай асуына бекінеді. Осы мезгілде Сұраншы онымен кездесіп, көктемде, мамыр айында өзінің ауылдарымен бірге Қастекке көшетінін айтады.

12. 1862 жылғы 21 мамыр. Колпаковский бұл туралы корпустың командиріне хат жазып, Сұраншының қайтып келуіне рұқсат етуді өтінеді. Ол былай деп жазады: «Шудың арғы жағында болған кезде Сұраншы бізге қарсы ешқандай жамандық істеген жоқ, ол Қанатша тобырында амалсыз қалды. Сонда, Шудың арғы жағында жүргенде де ол менімен байланыс жасап тұрды және қайтып келуге ниет білдіріп жүрді».

13. 1862 жылғы 16 маусымда Колпаковскийдің өтінуінің нәтижесінде Том губернаторы Сұраншыға, Диқанбайға, Андасқа, Сыпатайға кешірім жасайды. Олар осыдан соң өз ауылдарымен орыс жағына көшіп келеді.

14. 1864 жылдың 25 қаңтары түнінде қоқандықтарды жақтап жүрген қырғыздың Соты руының манаптары Сұраншының ауылдарына шабуыл жасап, Сұраншының 5 мың жылқысын барымталап әкетеді. Сұраншы 300 барымташыны қуып жетіп, ұрыс салады, алайда жігіттерімен бірге ол қолға түсіп, қырғыздар тұтқынға алады.

15. 1864 жылғы 24 ақпанда Сұраншыларды орыс әскері тұтқыннан босатып алады.

16. 1864 жылы көктемде орыс әскері Қоқан қаласына екі жақтан, Перовскі мен Верныйдан жорыққа шығады. Бұл жорыққа Сұраншы да қатысады. Осы жорықта болған Шоқан Уәлиханов Гутковскийге жазған хатында былай дейді: «Шудың арғы бетіндегі қазақтар мен біздің қазақтар арасында келіспеушілік басталды, енді олардың араласуы үзілді, бұдан былай Шудың арғы бетіне өткендер еркінен айырылады, Сұраншы мен Сыпатай оларды орыстардың қолына тапсырады».

Шоқанның мына сөзіне қарағанда Сұраншы мен Сыпатай бастаған қазақтар Шу өзенінің бергі жағындағы орыс әскерінің қарауында, ал Шу өзенінің арғы жағындағы

қазақтар қоқандықтардың қарамағында болып, екі жақтың ортасында қалған тәрізді. Ағайын-туыстар екіге бөлініп, бір-біріне қатынай алмай, екіұдай күй кешкен қазақтар бір жартысы орыс отрядымен, екінші жартысы қоқан сарбаздарымен болып, бір-біріне қарсы соғысқан. Бұл жағдай кейін Ұзынағаш шайқасында да, одан кейінгі ұрыстарда да қайталанады.

17. 1864 жылғы шілде. Оңтүстік өлкесін қоқандықтардан азат ету үшін болған соғыстарға қатысып жүрген Сұраншы батыр Сайрам бекінісіне жасаған шабуыл кезінде ерлікпен қаза табады. Міне, Сұраншы Әкімбекұлы жайындағы хатқа түскен ресми қағаздар мен құжаттардан алынған мәліметтер – осылар («Творчество Джамбула» кітабы бойынша).

Әлбетте, бұл деректер, біріншіден, толық емес, екіншіден, мұнда тек Ресей өкілдері жазған деректер, ал олар біржақты екені де күмәнсіз, сол себепті, үшіншіден, Сұраншы, Саурық бастаған қазақ жасақтарының нақты шайқасы, іс-әрекеті, әскери қимылдары мен айла-тәсілдері көрсетілмеген. Оны көрсету орыс ұлықтарына ұтымсыз еді. Сондықтан бұл мәліметтерді сын көзбен қарап, дұрыс зерделей білу керек. Қазақ жігіттерінің ұрыс кезіндегі әрекеттерін, олардың кейбір істерінің себебін толығырақ және анығырақ білу үшін ел жадында сақталған естеліктер мен әңгімелерді, өлеңдер мен аңыздарды ескеру қажет және сол шайқастарға қатысқан Сүйінбай ақынның, оның шәкірті Жамбылдың шығармаларын қарастыру керек. Сондай құнды дүниелердің бірі – кезінде Жамбылдың өзінен және Жәкеңмен тұстас шежіре мен тарихты білетін ел ақсақалдарының айтуынан жазып алған белгілі жазушы Сапарғали Бегалиннің материалдары. Ол кісі жинаған мол материал шамалы ықшамдалып, 1996 жылы Жәкеңнің туғанына 150 жыл толған тойына арналып, «Жамбыл. Өмірбаяндық хикаят» деген атаумен жарияланған болатын. Енді сол кітаптағы Сұраншыға, Саурыққа, т.б. оқиғаларға қатысты мәліметтерді де қарап, ресми құжаттарда айтылған кейбір фактілермен салыстырып көрейік. Міне, осы кітапта айтылатын жайттар Сұраншы мен Саурықтардың іс-қимылдарын нақтырақ, анығырақ көрсетеді, құрғақ фактілерге қан жүгіртіп, жан бітіреді. Әрине, оларда қоспалар да болуы мүмкін, бірақ фактілердің

ізі, оқиғалардың, іс-әрекеттердің түп негізі сақталуы ғажап емес. Рас, бұл естеліктер мен әңгімелер қай оқиға қай жылы болды деп анық айта бермейді. Бұл жерде ауызекі ел арасында айтылатын тарихи оқиғалардың көп жағдайда нақты өзі емес, оның ізі, сұлбасы сақталатынын да ұмытпаған жөн, бірақ соған қарамастан ондай әңгіме, аңыздарда белгілі бір дәуірдің, қоғамның жалпы ауаны, жай-күйі көрініп тұрады. Соның бір айғағы – С. Бегалин жазбаларындағы қоқандықтардың қазақ жұртына жасаған зорлық-зомбылықтарының және соның қазақ елінің ашу-ызасын келтіріп, Жетісу халқының қол жинап, қарулы қарсылыққа шыққанының дәл баяндалуы.

«Жетісу елін, – деп жазылған кітапта, – Қоқан өкімдері алыстан билеп, зекет, құшыр деп бір алып, баж деп үстемелі алым-салықтарын мезгіл-мезгіл жинап отыратын болған. Меркеде тұратын Құсбегі деген бектер бегі бұл тұстағы елге ойына келгенін істеп, талай зорлық жасайды. Зекет пен құшырдан, баждан айрықша керек деген дүниені қолмен алу, кейбір көңілі түскен қыз-келіншекті жинап алып, қыз ойнақ істеу сияқты ерсі бұзақылық та болады...» (15-б.).

Кітапта айтылып отырған жағдай XIX ғасырдың 30-40 жылдардың шамасында болған секілді.

«Бұл кез, – деп жазады С. Бегалин, – Жетісуға қараған Шапырашты, Дулат руларының бір жағынан қырғызбен де, Қоқан қолымен де, қытай қолымен де арпалысып шабысып жүретін кезі болса керек...» (Сонда). Әрі қарай оқиық: «Елдің көңілі ала болып, бектер бегінің озбыр мінезінен жиіркеніп тұрған кезінде орта жүзді бағындырған орыс патшалығының елшілері де Жетісу еліне біртіндеп бас көрсетіп, сөз салады...» (Сонда, 16-б.). Бұл жағдай XIX ғасырдың 40 жылдары қалыптасқан еді. Жетісу жеріне орыстар да, қоқандықтар да, қырғыз манаптары да көз тігіп, оның үстіне Кенесары Жетісуға бет бұрып, жағдай өте шиеленісті еді. Елдің есті азаматтары бұл тығырықтан шығудың амалын іздеп, шарқ ұрады. Олар Қоқанның үстемдігінен, қырғыздардың шапқыншылығынан құтылу үшін орыс әскерлерінің күші мен қаруын пайдалану қажет деп ұғады. Енді ел орыс қолының алдынан шығуға қамданады. Бұл кезде Есқожадан шыққан Сұраншы батыр да орыс қолының ал-

дынан шығуға келе жатыр деген хабар келеді. Осыны естіп Сарыбай Сұраншыға келіп қосылады. Сұраншымен қосылып Қаратал бойында орнап жатқан орыс қолына барады...» – деп жазылған С. Бегалиннің кітабында (18-б.).

Расында да, ресми құжатта бұл дерек бар. Бұл оқиға 1846 жылдың маусым айында болған. Онда Сұраншыға ілесіп, орыс қолына Қожантай, Балтық деген батырлар да барады, олар орыстармен Қаратал өзенінен өтіп, әскери қимылдарға қатысады. Бұл жағдай С. Бегалин жазбаларында жоқ, есесіне кітапта Сұраншы бастаған қазақтардың орыстарды Іле өзенінен қалай өткізгені кең айтылады.

«Сұраншы батырды орыстар көңілді қабылдайды. Өйткені орыстарға бұрын танысып жақындасқан Жалайыр адамдары Сұраншының мақтауын жеткізіп, оның беделді батыр екенін айтып ұғындырған болатын... Орыстың қолын Іледен бастап өткел тауып өткізуге Сұраншы, Қожантай, Балпық батырдың баласы Тіленші ие болады.

Орыстың бір топ қолын Балпық баласы Тіленші, Есқожа, Сұраншы бастап Қапшағайдың аяқ жағындағы Үшаралдан төмендеу атпен өтетұғын жерден алып өтеді. Бұл Іленің бұрынғы белгілі өткелі екен. Осы өткелде жас жігіт Сарыбай өте қайраттылық көрсетіп, көп қиямет істейді. Орыстың әскербасы Сарыбайға аса разы болып, бұларға көп сый, әскер береді... Алды-артын жиып алғаннан кейін орыстың әскербасылары қазақтың өздеріне сенімді адамдарын алып, алдағы шабуылдың жөнін кеңеседі. Осы кеңестің ішінде Тезек Төре, Қожантай, Әбілестер болады. Сарыбай орыстарға жол тауып беретін қолды бастап отыратын жершіл ретінде алынады...» (18-19-бб.). Осы оқиға, әсіресе, Сарыбайдың рөлі, оның Сұраншымен бірге болуы, орыстарға жасаған көмегі жайында ресми құжаттарда айтылмайды. Мұның себебі түсінікті. Орыстар қазақтардың ерекше батылдығын, тапқырлығын көрсеткісі келмеген. Әскері өте алмай тұрған өзеннен қазақтардың өткізуі, алда болатын шабуылдың жоспары туралы қазақтармен ақылдасып шешуі орыстардың беделіне нұқсан келтіреді, әрі олардың қиыннан жол табуға қауқарсыз екенін жасыру керек деп ойлаған. С.Бегалиннің жазбасында шабуыл жоспары бекігеннен кейін орыстар мен

қоқандықтардың алғашқы қақтығысы болған, бірақ бұл үлкен соғыс болмаған. Сол себепті де ресми құжаттарда бұл ұрыс көрсетілмеген болу керек.

Ресми құжаттар бойынша орыстар мен қоқандықтардың алғашқы үлкен шайқасы Тойшыбек бекінісінің маңында 1848 жылы болады. Сұраншы сарбаздары бұл шайқасқа қатысқан. Қоқандар 3 мың әскері болса да жеңіліс тауып, қашуға мәжбүр болған. Айтпақшы, осы Тойшыбек бекінісінің оқиғасына қатысты Шоқанның да ескертпесі бар: «Орыстар Іле өзенінен алғаш рет 1851 жылы өтті, – деп жазады ол. Капитан Гутковский бастаған отрядқа Тойшыбек тығылып жатқан бекіністі талқандау міндеттелген еді. Тойшыбек Ташкенттен келетін керуендерді тонайтын және қазақтарды орыстарға қарсы қоятын. Алайда бұл отрядтың саны аз болды және қазақтар орыстарға салқын қабақ танытты, сөйтіп, отряд Іледен қайтадан өтіп, кері қайтты. Келесі [1853] жылы Іленің арғы жағына жаңа отряд жіберілді, бірақ ол бекіністе қыпшақтар жоқ боп шықты. Ақсу өзенінің бойындағы сол бекініс сонда қиратылды». Осы орайда ескерте кететін нәрсе – екінші отрядтың шығуы 1851 немесе 1852 жылы болуға тиіс, ал Шоқан еңбегін жариялаушылар [1853] деп шаршы жақшаға алып көрсетіпті, себебі Шоқанның қолжазбасында бұл жыл көрсетілмеген. Міне, Тойшыбек бекінісі мен оның қирауы туралы ресми құжат пен Шоқан жазуының арасында айырмашылық бар. Мұндай өзгешелікті С. Бегалин жазбаларында да кездестіреміз. Мұнда Тойшыбек қоқандықтармен бірігіп, Тілеуқабыл жұртын шабады. Осыны естіген Сұраншы атқа қонып, жігіттермен шабуылға ұшыраған елді құтқаруға аттанады. Сұраншымен осы ұрысқа қатысқан Райымбек деген кісінің мынандай естелігін келтіреді С. Бегалин: «Сұраншыға хабар келгенде, мен де қасында едім. Қарғалының беткейінде, ауылдың сыртында тоғыз құмалақ ойнап отыр еді Сұраншы. Екі торы аты терден бурыл кеткен Тілеуқабыл елінің шапқыншысы келді. Қос атпен кісі келе жатқандаақ, Сұраншы құмалақты жайып күтіп отырды. – Тойшыбек бастаған Қоқанның қолы Беркедердегі Тілеуқабылды шапты, елдің ақсақалы сізге жіберді, – деді шапқыншыл. Сұраншы көп сөйлемейтін кісі еді.

Аз ойланып отырды да: Тігіңдер туды! – деді. Кәшке туын көтерген соң-ақ сол жердегі Есқожа, Екейдің барлық ер азаматы атқа мінді. Небәрі 800-дей ғана кісі болды. Қол жөңкіле төмен түсті. Сұраншы аулының барлық жарамды ат-айғырын мінгізіп, қара көбейтіңдер деп малшыларына дейін қалдырмады... біздің қол жөңкіліп Қопаға шауып, біресе Құтырғанға қарай шауып, ат та барлықты. Бір мезгілде Сұраншы: «Қоқанның қолы Қопаға қонышты. Енді ол бүгін көшпейді, түнде тиеміз, атты біраз тыныктырып алалық», – деп қолға аралап жүріп айтты да, өзі Жанжігіт, Төбет деген жерге әкеліп қолды түсірді. Елдің бәріне отын шаптырды. Бір кісіге үш жерден атын үйдіріп, күн бата барлық үйген отынға от қойғызды. Ел жата 300 кісіні үшке бөліп, үш жақтан тұтатқан бұтаны аттың құйрығына байлатып, ел жата жатқан қолға келіп тиіп жіберді. Сұраншы қолдың алдымен Қоқан қолының ортасына өзі кіріп, алдымен туды шаншып түсірген. Қаптаған от, көтерілген шаң өзінен-өзі дүрліккен, жай жатқан алаңсыз қол есі шығып, басқарылып соғыса алмай қашқан. Қашқан жауды жетіп түсіре бердік...» (50-б.).

Мұнша ұзақ мысалды кітаптан келтіруіміздің бірнеше себебі бар. Біріншіден, оқиғаның ішінде болып, бәрін көзімен көрген Райымбек ақсақалдың естелігі көдімгі тарихи құжат секілді, онда оқиға әдемі, кең баяндалған. Екіншіден, бұл естелікте Сұраншының нақты ісі, ерлігі, тапқырлығы, ұрыс жүргізу айла-тәсілі өте жақсы көрсетілген. Ресми құжаттарда мұндай нәрселер бұлайша айтылмаған. Үшіншіден, естелікте жақсы сюжет бар. Бұл сюжеттен Сұраншының батырлық келбетін айқын көруге болады, сондықтан да осы сюжет ел арасына аңыз боп тараған, сондықтан да Сүйінбай мен Жамбыл өз дастандарында осы сюжетті негізгі арқау етіп алған. Төртіншіден, Райымбек ақсақал айтып берген бұл оқиға ресми құжатта 1848 жылы болған делініп, орыс әскері мен Қоқан сарбаздарының арасында болған шайқас деп айтылады. Ал Райымбек ақсақалдың айтуында бұл шайқаста орыс жағы аталмайды да және бұл ұрыстың пайда болу себебі – Тойшыбек пен Кәрім деген екі құданың ерегісі болған тәрізді. Тойшыбектің ашумен қоқандықтарды бастап келуі, содан соң қоқандардың қазақтарға істеген айуандығын көріп, ұрысты тоқтатуға ша-

масы келмегені де айтылады. Сапарғали Бегалиннің жазбасында мынадай оқиға бар: «1861 жылы Колпаковский июнь айының ішінде Алматыдан шығып, Қаракөстекке барып, ондағы бекіністен асып Қоқан қолының алдынан жер шала жүрмек болғанда, Қоқан қолы келіп қалғанынан хабар алып, тоқталған. 8 июль күні Жиренайғырда соғыс болып, Қоқанның қолын бастап келген Рүстембек жеңіліп, қайта қашқан.

Августың 28 күні қасында 150 жігіті бар Тезек Колпаковскийге қосылған. Сонан Пішпекті алғанда да бірге барған. Сол жылы октябрь айының басында Сұраншы Пішпекке тыңшылыққа жіберіліп, сол барғаннан келмей, Қоқанның қолына қосылады. Октябрьдің 15 күні Колпаковский Тезекке және Сөктің баласы Жанғазыға, Әділев төреге хат жазып, Қанағатшаның қолының келіп қалғанын айтып, көмек сұрайды. Міне, Тезек орыс қолына өте көрнекті басшы болған. Ұзынағаш соғысының алдында Тезекке капитан атағы берілген. Ұзынағаш соғысында Колпаковскийге көп жәрдем көрсеткен Қожақұл Байсерке баласына орден берілген. Әбіл Әділевке алтын медаль берілген...» (Сонда, 52-53-бб.).Осы айтылған жайттар ресми құжатта көрсетілмейді. Құжатты жазғандар орыс әскерінің басшысы Колпаковскийдің қазақтардан көмек сұрағанын және ондай көмектің болғанын хаттауға намыстанған болу керек. Ал Сұраншының тыңшылыққа барып, одан қайтпай, Қоқан ішінде қалуы құжатта бар факті. Атақты Ұзынағаш шайқасынан кейін болған бұл оқиғаларда ерекше көзге түскен жігіттер марапатқа ие болады. Бұлайша қазақ адамдарына шен-шекпен беру орыстардың әдеткі ісі болатын. Мұндай тәсілді қоқандықтар да қолданған.

Жалпы, Жетісу жерін азат етуде Ұзынағаш шайқасы үлкен рөл атқарды. Оған орыс әскерлерімен қатар, жергілікті қазақ азаматтары белсене қатысты. Рас, олардың бір тобы орыс жағында болса, бір тобы қоқандарды қолдады. Мұның өзі қазақтардың орыстарға да, Қоқанға да сенбейтінін, екі жақ та қазаққа дұшпан деп түсінгенін айғақтаса керек. Осы тұста Сұраншы, Андас, Диқанбай сияқты атақты адамдар қоқандықтардың ішінде қалады. Бұл ресми құжатта бар, бірақ ұрыстың қалай болғаны айтылмайды. Бұл жағдайлар

туралы 2010 жылы жарыққа шыққан «Қазақстан тарихынан» мынандай деректерді оқуға болады:

«1860 жылы орыс әскерлерінің қоқандықтарға қарсы белсенді соғыс қимылдары басталды. 26 тамызда – Тоқмақ, 4 қыркүйекте – Пішпек құлады, 24 қазанда – Ұзынағашқа жақын жерде шайқас болып, онда Алатау округінің бастығы подполковник Колпаковскийдің 3 ротадан, 4 жүздіктен, 6 зеңбіректен және 2 ракеталық станоктан тұратын отряды қоқандықтардың едәуір күштерін (30 мыңдай адам) ірі жеңіліске ұшыратты» (3-б., 370-б.). Енді Ұзынағаш шайқасы туралы ел адамдары С. Бегалинге айтқан сөздерін оқиық. «Ұзынағаш соғысына Қоқан қолын бастап келген Қанағат та жеңіліп қайтады. Ал ол соғыста Сұраншыны Колпаковский қырғыз ішіне және Пішпекке тыңшылыққа жіберген. Сұраншы барған жерден барып қырғыздар мен Қоқан қолына қосылып келмей қалады... Өмірзақтың (ауыл ақсақалы – С.Қ.) айтуында, Қоқанның қолымен қосылған қырғыздың қолы Аңырақай, Үштөбедегі Қыбырай елін шапты. Сонан хабар келіп, Сұраншы соны айыруға барып, соғысып, қоқандықтарды қашырды дейді» (48-б.). Осы соңғы оқиға ел есінде Аңырақай соғысы деп қалған болу керек. Олай дейтініміз – Сұраншы батыр туралы жазған авторлардың біраз осы ұрысты 1853 жылы болған дейді (Қараңыз: Қазақ совет энциклопедиясы. 10-том, 1977; Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8-том. А., 2006). Алайда бұл оқиға туралы ресми құжаттарда нақты мәлімет жоқ, бірақ Жамбылдың «Сұраншы батыр» жырында Сұраншының Аңырақайдағы шапқыншылыққа ұшыраған қазақ жұртын азат етуге аттанғаны, қоқандарды қуғаны кең, эпикалық планда баяндалады.

Жалпы, Сұраншы қатысқан соғыстар ресми қағаздарда түгел болмаса да, бірсыпыра қамтылған. Соның бірі – Сұраншының қырғыздармен шайқасып, тұтқынға түскені. Мәселен, Сұраншы жөнінде «Түркістан уәлаяты» (дұрысы – «Туркестанский сборник» – С.Қ.) деген Азияны патша үкіметі жаулап алуы жөнінде үлкен жинақтар бар. Сол жинақтың 1864 жылға арналған 17-томының 76-бетінде Сұраншы туралы мыңдай мәліметтер бар. 1864 жылы 23 январьда прапор-

щик Сұраншы Хакимбектің аулына қырғыздың манаптары (Солты руынан Жанқарат пен Бәйтектің жақындары Қоқым, Шайбектер) келіп 5 мыңдай жылқыларын алған. Сұраншы қырық кісімен қуып, өзін де қырғыздар қолға түсіріп әкеткен. Қырғыздар Сұраншыны байлап әкеткен соң, Есқожаның кісілері шауып келіп генерал Дюгамелге білдірген.

Сол қырғыздар февральдің бірі кезінде Қасқарау руының Қыбырай деген атасының 50 ауылын шауып, көп малын алған. Осы хабармен генерал Дюгамел қырғыздарға кісі жіберіп, Сұраншы мен Андасты босаттырып, Қыбырайдан алған мал, шапқан елді Ешкім («Ешкілі» болар – С.Қ.), Ырғайлы тауларында барып айырып алған» (С. Бегалин кітабы. 48-б.). Осы оқиғалар да кейін Сұраншы туралы жыр-әңгімелерге көркем жинақтау тәсілімен енген болу керек.

Осы 1864 жылғы қыс пен көктемде болған оқиғалардан кейін Сұраншы өз жасақтарымен Оңтүстікте болған шайқастарға қатысады. Өкінішке орай, Шымкент маңындағы Сайрам бекінісіне шабуыл кезінде опат болады. Бұл туралы Ресейдің беделді әскери басылымы «Военный сборник» журналының 1865 жылғы № 5 санында (312-бетте) Сұраншы 1864 жылы мерт болды деп жазылған. Бұл мәлімет С.Бегалин кітабында былайша беріледі: Орыстар 1865 жылы Ташкентті алады, бірақ «Сұраншы Ташкентке жетпей, Сайрамдағы қорғанға орыс қолы кіріп, сонда бір үйдегі үпке кірген жерде, тығылып отырған қоқандықтар атып өлтірген» (48-49-бб.). Сөйтіп Сұраншы батыр өз аулын ғана емес, Жетісуды ғана емес, бүкіл Оңтүстікті шапқыншылардан азат етті, осы жолда ол өзін пида етті. Демек, ол күллі қазақ халқын отарлықтан құтқаруды ойлады, сол үшін жанын аямай күрестіді деп айта аламыз.

Сонымен, ойымызды қорыта айтар болсақ, біз Сұраншы туралы ресми хатталған мәліметтер мен ел жадында сақталған оқиға-әңгімелерді шамамыз келгенше қамтып, барын-бар, жоғын-жоқ күйінде, ештеңені асырмай, ешнәрсені жасырмай тізбелеп, саралап шықтық. Біздің ойымызша, келтірілген фактілер бойынша Сұраншының өмірбаянын шамалап түзуге, оның атқарған істерін нақтырақ түрде анықтап көрсетуге болатын секілді. Бұл – келешектің ісі.

Смағұл ЕЛУБАЙ

ҚҰЛДЫҚ САНАДАН ҰЛТТЫ ҚАЛАЙ ҚҰТҚАРАМЫЗ?

– Қазір біз ата тарихты қайта зерделеу кезеңінде тұрмыз. Бұл жөнінде жазушы ретінде сіздің де көзқарасыңыз болуы тиіс. Тарихқа «ревизия» жасалар тұста, не айтарыңыз, не алып-қосарыңыз бар?

– Жаз басында мемлекеттік хатшы Марат Тәжин өткізген Қазақстан тарихы жөніндегі айтулы конференция және содан кейін туындаған ойлар тек қана тарихшылар арасында ғана емес, қаламгерлер арасында да кәдімгідей қозғау салды. Тарихи ойға жаңа серпін берді. Жалпы, Ұлы Даланың ежелгі дүниеден бастап бүгінге дейінгі тарихының негізі қаланды ғой. Бұл салада арғы-бергі тарихшыларымыз қыруар еңбек атқарды. Оған дау жоқ. Ол тарихты ешкім аттап өте алмайды. Алайда Ұлы Дала тарихы өкінішке орай, жүз пайыз толық қамтылды деу қиын. Әсіресе, мынау соңғы екі жүз елу жылға созылған бодандық тұсында, қазақ өз тарихын өзі жаза алмады. Сондықтан да халықтың тарихи санасын қалыптастыру жолында алда атқарылар жұмыстар легі аз емес. Тарихтың даулы тұсы да жетерлік. Бір ғана мысал. Еуропалық тарихшылар осетиндерге балайтын, ирандықтар өз ата-бабалары санайтын, түркілер өз тегі деп білетін ежелгі Еуразияны мекендеген көшпелі скиф, сақтар туралы да ақиқат айтылып болды деу қиын. Соның бір мысалы – скиф, сақтар туралы ең ежелгі деректерді игеру мәселесі.

Ұлы Дала тарихы дегенде біз көбіне грек, парсы, араб және қытай жазбаларына сүйенеміз. Бұл саладағы ақтаңдақтарды толтыруда Елбасы қолдауымен қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасының мәні ерекше болды. Жан-жақтан тарихымызға байланысты мол мұралар, тың деректер қосылды. Сол жобаның бір жүзеге асқан тұсы – «Великая

степь» атты тарихи хрестоматияның дүниеге келуі. Құнды деректерді бүкіл Еуропа мұрағаттарын ақтарып жинап, шығарған тегі украин қазақстандық ғалым – Александр Гаркавец. Кітап шалқар теңіз деректерге толы. Онда Ұлы Дала жайлы сонау біздің дәуірімізге дейінгі VII-VIII ғасырлардан басталатын еуропалық деректер шоғырланған. Осы кітапты парақтай отырып мынандай фактілерге назарымыз ауды. Мысалы, жаңа заманнан бері еуроцентризмге бой алдырған Батыс тарихшылары Ескендір Зұлқарнайынның (Александр Македонский) тарихын айтқан кезде немесе ол жайлы кітаптар жазып, кинолар түсірген кезде Ұлы Дала тарихына байланысты бір керемет деректі тастап кетіп отырады. Ескендірдің ерлігіне сақтар қосқан үлесті «ұмытып» кетіп отырады. Бәлкім әдейі Александр Македонскийдің қолбасшылық мәртебесін түсіргісі келмегендік болар. Еуроцентризм деген осы.

Батыс тарихшылары айналып өткен деректі Македонскийдің жорықтарында үнемі жанында болған немере ағайыны тарихшы Каллисфен бәрібір жазып қалдырыпты. Көргенін жазған. Ақиқатты аттамаған. Ескендір әскерінің алғы шебі көшпенді скиф садақшыларынан құралғанын төптіштеп тарих бетіне түсіре білген. Оның жазуынша Ескендірдің ең бірінші ерлігі Македонияға жорық жасаған скифтерді айламен алдап қолға түсіруден басталыпты. Алғашқы соғысында-ақ Ескендір ұлы қолбасшыға тән үлкен айлакерлік жасаған. Былайша айтқанда, Македонияға жасанып келген жауды – скифтерді таудың бір ұрымтал қолтығында күтіп алып ойсырата жеңген. Тау арасымен өтетін тар жолдың алдын бөгеп, екі шетіндегі жартастарға әскер қойған. Сөйтіп, скифтердің әскері түнде тар қолтыққа кірген кезде Александр негізгі қолмен қиқулап жаудың желкесінен тиген. Екі бүйірден жаяу әскер жартастан тас домалатқан. Осылайша тар қылтада қысылып қалған скифтер ашық далада көрсететін керемет жауынгерлік ұрысын көрсете алмай, бір-бірін басқылап қырғынға ұшырайды. Осы тұста Александр тағы бір тәсілге көшеді. Ол: «Егер менің бодандығыма өтетін болсаңдар, мен сендерді қырмаймын!» – дейді. Әрине, тар қылтада қалып, қырыла бастаған скифтер Александр шартына көнеді. Оның қоластында оған әскери көмек беріп

тұруға ант ішеді. Келер жылы Александр солтүстік скифтерге қарсы жорыққа аттанады. Оның 75 мың әскеріне 70 мың скиф садақшылары келіп қосылады. Македонияға ең қатерлі жау болып келген солтүстік скифтер тізе бүгеді. Оларды тізе бүктірген өз қандастары грек әскерінің алғы шебін құраған скифтер еді. Тарихшылардың жазуынша ол заманда шайқас тағдырын сайыпқыран садақшылар шешетін болған. Ал ол заманда әлемдегі ең алыстан ұратын атқыш садақшылар скифтер болған.

Скиф садағы мен садақшыларын Гомерден бастап грек жыраулары жаппай жырлаған. 75 мың грек әскерінің алғы шебіне 70 мың скиф садақшыларын қойғаннан кейін «жеңілісті білмейтін» Ескендір әскерінің әлемді жаулап алу тарихы басталады. Азия жорығында Александр әскерінің скиф садақшылары қазіргі заман тілімен айтқанда ауыр артиллерия рөлін атқарған. Солтүстік жорығында Александрге қарсы тұрған тағы бір күш – скиф қыздарынан құралған амазонкалар болыпты.

Тарихта амазонкалар деп садақ тарту үшін, бір омырауын туа сала күйдіріп тастаған қыздарды айтады. Осы тайпаның шекарасына келіп тоқтаған, Ұлы қолбасшы, амазонкалармен келіссөз жүргізген. «Бізге беріліңдер, одақтас болыңдар!» деген. Амазонкалар патшайымы: «Бізбен соғысып әуре болма, жеңсең тарихта әйелдерді жеңген деген атқа қаласың, ол саған абырой емес, жеңілсең тіпті масқара боласың!» депті. Ескендір келісімге келіп, амазонкалармен де одақтасады. Осы жерде ел шетіне жау тигенде әйел-қыздардың қолға найза алып атойлап атқа қону дәстүрі Ұлы Далада қазақтар арасында кешегі күнге дейін сақталғаны еске түседі. Сөйтіп, амазонкалар да Александрдың өзге елдерге жасаған шақыншылығына көмек береді. Аса қаһарлы күшке ие болған Македонский осыдан кейін өзінің ата жауы Дарий басқарған әлемдегі ең қуатты империя – Парсы империясына қарсы аттанып оны талқандайды. Алайда ол соғыстың алғы шебінде 70 мың скиф садақшысы болғанын, Македонский әскері қатысқан тарихи шайқастардың тағдырын шешуде сол садақшылардың шешуші рөл атқарғанын, әрине, еуропалық тарихшылар да-

быралап жазбады. Айтпады. Жасырды. Бүкіл жеңісті, даңқ-дабыраны түгел Ескендірге және оның грек әскеріне теліді. 150 мың Ескендір әскерінің тең жартысы, яғни 70 мыңын құраған далалық скиф сарбаздарының сөйтіп, «еңбегі – еш, тұзы – сор» болды. Персияны бағындырса да Ескендір Ұлы Даланы бағындыра алмай Сырдан өтпей кері шегінгені аян. Бұдан шығатын қорытынды – біздің заманымызға дейінгі мыңжылдықта екі ұлы империя парсы және грек империясына тізе бүкпеген тек Ұлы Дала болғаны. Өз жерін жауға бермеген көшпелі сақтар өз заманының ең қуатты әскері болғаны. Бұл даңқты жауынгерлік дәстүр сақтар ұрпағы ғұндарға, ғұндар ұрпағы түріктерге ұласқаны белгілі. Түріктер ұрпағы Дала қазақтарына ұласқаны белгілі. Өкінішке қарай скифтер тілінде жазылған жазба дерек сақталмаған. Сондықтан Батыс тарихшылары біресе скиф, біресе сақ, біресе массагет атаған Ұлы Дала тайпаларын түріктердің арғы тегі деуге ауыздары бармайды. Осы жайт бізге түркілер тарихына түп-тұқияннан бері жасалған және жасалып келе жатқан қиянаттың бір түріндей көрінеді де тұрады. Неге? Себебі арада ондаған ғасыр өтсе де Ұлы Даланы жайлаған баяғы көшпелі скиф-сақтар және сол даланың ежелгі ұрпағы қазақтар арасындағы ұқсастықтар тайға таңба басқандай менмұндалап тұрған жоқ па? Скиф-сақтар да киіз үйлі көшіп-қонған, жылқы етін жеп, қымыз ішкен ел болған. Оны Геродоттан бастап грек тарихшыларының бәрі жазды. Егер сақтар, скифтер парсылармен діні, тілі бір туыс халық болса, онда парсы империясымен Ұлы Дала ғасырлар бойы неге текетіресте болды?! Сол жаулық одан кейінгі ғасырларда Фердауси жырлаған Иран-Тұран арасындағы жүзжылдық соғысқа ұласқан жоқ па?! Содан кейін Геродаттан басқа да эллин тарихшылары «Скифтердің сөзге тұратын, әділетті халық екенін, өте жауынгер халық екенін» бір ауыздан мойындайды. Біздің заманымызда Үндінің тұңғыш президенті Жавахарлал Неру: «Еуразия даласында жауынгерлігімен мақтана алатын жалғыз халық бар, олар – түріктер», – деп жазған.

Көшпелі түріктердің ерлері ғана емес әйелдеріне де тән жауынгерлік қасиет бастауы сол тарих тереңіндегі амазон-

калардан келе жатқан дәстүр дедік. Ұлы Даланы парсыларға бермеген Томирис, Зарина ханшайым ерліктеріне Геродоттың жазуымен күллі адамзат тәнті болды емес пе?! Кешегі Әлия мен Мәншүк ежелгі Томирис пен Заринадан бері үзілмей келе жатқан тек көшпелі Ұлы Дала қыздарына ғана тән батырлық дәстүр сабақтастығын әйгілеп тұр емес пе?! Тегінде болмаса кешегі Желтоқсанда қазақ қыздары қызыл жендеттерге қарсы тұрып қанды шайқас салар ма еді?! Тағы бір мысал, парсы патшасы Дарий Ұлы Далаға біздің заманымызға дейінгі VI ғасыр аяғында басып кіргенде сақ әскері соғыспай шегіне береді. Дарий сақ қолбасшысына: « Ей, ер болсаң қарсы тұрып соғыспайсың ба, неге қашасың?» деп жаушы жібереді. Сонда сақ қолбасшысы: «Бізде сен қирататын кент жоқ. Сондықтан шегініп барамыз. Ол қорыққандық емес, сақтардың қалай соғысатынын көргің келсе, олардың ата-бабасының моласына тиісіп көрші!» деп жауап қатады. Біздің осыдан 25 ғасыр бұрын өмір сүрген сақ бабамыз әлі күнге түк өзгермеген ата-баба моласын құрметтеп, аруақ сыйлайтын Ұлы Дала заңын айтып тұр емес пе?! Әлі күнге шейін қазақ ата-баба моласына біреу тиіскенді аямайды емес пе?!

– Дегенмен қасаң тілмен жазылған тарихты жас ұрпақ оқып, көңіліне тоқи қояр деп айту қиын. Сондықтан жас өркеннің есінде қалатындай басқа жолдар қарастырған жөн болар?

– Оның рас. Ұлы Даланың осындай тамаша дәстүрін дәріптеу не үшін керек? Құлдық санадан құтылу үшін керек, кешегі қызыл империядан қалған. Өкінішке қарай тарих оқулығы қанша тамаша жазылса да қарақұрым оқырманға жетпейді. Оның үстіне кітап оқымайтын заманға тап келдік. Не істеу керек? Қарақұрым оқырман бүгінде экран алдында отыр. Дені жастар. Ендеше, тарих сол экран арқылы қарақұрым көрерменнің тура алдынан шығуы шарт емес пе?! Өзге жол жоқ. Бұл бүгінгі дамыған елдер қолға алған тәсіл. Идеологиялық тәсіл. Олар тарихты қағаз бетінен алып экранға көшіріп жатыр. Әсіресе, телеэкранға. Телесериалдарға айналдырып жатыр. Яғни виртуалды тарихты қолдан жасап жатыр. Сол арқылы адамзаттың тарих санасын қалыптастырып жатыр. Әркім өз тарихын көтеріп жатыр. Әркім экранда өз

тарихын әспеттеп жатыр. Мұндай жағдайда оқулыққа сеніп бейғам отырғандар былай қалары анық.

Оқулық құрғақ деректерді ғана үйіп-төгіп беруі мүмкін. Бірақ кино өнеріндей тарихи оқиғаны бүкіл болмысымен көрерменнің көз алдында тірілте алмайды ғой!! Кино өнеріндей сезімді қозғап біресе күлдіріп, біресе жылатып бейне бір сол бір дүрбелең оқиғаның ішіне кіріп кеткендей, тарихи тұлғалардың жанында жүргендей жан дүниеңді астан-кестен етпейді ғой. Сондықтан да бүгінде экранды қай ел жаулап алса, әлем алдында сол елдің тарихы бар да, қалғанынікі жоқ болып көрінеді қалың көпшілік санасында. Бұдан былай экран алдында отырған әлем үшін сериалдарда көрінген тарих қана тарих болып, экранда көрінбеген тарих тарих болмай қала беретін түрі бар. Бұл мезгіл тудырған феномен. Бұ нені көрсетеді? Миллиондаған, миллиардтаған көрермен санасы үшін әлемде алапат күрес жүріп жатқанын көрсетеді. Сол мәдени-идеологиялық күреске төтеп бере алмаған Кеңес Одағы атты алпауыт көз алдымызда күйреп түсті емес пе? Сондықтан да бүгінгі ұран – ел боламын десең, экраныңды түзе! Сондықтан да тарихымыз телесериалдарға көшіп, бүгінде балмұздақ жеп экран алдында отырған ұрпақтың алдынан шығуы керек. Тамаша түсірілген тарихи телесериал – әрі мәдениет, әрі тарих, әрі тіл, әрі тәрбие. Патриоттық тамаша мектеп. Аудиториясы ең ауқымды мектеп. Ал бізде оқиғалы көркем сериалдарға сұранып тұрған тақырыптар аз ба? Жетіп артылады. Тіптен тарихи тақырыптың мұрты бұзылмай жатыр деуге болады. Ақиқатын айтсақ, алтын көмбенің үстінде отырмыз. Оны игере алмай жатсақ кінә өзімізден. Әйтпесе әлемді тітіреткен Алтын орда тарихы кімнен кем?! 3 ғасыр ұдайы Ұлы Дала әлем ортасы болды емес пе?! Төрткүл дүниенің кіндігі болды емес пе?! Еуропа, Ресей, Араб, Парсы, Үнді, Қытай яғни күллі әлем құбыласы 3 ғасыр ұдай Ұлы Дала болды емес пе?! Мұндай тарих Америкада болса Голливуд бүгінде оның неше бір нұсқасын жасап, жарқыратып, жалаулатып, жалпақ дүниені шарлап, жырғап жүрер еді! Көшпелілер тарихын көкке көтерер еді! Өйткені тарихымыз соған лайық.

Рухани ахуал

– Қоғамды дұрыс жолға жетелейтін тек қана дін дегенді талай жерде айтып жүрсіз. Енді осы жағын тілге тиек ете отырсақ...

– Советтік идеология тарихымызды бағалауға тосқауыл қойды. Содан кейін біздің діни болмысымызды бұзды. Мәңгүрттеді. Ұлы Дала рухын сындыру үшін оның тарихын тартып алды. Дінін тартып алды. Қасқыр күшігінің тірсегін кессе, қасқыр болмай қалады. Тарихсыз, тілсіз, дінсіз халық та сол. Ұлт болып ұйыспайды. Қызыл империя сөйтті, тірсектен кесті. Белгілі бір дәрежеде ол мақсатына жетті де. Тіл мен дін, төл тарихтан айырылуға аз қалдық. Тарих, тіл мен дін! Осы үш тұғыр ұлттың рухани қазанын тіреп тұрған ошақтың үш бұты. Онсыз ұлттың рухани қазаны бұрқ-сарқ қайнамақ емес. Ендеше, ел боламыз десек, ұлттық рухтың осынау үш тірегін қалпына келтіруіміз керек. Құлдық санадан сонда құтыламыз.

Ұлт өз-өзін сонда құрметтейді. Дінді неге айтып отырмыз? Оның себебі бар. Кезінде бүкіл әлем ерлігіне, әділеттігіне таңғалған осы Ұлы Дала перзенттері соңғы ғасырда әсіресе, советтік кезеңде өзінің дінінен айырылып деградацияға ұшырай бастады емес пе?! Империяға да керегі сол еді. Қызыл империяға қазақтың мықты ұлт емес, тобыр болғаны керек еді. Бүгінде біз нені көріп отырмыз? Алласынан айырылған Ұлы Даланың кейбір ұл-қыздары жайлы, олар жасаған ұждансыздық жайлы хабар-ошарларды естіп-біліп отырмыз. Естіген сайын төбе шашымыз тік тұрады. Бір жағынан қарасақ кеңестік құдайсыз қоғамның салдары осылай болары заңды да еді. Басқаша болуы мүмкін емес. «Құдайдан қорықпағаннан қорық». Қылмыстың құлақ естіп, көз көрмеген түрлері шықты. Құдайсыз кеңестік қоғамға дейінгі Ұлы Далада мұндай сұмдықтар болып па еді?! Суицид, өз қызына өзі шабу, өз баласын өзі сату, маскүнемдік, жезөкшелік, нашақорлық дегендер болып па еді? Ақша үшін арын сату, бауырды бауыр өлтіру дегендер болып еді?

Ұлттық індетке айналған ұрлық-қарлық түрмақ, қазақ ескі ауылда есігін де құлыптамайтын еді ғой! Сонда ой келеді: қаптаған полициясы жоқ, тоғыта салатын түрмесі жоқ дала-

да қазақ қалай күн көрді деген?! Күн көрді. Бүгінде естігенде төбе шашымыз тік тұратын қылмыс дегендерден дін аман күн көрді. Сонда алашты азғындаудан аман сақтаған ұлы күш не? Әрине, дін. Діннен келіп шығатын – иман. Иман ұстап тұрды бәрін. Күніне бес рет намазын үзбеген даланың ұл, қыздары полициядан емес, түрмеден емес, қылмыс жасауға, ұрлық жасауға Құдайдан қорықты. Олар үлкенге – құрмет, кішіге – ізет, жетімді – жебеу, ала жіпті аттамау, қара қылды қақ жару тәрізді иманға негізделген дәстүрлі дала кодексімен тірлік кешті. Дәстүрлі тәрбие қалыптасты. Оны қалыпқа келтірмей, қазақты қалыпқа келтіру мүмкін бе?! Ендеше, дәстүрлі дінге негізделген ұлттық тәрбиені жолға қоймай имансыз, ұждансыз қылмыстар легі өрби беруі, өрши беруі мүмкін. Демек, халықты қалыпқа келтіргің келсе, дәстүрлі дала кодексін қалыпқа келтір. Оған алып барар жол жалғыз, ол – Алланың ақ жолы. Басқа жолды көріп тұрғанымыз жоқ. «Қазақстан болашағы – иманды қоғам» деген ұран содан туған. Кейде «сонау социализм кезінде негізі қаланған дінсіздік, имансыздық мынау тәуелсіздік тұсында неге асқынып кетті?» деушілер табылар. Ондай сауалға жауап былай; социализмнен кейін де біз Құдайға емес, капиталға табынатын қоғам құшағына күмп бердік емес пе дер едік. Ол тұста ойлануға мұрша болмады. Құбыламыз – сырты жылтыраған капитал қоғамы болды. Оның іші іріп жатқанын көрмедік. Өйткені Батыс Құдай тағына қонжитып баяғыда-ақ каптиталды отырғызған болатын. Құдайсыз капиталға табынған Батыс, сөйтіп, сырттай байығанмен, іштей іріп, рухани жұтауда еді. Оған көзіміз соң жетті. Демек, көз жұмып Батыс жолына түсу деген сөз – дәстүрлі моральсыз, дәстүрлі отбасысыз, дәстүрлі тәрбиесіз қатерлі жолға түсу деген сөз. Ол деген сөз – маскүнемдік, нашақорлық, суицидке тура бастар жол. Ол деген сөз – жезөкшелік, бір жынысты отбасы, демографиялық құлдырау деген сөз. Батыс эксперттері мұны «Батыс ажалы» деп жүр. Ендеше, ол жол бізге неге үлгі болуға тиіс?! Дамуы үлгі болса да, ұждансыздығы үлгі болмауы тиіс. Батыс бара жатқан құдайсыз жол бізге үлгі болмауы тиіс. Қазақстанның өз жолы, өз даму жолы болуы тиіс.

Қазақстан халқының 80 пайызы мұсылман. Бұл – иманды қоғам құруға жақсы негіз, тамаша мүмкіндік. Батыстың озық технологиялық жетістіктерін пайдалана отырып, кенжелеп қалған кейбір ислам елдеріндегі діни фанатизмнен бойды аулақ сала отырып, ата-бабаларымыз ұстанған Ханафи мазhабын қалпына келтіре отырып, бізде иманды қоғам құруға деген толық мүмкіндік бар. Кенжелеп қалған ислам елдеріне еліктеп киім өзгерту неткен келеңсіздік. Оның орнына иман шарттарына сай аталарымыз, аналарымыз киген ұлттық киімдерді неге жаңғыртпасқа?! Қазақы қалпымызды сақтай отырып, өркендейік, өсейік. Ала жіпті аттамайық. Төңірегімізге иман нұрын шашайық! Иманды қоғамға осы жол апарады.

Тіл – ұлттың рухани рәмізі

– Қазақтың көп мұңының бірі ол – тілі. Өткен ғасырдың басында алаш арыстары да осы тіл мәселесін қозғады. Әлі қозғаудамыз. Бірақ «баяғы жартас – бір жартас» күйінде қалуда. Қазақ тілі тәуелсіздік тұсында да тұғырына қона алмай, қанаты кесілген құстың күйін кешуде. Тіл жанашырсыз. Қайтпек керек?

– Кешегі өткен кеңестік кезең, біздің ұлттығымыздың басты паспорты тіліміздің айыруға тырысты. Сол жолда үлкен нәтижеге де жетті. Қазақты шала тілді етіп, қазақтілді етіп екіге бөлді. Сол бөлшектеудің тақсіретін шегудей-ақ шегіп келеміз және шеге беретін тәріздіміз. Тәуелсіздіктің 22 жылы өтті. Алматыда аулаға шығыңыз. Немересімен орысша сөйлесетін ата сақалы ауызына түскен қазақтарды кездестіресіз. Олар Тәуелсіздіктің 22 жылында ең болмаса немересіне қазақша 22 ауыз сөз үйретпеген қазақтар. Соған қарағанда ұрпағына ұлт тілін үйретуге қарсы қазақтар. Әлі де немерелерін орыс мектептеріне сүйреп жүргендер. Ондайларды «қазақ» деуге аузың әрең барады. «Қазақ» дегеннен гөрі «қазақтың қасіреті» деген дұрыс болар. Сол ұрпағын орыс етуге ұмтылған кешегі коммунист қазақтардың бүгінгі бизнесмен ұрпақтары емес пе «Битлзге» Көктөбеде ескерткіш қойған?! Көрдіңіздер ме табынған «құдайларының» түрін!!! Бұл нені көрсетті? Бұл, тіл кеткеннен кейін ұрпақ санасынан ұлттық сезім де кететінін көрсетті. Ол бизнесмендерде

«Битлзден» басқа ұлттық құндылықтың жоқ екенін көрсетті. Олар үшін қазақ батырлары, хандары, арғы-бергі әдебиет, өнер абыздары құндылық емес екенін көрсетті. Өткен аптада Ыстықкөл жағалауында болдық. Жағалауда бір қырғыз кәсіпкері орнатқан Айтматов атындағы «Рух-Орда» кешенін көрдік. Ұлттық мәдениетін асқақтатқан қырғыз кәсіпкерінің азаматтағына таңғалдық. Ұлы манасшы Қаралаевын, ұлы жазушы Айтматовын қалай әспеттеген!!! Қырғыздың дүниеден өткен өнер жұлдыздары да маржандай тізіліп көз алдыңызда тұр. Бейне бір бес гектар жерге сыйып кеткен жаннат бағына кіргендей әсерде боласыз. «Рух-Ордада» қырғыздар өз президенттеріне де ескерткіш қоюды қажет деп санамаған. Бірақ Қазақстанның тұңғыш Президентіне ерекше құрмет көрсеткен, Н. Назарбаевқа ең биік еңселі монумент арнаған. Тағы да алаштың Асанқайғысын әспеттеп ескерткіш қойған. Осынау аса қымбат жоба авторы – Ташқұл Керексізов деген жалғыз кәсіпкер екен. Көл жағалауына орнатылған бұл жұмақ бағына адам кірсе шыққысыз. Бұл бақтан қалта толы пайда түспесе де, көрген адамның көкірегі тола әсер алады. Жоба авторына алғысын арнайды. Қырғыздарға құрметің арта түседі. Сөйтіп, біз ұлттық рухтың «Рух-Ордаға» айналғанын көрдік. Тіліне, дініне адал азаматтың еліне де адал еңбек еткенін көрдік. Егер біз миллионға жуық орыстанған қазағымызды тілге оралтып көкірегіне ұлттық рух ұялата алмасақ, бұл ұлт үшін XXI ғасырдағы ең үлкен рухани шығын болмақ. Тілі орыс қазақ қашанда сол өзі сөйлейтін тілдің мұңын-мұңдап, жоғын жоқтамақ.

Қазақ тіліне қарсы көңіл күйдің катализаторы болмақ. Бүгін болмаса да бұл күш түптің-түбінде саяси күшке айналуы ықтимал. Әзірше бұл «күрес» мәдени майданда өтіп жатыр. Ол неден байқалады? Ол – өзгеге бас ұрып, өзін жоққа шығарудан, өз тарихын елемеуден, өзге тілге табынып, өз тілін менсінбеуден байқалады. Егер де біз тілдік мәселені жөндей алмайтын болсақ, бұл үрдіс асқына бермек. Тіл деп шырылдау себебіміз осыдан. Құр жұрт көзінше ұпай жинау емес. Не болмаса халық алдында жақсы көрініп қалу емес. Жанымыздың жай таппауынан. Тілдік бірлік болмай елдік бірлік болмайтынына көз жеткендіктен. Тарих, дін, тіл –

ұлттық тұтастықтың үш бұты. Яғни, қазақтың рухани қара қазанын тіреп тұрған тетіктер. Бұл тетік – Тәуелсіздік кепілі. Ендеше, бұл таза мемлекеттік мәселе. Тәуелсіздіктің жиырма екінші жылында да тілді жырлап отырумыз тіл мәселесіндегі мемлекеттік талаптың болбырлығынан. Қаржылар бөлініп, мектептер көбейіп, істелген және істеліп жатқан шаралар да аз емес. Алайда тіл мәселесін шешудің басты тетігін, негізгі тетігін іске қоспадық. Ол қандай тетік? Негізгі мемлекеттік лауазым: премьер-министр, министрлер, облыс әкімдері, яғни республика тізгінін ұстап отырған бірінші басшылар міндетті түрде мемлекеттік тілді білуі керек деген заң қабылдамадық. Сондықтан да әлі күнге дейін немересін орыс мектебіне сүйреп жүр. Ол ата-аналар Қазақстандағы қазақ тілінің болашағына сенбегендер. Мемлекеттік тіл мемлекеттік деңгейде талап етілмегендіктен ол ата-аналар «Қазақстан болашағы – қазақ тілі» деген Президент үндеуіне де сене қоймағандар. Егер біз мемлекеттік тілді өз тұғырына қойғымыз келсе тек заңдық негізде қоюымыз керек. Неге біз жалғыз Президентке ғана қазақ тілін білуді міндеттейміз?! Бұл талап билік тұтқасын ұстағандардың бәріне де бірдей болуы керек. Басшы біткеннің бәріне де мемлекеттік тіл білуді міндеттеу болмаса, онда қазақ тілі Қазақстанның өзінде қажетсіз тілге айналары хақ. Бұл ащы да болса ауыр шындық. Сіз кез келген Еуропа еліне барып «аула сыпырамын» десеңіз сізден мемлекеттік тілді талап етеді. Сондықтан Еуропа елдерінің қай-қайсысында да мемлекеттік тілдің айдарынан жел есіп тұр. Сол мемлекеттің туындай қастерленіп рухани төрде желбіреп тұр. Онсыз тіл еңсесін көтеруі мүмкін емес. Ал бізде аула сыпырушы ғана емес, тілді білмесең министр де бола бересің. Бұл әлемнің ешбір елінде жоқ практика. Ендеше, бұл басты әлемдік тәжірибемен санаспаудың салдары не болары бір Құдайға аян. Бұл келеңсіздікті қалыпқа келтірер мезгіл жетті. Әйтпесе кеше біз орыс болуға өңмеңдеп ұмтылсақ, бүгінде ағылшын болу үшін арпалысып жатырмыз. Сонда ана тіліміз қайда қалмақ?! Өзін сыйламаудан алдыға жан салмаған халықпыз. Кеше орысша сайрап орысты жаңылдырып едік, енді ағылшыншаны ауыздықтап ағылшыннан озғалы жүрміз. Өзге тіл дегенде желдей жүйрік қазақ, өз тілі дегенде неге өгіз

аяңнан арылмай қойды?! Бұл ойды айттырып отырған ана тіліміздің бүгінгі халі. Байқаған жанға қазіргі қазақтардың қазақша сөйлеу деңгейі қарын аштырады. Жыл өткен сайын сөйлеу тіліміз сұйылып барады. Жұмыста да, үйде де, түзде де тұрақты түрде қолданыста болмаған жағдайда тілдің көрер күні осы. Жүдеу тартып өз табиғи байлығынан, құдірет-күшінен айырыла бастайды. Өзге тілмен қатар пайдаланса (дұрысы; пайдаланбаса) өз тілің өгейдің күнін кешпек. Бүгінде қала қазақтары арасында өзара орысша сөйлесу дағдыға айналды. Қазақты Жириновский айдай әлем алдында «өз тілі жоқ халық» деп сөккенде намыстанып едік. Енді сол сайқымазақтың айтқаны келгендей. Нанбасаңыз Алматы, Астана мекемелеріне, кафе, мейрамханаларына бас сұғыңыз! Шынында да «өз тілі жоқ халықты» көресіз. Масқара ма, масқара. Қазақстанның кез келген азаматы алдымен қазақ тілін, сосын өзге тілді меңгеріп жатуы керек емес пе?! Бірақ бізде бәрі керісінше. Бұл құбылыс түбінде қазақ қасіретіне айналмаса неғылсын!!! Тәуелсіздік идеясына кері әсер етіп жүрмесе неғылсын! Өз үйінде бүгін өз тілін қорғай алмаған қазақ, ертең Тәуелсіз Отанын қалай қорғамақ?! Қазақстан байлығын кім көрінген пайдалануы мүмкін, бірақ Қазақстанды қорғауға келгенде кім көрінген өз басын бәйгеге тікпесі хақ. Отан деп өз басын бәйгеге тігер баяғы байғұс патриоттар болмақ. Бұл ақиқатты бізге бір минутта ұмытуға болмайды. Қазақстан болашағы – Қазақстан патриоттығында. Отан қорғау, Отан үшін отқа түсу – әр азамат борышы. Киелі борыш! Өйткені бұл – ұлттық қауіпсіздік. Қауіпсіздік – басты мемлекеттік міндет. Мемлекет ол мақсатқа тек бірлікпен ғана жете алады. Ал бірлік кепілі – бір тарих, бір тіл, бір дін, бір басшы емес пе?! Яғни біртұтас ұлттық рух емес пе?!

– Әңгімеңізге рақмет!

Шәкір ЫБЫРАЕВ

ЖАҚСЫ БОЛУҒА МІНДЕТТІМІЗ, ЖАМАН БОЛУҒА ХАҚЫМЫЗ ЖОҚ!

Біз тәуелсіздігімізді жоғалтып, бодан болған жылдардан бастап іс жүзінде саяси аренада Абылай хан ұрпақтарына орын болған жоқ. Мұндай тыйымның, шектеудің шырқау шегіне жеткен уақыты, әсіресе кешегі кеңестік дәуір.

– Абылайдың 12 әйелінен 40 қыз, 30 ұл қалған деген дерек бар. Сол әулеттен шыққан бүгінгі тұлғалардың бірі – өзіңізсіз. Жуырда «Қазақ хандары және олардың ұрпақтары» деген шежіре кітап жарық көрген. Орыс тілінде. Сонда да сіздің есіміңіз аталады. Ал Абылайдан тікелей тарағандардың ішінде белгілі азаматтар аз емес. Жалпы, сіздер, яғни осы әулеттен шыққан тұлғалар бір-бірлеріңізбен байланысып тұрасыздар ма?

– Кейбір деректерде Абылайдың отыз әйелі болған делініп келді. Бірақ ол толық дәлелденбеген. Тарихи нақты дерегі де жоқ. Біздің білгеніміз бойынша, расында Абылайдың 12 әйелі болған. Бүгінде сол 12 әйелден тараған ұрпақтары бар. Бірақ олардың барлығы дерлік Қазақстанда емес. Бірқатары Қытайдағы қазақ диаспорасында, енді біразы Өзбекстандағы қазақтардың арасында өмір сүріп отыр. Осылай жан-жаққа тарап кеткен. Сонда да осы әулеттен тарағандардың ұзынырғасын жинай келгенде олар аса көп емес. Жалпы, қазақта төре руынан шыққандардың саны аз. Тіпті, «мен бармын, осында жүрмін» деп баспасөз арқылы бой көрсетіп жүргендердің шамасына қарап та, олардың көп еместігіне көз жеткізуге болады. Ал енді «осы әулеттен тарағандар өзара байланысып тұра ма» дегенге келсек, елімізде көрнекті қызмет атқарған, болмаса қазіргі кезде өз саласында жетістіктерге жетіп, тұлға

ретінде танылып жүрген азаматтардың бірін-бірі тауып, байланыс орнатып отыруы қиынға соққан емес. Бір анық нәрсе, Абылайдың әлгі 12 әйелінің бәрі бірдей қазақ емес. Арасында орыс та, қалмақ та, қарақалпақ та болған.

– *Кейде әйелін басқа ұлттан алған азаматтар өзге ұлттың сойылын соғып кетіп жатады. Тіпті, бір ұрпақтың анасының ұлтына сіңісіп, өз атасына жат болып кеткен жағдайлары да тарихта аз қайталанбаған. Ал, сіздің білгеніңіз бойынша, Абылай ұрпақтарының қазақылықтан алыстап, басқа халыққа сіңіп кеткендері болуы мүмкін бе?*

– Шынын айтқанда, мұндай деректі кездестірмедім. Иә, рас, Абылайдың біраз ұрпағы қарақалпақ әйелінен тарайды, енді біразы қалмақтан алған қыздан туған. Тағы басқа аналарымыздан тарағандар бар. Оның бәрі айтылып жүрген деректер. Демек, Абылайдың әр түрлі ұлттан әйел алғаны рас. Бірақ олардың барлығы да қазақ болған және қазақ халқының намысын қорғап, қазақ халқының толып жатқан ұлттық мүддесіне қызмет еткен үлкен тұлғалар болып есептеледі. Алысқа ұзамай-ақ, мысалы, Абылай ханның Қасымнан тарайтын ұрпақтарын алайық. Олар қалмақтың қызы Топыш ханымнан туған. Бірақ дәл осы атадан тараған ұрпақтың барлығы да негізінен алғанда Қазақстанымыздың тәуелсіздігі үшін күресіп өткен. Қасымнан, атап айтқанда, Есенгелді, Саржан, Кенесары, Наурызбай, тағы басқа ұлдар туған. Олар қазақтың азаттығы үшін арпалысып, халқына бодандық қамытын кигізгісі келген отаршылдарға қарсы бас көтеріп өткен. Сол жолда жанын қиған. Демек, арғы анасының қалмақ болғанына қараған емес, өке жолын қуып, өздерін толыққанды қазақпын деп есептеген. Ал, енді Уәліден тараған ұрпақтары қарақалпақтан туған. Бұлар да, тарихтан білеміз, толыққанды қазақ және саналы өмірінде қазақтың жоғын жоқтаған ұлы тұлғалар. Асылында, бұл әулетте әйелі өзге ұлт өкілі болып, оның балалары шешесіне қарап сап түзеп, өзге ұлттың намысын қорғап кеткен деген дерек кездестірген емеспін. Абылай ұрпақтарының барлығы да қазақ даласында туып, қазіргі қазақтың ішінде жүр деген ұғымдамын. Ал енді олардың біразы басқа мемлекеттердің азаматы болып,

шетелдердегі қазақ диаспораларында өмір сүріп жатса, ол тағдырдың жазуынан.

Кеңестік кезеңде саясат сахнасынан Абылай ұрпақтарына орын болған жоқ

– Абылай әулеті туралы ізденген адам хан ұрпақтарынан кейінгі жылдарда ғылым қайраткерлері көп шыққанын байқай алады. Ал бүгінгі саясат сахнасында Абылайдың тұқымы саналатын бірде-бір тұлға жоқ. Неге?

– Мұның нақты себебі бар. Біз тәуелсіздігімізді жоғалтып, бодан болған жылдардан бастап іс жүзінде саяси аренада Абылай хан ұрпақтарына орын болған жоқ. Мұндай тыйымның, шектеудің шырқау шегіне жеткен уақыты – әсіресе кешегі кеңестік дәуір. Бай, шонжар дегеннің арасында төре, «Абылай ханның ұрпағы» деген мәлімет естіле қалса, ол адамның ел алдынан да, тіпті өмірден де із-түссіз жоғалып кетуіне апарып соқтыратын бірден-бір айғақ, ілік болып табылатын. Яғни, мұндай азаматтарды құдалап, көзін жоюға «Абылайдың ұрпағы» деген сөздің өзі жеткілікті еді. Сондықтан да кеңестік кезде Абылай ұрпақтарының саясат сахнасына көтерілуіне мүмкіндігі болған жоқ. 1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының арасында саясатпен айналысқан хан ұрпақтарының, төре тұқымынан тарағандардың аяусыз жазаланғанын да жақсы білеміз. Ал одан бергі дәуірде, саясат саласынан гөрі ғылымда біршама жол ашық болды. Төренің ұрпақтарына да ғылым саласында қызмет етуге шектеу қойылған жоқ. Демек, өз бойындағы қабілетті ашуға, өз ынтасын қанағаттандыруға табиғи түрде мүмкіндік берілуі Абылай ұрпақтарының біразының ғылымға бет бұруына бірден бір себеп болды деп ойлаймын. Бұл салада, білсеңіз, бірқатар жетістіктерге жеткендер болды. Мысалы, Нәтай Әзімханұлы Кенесарин Өзбекстанда ғылымға үлес қосып, үлкен ғылыми атақтарға қол жеткізді. Сол секілді, Ермұхан Бекмаханов ғылымда өз биігінен көріне білді. Бүгінде оның ұрпақтары да осы жолды жалғастырып жатыр.

– Нәтай Кенесариннің негізі Қазақстанда туып, атасының атын алып жүргені үшін қысым көргенін, Қазақстаннан сол себепті кеткенін жақсы білеміз. Сонда

Өзбекстан жағында Кенесары «кеңестік үкіметтің» қас дұшпаны саналмаған ба?

– Иә, Нәтай Кенесарин кезінде осы Қазақстанда гидрогеология саласының маманы ретінде қалыптасқан. Сөйтіп, ғылым саласының шыңына ұмтылып, аты таныла түскенде ол кісіні қудалау басталып кетеді. Өзіңіз де айтып отырсыз, Кенесарин деген ататегін алып жүргені үшін. Басқа себеп жоқ. Содан Өзбекстанға кетуге мәжбүр болады. Ол жақта ағамыз Өзбекстан Ұлттық ғылым академиясының корреспондент мүшесі атанды, үлкен ғылыми дәрежелерге көтерілді. Осында айта кететін бір қызық жағдай, Өзбекстанға барғаннан кейін ондағылар Нәтай Кенесаринге: «Сіз өте үлкен ғалым, зиялы тұлғасыз. Бірақ құжатыңыздағы қазақ деген ұлтыңыздың орнына өзбек болып жазылсаңыз дұрыс болар еді. Сіздің атақдәрежеңіз жоғары көтерілер еді. Бүкіл Өзбекстан ғылымына қосып отырған үлесіңіз үшін, біз бәрін берер едік» деген екен. Бірақ Нәтай ағамыз: «Айналайын, бауырларым-ау! Мен ататегімді өзгертер болсам, Қазақстанда жүре бермедім бе? Осы тегімді, ұлтымды сақтау үшін ғана елімнен қашып, Өзбекстанға келіп отырмын ғой. Атақтарыңды бермесеңдер бермеңдер, мен қазақ болып қаламын. Мен тірі тұрғанда ешкім менің Кенесарин деген ататегімді тартып ала алмайды» деп жауап беріпті. Бірақ ұсыныстарынан бас тартқанына қарамастан, Өзбекстан жағы ғалымға ешқандай қысым көрсетпеген секілді. Өйткені ол ғылым саласындағы барлық жоғары дәрежелерге қол жеткізе білді. Сөйтіп, 1975 жылы 16 сәуір күні 67 жасына қараған тұста Ташкент қаласында дүниеден озды. Сүйегі Өзбекстанның зиялы қауымы жерленген Шағатай зиратына қойылды.

– Ғылым жолындағы мүмкіндікті пайдаланды деп отырсыз. Расында да, ғылымда отарлық санадан азат, батырлық мінез көрсеткен, ұлт тарихының тың тақырыбын жазған бір тұлға болған. Ол – Кенесары көтерілісі туралы жазып, қудалауға түскен Ермұхан Бекмаханов. Одан бергіде қайсарлық танытып, кеңестік империяға қасқайып қарсы шыққан ғалымдар болған жоқ. Ал Нәтай Кенесарин мен осы Бекмахановтан басқа ғылым саласында қысым көргендер бар ма?

– Әрине, кеңестік кезеңде Абылай тұқымдары қудалаудың әр түрін бастан өткерді. Кешегі өткен ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, басқа да қысымдар әр қазақты айналып соғып отырды. Ана қармақтан құтылсаң, мына қармақ, одан құтылсаң, үлкен ор, одан аман өтсең, тағы бірдеңе күтіп тұрған заманда бас көтеріп, өз ұстанымыңды таныту, ерлік көрсету оңай емес еді. Отарлық билікке қайшы келетініне қарамастан өз тұғырнамасын көрсетіп, батырлыққа барғандар, одан соң аман қалғандар некен-саяқ. Ондайлардың көбі із-түссіз кетті деп ойлаймын. Ал Ермұхан Бекмаханов сияқты өз саласына бел шеше кірісіп, тарихты қопарып, үлкен еңбек сіңіргендер, расында аз. Біле білсеңіз, ол кісінің өзі тарих саласындағы тұңғыш ғылым докторы. Мәскеуден оқып, терең білім алып, КСРО-дағы басқа ірі тарихшылармен терезесі тең болып, өз биігінен енді көріне берген кезде, оның әрі қарай қанат қағуына мүмкіндік берілмеді. Жан-жақтан анталап, «мынау кеңестік идеологияға қарсы» деп отырып, ғалымды түрмеге тығып, қудалап, ақыр аяғында бір шет шалғайдағы ауылдың мектеп мұғалімі болып қалуына итермеледі. Бірақ Ермұхан Бекмахановтың ең ұтқан жері XIX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстар туралы айта отырып, Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы жазып, оның қазақтың соңғы ханы екенін бірінші мүмкіндікте айтып, жеткізгені дер едім.

Тәуелсіздік тұғырымызда Кенесарының орны әлі толық айқындалған жоқ

– Қазір де отарлық санадан арылғысы келген жұрт ноқтаға басын салмай өткен Кенесары хан тақырыбына айналып соғып отыратыны айдан анық. Оның қарындасы Бопай Қасымқызы туралы да ерлік жырын жазуға болар еді. Бірақ осы тарихи тұлға туралы мәлімет аз. Бізде жалпы тарихи тұлғалардың көбінің бейнесі әлі күнге көмескі тартып отырған жоқ па?

– Алматыдағы Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты Кенесарыға қатысты мұрағаттық құжаттардың бәрін жинақтап, үлкен кітап етіп шығарған. Бірақ ғалымдарымыз әлі сондағы құжаттардың бәрін ғылыми айналымға енгізіп, ашып, жеткізе алмай отыр. Сондықтан біздің тарихта кешеуілдеу бар. Еліміздің Тәуелсіздік

тұғырындағы Кенесарының орны әлі айқындалған жоқ деп ойлаймын. Бұған, әрине, уақыт келеді, тарих өз бағасын береді деп сенемін. Мен өзім, мысалы, Әдебиет және өнер институтының қолжазба орталығында басшы болып отырған кезімде Кенесары туралы жүздеген халық жырларын, дастандарын, аңыз-әңгімелерін кездестірдім. Солардың өзі әлі жүйеге түсіп, ретке келген жоқ. Ал енді халықтың өзі сүйіп, құрметтемеген, ықылас бөлмеген тұлға болса, бір Кенесарыға осынша жыр арналар ма еді?! Енді осы мұраларды зерттеп, жүйеге келтіретін мезгіл жетті деп санаймын. Тағы бір қызық жағдай, расында, қазақ тарихында Зарина, Томиристерден бастап жаужүрек қыздар аз болмаған. XIX ғасырдағы сондай батыр қыздардың бірі әрі бірегейі – өзіңіз айтып отырған Бопай ханым. Бопай ханым, өз ата салты бойынша, алыстан аталас болып келетін төрелердің біріне ұзатылған. Бірақ кейін ағасы Кенесары отаршылдыққа қарсы күреске шыққанда, Бопайдың күйеуі қосыла қоймайды. Қанша үндесе де хан Кененің соңына ермейді. Сонда Бопай ұлт мүддесін, елінің еркіндігін өзінің мүддесінен биік қойып, күйеуін тастайды да, алты баласын ертіп, ағасының қолына қосылады. Сөйтіп, Кенесарымен бірге өмірінің соңына дейін тәуелсіздік үшін күреске шығады. Шынында да, осы тұлғалардың бәрін біз зерттеуіміз керек. Елінің азаттығын бірінші кезекке қойған тарихи тұлғалардың болмысы бүгінгі жастарға үлгі болғаны дұрыс.

– *Жалпы, сіздің әңгімеңізден соң мынадай сұрақ туып отыр. Кеңестік дәуір қазақ тарихы туралы көп айтқызбағанымен, бізге тарихи тұлғаларымыздың біразының болмысы көркем шығармалар арқылы жеткен. Ал Абылай хан туралы оқытылғанда, ол қазақтың орыс империясының қол астына кіруіне бастамашы болған тұлға ретінде көбірек насихатталды. Шын мәнінде, Пекин мен Петербургпен тең қатынас ұстаған Абылай хан орыс билеушілеріне мінез көрсетіп отырғаны, оның айтқанға көніп, айдауға жүрмегені, қазақтың тәуелсіздігіне нұқсан келтірген әр жағдайға кеудесін керіп қарсы тұрғаны мәлім болып отыр. Сол секілді, орыс патшайымы тарапынан Абылайға артығырақ айлық төлеп, оны Петербургке шақырып, марапаттап,*

мадақтап отыру ниеті болғаны, Абылайдың көп жағдайда мұндай жымысқы ниеті бар биліктен марапат алудан бас тартқаны да нақты деректер арқылы жарияланып жүр. Сол Абылай заманындағы қазақ тәуелсіздігіне көлеңкесін түсіруі кәдік мәселелер әлі өзектілігін жойған жоқ. Ал Абылай мінезі бүгінгі саясаткерлерімізде бар ма?

– Расында да, Абылай заманындағы көптеген мәселелер қазір де бар. Сондықтан сол замандағы саяси ұстанымдар мен бүгінгі замандағы Тәуелсіз еліміздің саяси ұстанымдары арасындағы үндестікті, параллель ұқсастықты көрмеу мүмкін емес. Өйткені біздің екі жағымыздағы алып көршілер, олардың пиғылдары әлі де өзгерген жоқ. Абылай да дәл қазіргідей Қытай жағына «сенікі дұрыс» деп, ынтымақтасып, мәмілеге келе отырып, Ресеймен де жақсы қарым-қатынас ұстаған. Ал бір тараптан қысым күшейіп, жан-жақтан шегелеп, үстемдік орнату қаупі төнгенде екінші жақпен достықты күшейтіп, екінші елге арқа сүйеген.

– Мағжан ақын жырлағандай, «көп жаудың бірін шауып, бірін арбап», елінің тұтастығын сақтауға ұмтылды дейсіз ғой?

– Сондай дипломатиялық тәсіл ұстануға мәжбүр болған. Ал Ресей патшасы: «Біз сізді орта жүздің ханы деп танимыз. Петербургке келіңіз. Сізге хан мәртебесін ресми табыстап, шапанын жауып, рәсімін жасайық» дегенде, «Жоқ, рақмет, маған өзімнің халқымның берген атақ-дәрежесі бар, сол жетеді» деп бас тартуы оның дербестігін көрсеткені еді. Шынында да, отаршылдар тарапынан беріліп жатқан атақ-даңқ бір жағынан елі соңына ерген тұлғаны мойындағаны сияқтанғанымен, ол өз айтқанына көндіріп, кіріптар етіп алудың алғышарты еді. Ал бір елдің ханы неге өзге елдің марапатына мұқтаж болуы керек?

Хан әулетіндегілерге тек қана рухани мұра қалған

– Абылайды жетім қалғанында Төле би үйіне әкеліп, бағып-қағып, тәрбиелеген дейді. Ал бүгінгі балаларымызды теледидар тәрбиелеп отыр. Текті әулеттің ұрпағы ретінде осы туралы не дейсіз?

– Бұл мәселе, әрине, бәрімізді де алаңдатады.Абылайдың өмір жолына қарасақ, расында да, сұрапыл шайқастардан

кейін әке-шешеден айырылып, жетім қалды. Сөйтіп жүріп қабілетті бала үлкен тарихи тұлғаның, Төле бидің қамқорына алынды. Мұның бәрі, әрине, тұлғаның қалыптасуына ықпалын тигізгені даусыз. Шын мәнінде, Абылай өзі де хан тұқымынан ғой. Шыңғысхан әулетінен тарайды. Бірақ ол хандық таққа династиялық жолмен келген жоқ. Өзі жоқшылық та, жетімдік те, қиындық та көріп жүріп, ысылып барып келді. Онда да жекпе-жекте қалмақтың батыры Шарышты өлтіріп, содан кейін елдің аузына ілігіп, келе-келе өзінің ісін де, күшін де, ақылдылығын да, зеректігін де мойындату арқылы таққа отырды. Ежелгі заманның дәстүрі бойынша, хан әрі елді ұйыта білетін ақылды басшы, әрі батыр, әрі қолбасшы болуы керек. Абылай – сол қасиеттің бәрі бір бойынан табылған тұлға. Бір жағынан бұған тектілігі себеп болса, екінші жағынан оның өмір жолы, жетімдік көріп, қиындықта ысылуы, Төле би секілді үлкен тұлғаның тәрбиесін көргені ықпал еткен болуы керек. Сондықтан да қай жағынан алғанда да, бүгін біз де бала тәрбиесіне үлкен тұлғаларды тартуымыз керек деп есептеймін. Қазіргідей балаларымызды теледидарға телміртіп қойып, ондағы толып жатқан роботтардың, «өрмекші адам», тағы басқа құбыжықтардың, жалпы өмірде жоқ кейіпкерлердің ықпалымен тәрбиелемей, нақты тарихи тұлғаларымыз арқылы тәрбиелеуіміз керек.

– Ол үшін не істеу керек?

– Заманауи техника мен технологияға сүйеніп, балалардың талғамына сай түрлі мультфильмдер, ертегілер түсіріп, компьютерлік ойындар, басқа да ойын құралдарын шығару керек. Өз ұлттық салтымыз бен төл тарихымызға сүйеніп, балалардың санасына лайық ұлттық өнімдерімізді көбейтуіміз қажет. Сол секілді, соңғы кезде жиі айтылып жүргендей, тарихи фильмдер, қазақ тарихы негізіндегі киносериалдар түсірсек, құба-құп. Оған сюжет болатындай оқиға жетерлік. Ал қызықты етіп, өзіміздің тарихымыздың желісімен сериалдар түсіретін болсақ, жастар да өзіміздің хандарды, өзіміздің батырлардың ерлігін көріп, рухтана түседі.

– 1754 жылы Абылай ханның 1700 қазақ әскерімен қол бастап 10 мың қалмақпен соғысқаны және жеңіске жеткені жөнінде дерек бар. Сол секілді, 1757 жылы 6 мың қазақ болып

қытайдың 40 мың әскерімен шайқасқан екен. Онда да қытай жағы әлсіреп, хан Абылайдан бітім сұраған. Осында сан емес, мемлекетшіл сана, өр рух жеңіске жетелегендей болады. Сондай құндылыққа қалай қол жеткізуге болады?

– Тарихи деректен бастасам, жаңағы қытайдың 40 мың әскері Абылай ханның 6 мың адамын жеңе алмаған, себебі Абылай хан бір орында тұрып алып соғыспаған. Ол жеріміздің кеңдігін, территориямыздың мүмкіндігін пайдаланған. Шегініп отырып, қытай әскері шаршаған сәтте күшіне еніп, шабуылдап отырған. Ал қытай әскері соғысуға дайындалып, жинақталған уақытта кең далаға бытырап кетіп, ұстатпаған. Осындай дала тактикасын қолданған. Бірақ жоққа шығаруға болмайтын тағы бір нәрсе – Абылай қолының өз елін жауға бастырмау үшін жан аямай күрескендігі. Отанға деген шексіз сүйіспеншілік, мемлекеттік рух. Өз жаны мен өз мүддесінен елінің азаттығы тұрғысындағы мүддені биік қоя білгендігі. Бұл да түптеп келгенде сол мемлекеттік құрылымдағы мықты идеологияның арқасы деуге болады.

– Абылай әулетінен шыққан тұлға болу, Абылай ұрпағы болу сізге не берді?

– Абылайдың ұрпағы болу маған ең алдымен жауапкершілік берді. Рас, мен көбіне өзімді «Абылай ханның ұрпағы едім» деп айта бермеймін. Әсіресе, жасырақ кезде, бұл сөзді айтуға лайық емеспін деп есептеген сияқтымын. Бітірген түгім жоқ, жеткен ешқандай жетістігім жоқ, хан әулетіненмін деп қалай айтамын? Алдымен соған лайық болу керек қой. Жалпы, ата-бабаңның аты сенің көрсеткішің, абыройыңның, адамдығыңның өлшемі бола алмайды. Әркім өзінің қоғамдағы орнын өз болмысы мен еңбегіне, қабілетіне қарай айқындайды. Бүгінгі ұрпаққа Абылай ханнан тек қана рухани мұра қалды. Соның ішінде Абылайдың өз еліне жасаған қалтқысыз қызметі, абыройлы тірлігі, тектілік және рухы жетті. Ең бастысы, әр уақытта ұлтының мүддесін жеке өзіннің мүддеңнен жоғары қою, ар-намысыңды биік ұстап, еліңе қызмет ету міндеті қалды. Біз бәріміз де шамашарқымызша осы үдеден шығуға тиістіміз деп ойлаймын.

Талас ОМАРБЕКОВ

ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХЫ ДЕГЕНІМІЗ – ШЫН МӘНІНДЕ ҚАЗАҚТЫҢ ШЕЖІРЕСІ

– Талас аға, бүгінгі таңда тарихқа үлкен бетбұрыс жасалып отырғаны белгілі. Сіз бұл құбылысты қалай бағалар едіңіз? Жалпы, осы ынта-ықыластың мән-маңызы, мақсаты қандай?

– Қазақ халқы – негізінен, тарихшы халық. Белгілі бір кезеңде бізде жазу мәдениеті үзіліп қалды да, тарихымызды жаттап өстік. Соның нәтижесінде шежіре деген ауызша тарихтың үлгісі өмірге келді. Арғы аталарының кім болғанын әрбір қазақ жатқа білуі керек болды. Мысалы, үш ата – бір ғасыр. Яғни жеті атаны білу деген – 2,5 мың ғасырлық тарихты білу деген сөз. Бұл туралы Б. Момышұлының «Үшқан ұя» деген кітабында: «Үйге бір адам келсе болды, әкем: «Жеті атаңды сана» дейтін», – деп жазғаны бар. Бұл – кеңестік жүйеде коммунистік идеология үстемдік алғанға дейін қазақты тарихшы ретінде тәрбиелеп келген әдет-ғұрып. Бұдан жаман болған жоқпыз.

Тәуелсіздік алғаннан кейін тарихшылардың жүгенін сыпырып жіберген кезде ауызша тарихтан хабары бар адамдардың бәрі өздерінің ата-бабаларының тарихын қозғап, шежіре құрастырып, белгілі бір тарихи тұлғаға, батырға, биге байланысты тарихи очерктер жазып, публицистикаға ден қойып, ресми емес тарихшы болып кетті. Бұған таңғалатын ештеңе жоқ. Қазақ деген халықтың қанында тарих әрқашан қалыптасып келген. Халқымыздың осы ерекшелігін Елбасы дұрыс түсінді. Ол 1997 жылды «Құғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жариялады. 1998 жылы соның ағынымен «Тарих толқынында» деген кітабын шығарды. Бұл, шын мәнінде, қазақтың ежелгі және орта ғасырдағы тарихын

қозғайтын бірден-бір қызықты тарихи очерк болатын. Сонда тамаша идеялар көтерілді. Біріншіден, қазақ ел болам, жұрт болам, тәуелсіз мемлекет болам десе, өзінің тарихын жақсы білуі керек екендігі айтылды. Бірақ, өкінішке қарай, біздің қоғам осы кітапқа мән бере қойған жоқ.

Тәуелсіздік жағдайында демократияға орныққандықтан, елдің бәрі өзінің пікірін айтқысы, өзін көрсеткісі, өзінің ата-бабасын ақтап алғысы немесе дәріптегісі келді. Осындай жағдайда Елбасының «Тарих толқынында» атты кітабы мемлекеттік идеологияны жасауға негіз қалайтын кітап бола тұрса да, шын мәнінде, нақты өмірімізде жүзеге аспай, онда айтылған идеялар кеңінен насихатталмай қалды. Рухани мәселелерден гөрі, экономикалық мәселелер бірінші орынға шығып кетті. Ақырында Қазақстан тарихы деген пән университеттерде екінші пән ретінде ысырылып, Қазақстан тарихы кафедралары жабыла бастады. Саясаттану, мәдениеттану, халықаралық қатынастар, дінтану сияқты басқа қоғамдық пәндер көбейіп, ақырында Қазақстан тарихы қатардағы көптеген гуманитарлық пәндердің біріне айналып қалды. Осындай жағдайда Мемлекеттік хатшының 5 маусымдағы тарихшылармен өткізген үлкен жиыны қоғамдағы ауыр ахуалдың, тарихқа байланысты көзқарастың қайшылықты жағдайына байланысты бірден-бір дұрыс қабылданған шешім деп ойлаймын.

– *Осы шарадан кейін тарихқа байланысты қоғамдағы көзқарас қаншалықты өзгерді? Тарих ғылымын жандандыруға ол қаншалықты серпін, мүмкіндік бере алады?*

– Мемлекеттік хатшы Елбасының «Тарих толқынында» атты кітабындағы идеяларды ары қарай өрістетіп, ары қарай дамытып, өткен тарихымызға байланысты мәселелерді тереңдетіп, елдің осы бағытта жұмыс істеуіне нақты ұсыныстар жасағанымен, Білім және ғылым министрлігі сол жиында айтылған қағидаларды жүзеге асыруға байланысты нақты шараларды әлі жүзеге асырған жоқ.

Мен еліміздегі жетекші университеттің Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісімін. Елдің бәрі қазір «Халық тарих толқынында» деген бағдарлама жасалады» деп, сол бағдарламаға қарап отыр. Ол теориялық бағдарлама бола-

ды, онда тағы да тарихтың өзекті мәселелері көтеріледі. Ал бірақ жергілікті оқу орындарында, мектептерде, университеттерде сол идеяларды жүзеге асырудың жүйелі механизмі әлі жасалмады. Жиналысқа қатардағы тарихшыларды шақырып, «тарихты жөндеп жазыңдар» деп тапсырма беру оны жүзеге асырудың механизмін жасаумен қоса жүруі керек еді, тапсырманы бізге емес, «Тарихты оқытудың көлемін арттырыңыздар, тарихқа байланысты арнайы пәндерді оқу бағдарламасына енгізіңіздер, тарихшыларға жағдай жасаңыздар, тарихшылардың педагогтік жүктемесін азайтыңыздар, олардың бос уақытын көбейтіп, сол уақытта ғылыммен айналысуының механизмін жасаңыздар» деп ректорларға беру керек еді.

Университеттегі қатардағы тарих профессорының қандай мүмкіншілігі бар? Ол былтыр 27 кредит сабақ берді, биыл сол педагогикалық жүктеме бар болғаны 2-ақ кредитке азайды. Осындай жағдайда, қолы бос емес профессор оқытушы бола ма, әлде зерттеуші бола ма? Ал бізге «әрі оқытушы, әрі зерттеуші болыңыз» дейді. Тіптен жақсы. Біздің тарихшылар ондай бола алады. Әсіресе жас тарихшылар өсіп келе жатыр. Бірақ мынандай үлкен педагогикалық жүктеме жағдайында жас тарихшыларымыз зерттеуші болып қалыптаса алмайды-ау деп қорқамын. Біздің тарихшылардың бәрі осы 20 жылда тарихшы-ғалым емес, тарихшы-оқытушы ретінде қалыптасты. Тіпті Тарих институтына, Шығыстану институтына барсаң, ондағы тарихшылардың күнкөріс қамымен басқа бір университет, институттарға тіркеліп, лекция оқып жүргенін көресің. Яғни бізде кәсіби тарихшыларды қалыптастыруға жеткілікті мән берілмей отыр. Сондықтан да ҚазҰУ-дің тарих факультетін бітірген мамандарымыздың 20%-ы ғана ғылымға барады да, 80%-ы мектептерге тарих пәнінің оқытушысы болып барады. Осындай жағдайда бітіріп жатқан тарихшылардың ең болмаса жарым-жартысы тарихшы, зерттеуші болып қалыптасуы үшін жағдай жасауымыз керек қой. Ол жағдайды жасау үшін жоғарыдан ғылыми бағдарламалар жасау, орталықтар ашу жеткіліксіз, сол ғылыми бағдарламаларды жүзеге асыратын адамдарға жағдай жасау керек. Мінеки, орталықтар ашылып жатыр.

Ал бірақ сол орталықтардың жұмысы, механизмі, ақы төлеу жағы қалай болады? Оны ешкім білмейді.

– Ол қандай орталық?

– Мысалы, біздің ҚазҰУ-де Тәжиннің нұсқауымен үш орталық ашылды. Біріншісі – археологиялық деректердің, артефактілердің өмір сүрген кезеңін анықтайтын зертхана. Біздің факультеттің деканы Жәкен Таймағамбетовтің бастауымен ол халықаралық зертхана болып құрылып жатыр. Бірақ бұл зертханаға өте қымбат, миллиондаған теңге тұратын аппаратуралар керек және бәрі шетелдерде. Оны кім сатып әпереді? Сосын менің басқаруыммен Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттерді зерттеу орталығы құрылды. Біз көптеген ғылыми жобалар жасап үлгердік. Соған қарамастан, оның штаты қандай болады, онда кімдер жұмыс істейді, оларға жалақы төлеу механизмі қалай жүзеге асады, ғылыми жобалар қалай қаржыландырылады деген мәселе – әлі жұмбақ. Үшіншісі – дүниежүзі тарихынан оқулықтар дайындайтын орталық. Ол біздегі Қ. Жұмағұлов басқаратын дүниежүзі тарихы кафедрасының жанынан құрылып жатыр. Бұл – бір жағынан, кезіндегі саяси оқиғаларды, әлеуметтік жағдайларды зерттейтін орталық. Оның да мәртебесі, қаржыландырылуы қалай болатынын білмейміз. Егер олар республикалық бюджеттен қаржыландырылатын болса, университетке қарым-қатынасы қандай болады, бұлар ғылыми-зерттеу институты сияқты жұмыс істей ме, әлде кафедралардың жанындағы қоғамдық негізде құрылған орталық болып қала ма? Оны әлі ешкім білмейді. Менің ойымша, М. Тәжин осындай нұсқау берген кезде Білім және ғылым министрлігі бірден осы орталықтардың мәртебесін, жұмыс істеу механизмін, штатын, оларды қаржыландыру мәселесін, бәрін анықтап беруі керек еді.

– Негізі, сондай орталықтарды ашу қажет пе еді?

– Әрине, қажет. Біз мұғалімдердің біразын оқу процесінен босатып, сол орталықтан жарты, ең болмаса 0,25 ставкаға қаржыландырып, оларды ғылыми еңбектер жазуға отырғызар едік. Яғни оның оқу процесінде алып жүрген жалақысының біраз бөлігін орталықтан қаржыландырар едік те, оның оқу жүктемесі азаяр еді. Ол – жартылай оқытушы, жарты-

лай ғылыми орталықтың қызметкері болар еді. Бірақ ол механизмді біз емес, Білім министрлігі жасауы керек қой. Мысалы, 5 маусымнан бері неше ай өтті?

– *Бәлкім, ондай ұсыныстар жергілікті жерлерден, мысалы, сіздердің өз тараптарыңыздан нақтыланып, тұжырымдалып, ұсынылуы керек шығар?*

– Біз министрлікке ұсынысымызды бердік, 18 ғылыми жоба ұсындық. Бірақ олардың тағдыры не болатынын ешкім білмейді. Орталықтарды ғылыми жоба арқылы қаржыландыру, сосын ғылыми-зерттеу институттары тәрізді штаттар негізінде, адамдарға жалақы төлеу арқылы қаржыландыру деген бар. Егер штаттарды белгілемейтін болса, ол – қандай орталық? Тек ғылыми жобалармен ғана жұмыс істейтін болса, онда «орталық» деп айқайламай, кафедраларақ сол ғылыми жобалармен жұмыс істей береді. Орталықты құрғаннан кейін онда аға ғылыми қызметкер, кіші ғылыми қызметкер, лаборант деген сияқты тұрақты жалақы алатын штаттар болуы керек. Ал егер тұрақты қызметкерлері болмай, тек орталықтың өзі ұсынған ғылыми жобалар арқылы қаржыландыратын болса, ондай орталықтың керегі не? Ондай жобаларды кафедралар да жасай алады. Кафедралардың жобаларын ғана қаржыландыруға болады. Жоғарыдан жақсы идеялар айтылып жүр, бірақ оны жүзеге асыру жағы әлсіз. Бізде қазір бір адамның айтқаны орындалатын қоғам. Мысалы, білім министрінің айтқаны – университеттерге заң. Сол сияқты, ректордың айтуынсыз, ректордың тапсырмасынсыз, бірде-бір тарихшы университетте ештеңе жасай алмайды. Ал батыстағы оқу орындары – министрлікке тәуелсіз, яғни автономиялы жеке зерттеу институты. Әрбір университет министрліктен оқу-әдістемелік тұрғыда ғана нұсқау алады, әкімшілік тұрғыдан бағынбайды.

– *Автономиялық оқу орнына айналу үшін біз не істеуіміз керек немесе қандай жағдайда тәуелсіз оқу орнына айнала аламыз?*

– ҚазҰУ-дің немесе кез келген басқа да жоғары оқу орнының ректорына барлық билікті беру керек, оны сол ұжым сайлауы керек. ЖОО автономиялы ғана емес, зерттеу университеті ретінде құрылуы тиіс және оның ректоры

ұжымның мүддесімен санаса отырып жұмыс істеуі қажет. Яғни ректор университеттің қаржы-қаражатын да, ғылыми потенциалын да басқаратын тұлға болуы керек. Ал қазір бізді басқарып отырған – шын мәнінде, ректор емес, білім және ғылым министрі. Ал біздің университеттегі жағдай мен Гумилев университетіндегі жағдай да, ахуал да екі түрлі. Мысалы, астаналық университет болса да оларда тарих факультеті жоқ, бізде бар. Сондықтан да министр Қазақстандағы барлық оқу орындарына басшылық жасай алмайды. Тарихты дамыту үшін республикалық жиындар өткізген кезде тапсырма тарихшыларға емес, ректорларға берілуі керек. Мысалы, университеттің 13 факультетіне сабақ беріп жүрген 30 тарихшы не істей алады? Көп болса, монография жазады және оны тегін жазады. Тәуелсіздік алғалы бергі 22 жылда тарихшылар жалақы алғанына, алмағанына қарамастан, негізгі міндеттері шын мәнінде сабақ беру бола тұрса да, өздері патриоттық танытып, ұлтқа, елге, халыққа қызмет етейік деп және тарихшы ретінде кәсібіне адалдығын дәлелдеу үшін көптеген еңбектер жазды. Тарих ғылымындағы табыстарымыз сол жекелеген тарихшылардың ғана арқасында жасалды. Оларға ешкім материалдық, рухани жағынан жағдай жасаған жоқ. Ал енді жағдайды өзгерту керек пе? Керек. Қалай? Тарихшыларға «ананы зерттеңдер, мынаны зерттеңдер» деп нұсқау бере салу, қай тақырыптың өзекті екенін айту – оп-оңай. Дегенмен оны тарихшылардың өздері де біледі. Әңгіме – жоғарыдан идея беруде емес, өздерінің күнделікті қызметінде сол идеяларды жүзеге асыру үшін тарихшыларға ең бірінші материалдық жағдай жасауда.

– Мемлекеттік хатшының тапсыруымен тарих оқулығын жаңаша жазу қолға алынып жатыр. Осы тұрғыдан алғанда қандай мәселелер ескерілуі керек?

– ЖОО-да балама оқулықтар болуы заңды және олар теориялық-проблемалық болуы керек. Бірақ Қазақстан тарихының бір қиыншылығы – біз қазақ халқының тарихын әлі зерттеген жоқпыз. Тиіп-қашып, ептеп зерттеген сияқты боламыз. Мысалы, түргештану, қарлұқтану, оғызтану деген ғылым бағыты бізде бар ма? Оғыздар біздің елімізден кеткен. Наймандар сегізауыз деп аталған. Тоғызауыздың құрамынан

қоңыраттар, керейіттер, уақтар шыққан. Яғни оғыз бірлестігі қазақ халқының бір бөлігін құраған. Сол сияқты, қазақтың бір бөлігін қыпшақтар құрады. Қыпшақтанудан бізде біраз жұмыс істеп жүрген адамдар бар. Бірақ оғызтану жоқ. Ал қазіргі Түркиядағы түріктер, әзірбайжандар, түрікмендер, қарақалпақтар шежіреде бәрі өздерін оғыздардан таратады. Ал оғызтануды кім зерттеп жатыр? Сондай-ақ ежелгі тарихымызда дулаттану, тіпті дулаттың арғы атасы саналатын үйсінтану да жоқ. Бүкіл кіші жүзді алшыннан таратамыз. Ал қазақ тарихында алшынтану деген сала бар ма? Жоқ. Міне, солардың бәрі бізде болуы керек. Жоғарыда, министрлікте отырған, ғылыммен, біліммен байланысты азаматтар оғызтану, үйсінтану, алшынтану, наймантану деген салаларды дамыту түгіл, «Оны айтсам, мені рушыл деп айыптайды» деп, осы тайпалық бірлестіктердің атын атауға қорқады. Мұны мен қазақ тарихын зерттеудегі бір сорлылығымыз, бейшаралығымыз деп айтар едім.

Қазақ халқының 45 ру-тайпадан құрылғанын бәріміз білеміз. Бірақ «қазақ тарихын жазыңдар» дегенде жаңағы ру, тайпаларды айналып кетіп, бізде бұрын болған, бірақ көшіп кеткен әулеттерді – түргешті, қарлұқты, оғызды, қараханды, қара қытайларды, тіпті болмаса, орда-ордаға бөліп, моңғол ұлыстарын «Ақ орда», «Көк орда» деп қуалап зерттейміз. Ал оның ішіндегі халық қандай рулардан болды, оған баруға «рушыл атанамыз, ол кітапты ешкім баспайды» деп қорқамыз. Жоғарыдан сөйлегендер шет жағалатып айта бастады. Мысалы, М. Тәжин: «Қазіргі Қазақстанның аумағы осы жерді мекендеген бұрынғы тайпалардың аймағымен сәйкес келеді», – деді. Бұл не деген сөз? «Қазақстан аумағының тарихын зерттесең, жаңағы ру-тайпалардың мекендеген, өмір сүрген ахуалын зертте» деп отыр. Ал қазақ халқы деген мемлекет құрушы халықтың тарихы осы уақытқа дейін неге зерттелмей отыр деген өңгімеге келсек, оның себебі – сол ру-тайпаларды айтудан қорыққандықтан. Бірақ тарихшы ретінде айтарым, кез келген қазақтың азаматы мынаны түсінуі керек: ру-тайпаның тарихын ежелгі дәуірлерден бастап терең білген адам өзінің руының басқа қазақ руларымен қандас екенін, аралас екенін, бар болғаны үлкен ағаштың бір ғана бұтағы

екенін түсінеді-дағы ешқашан рушыл болмайды, қазақты руға бөлмейді. Яғни азаматтарымыздың ру-тайпа туралы білім деңгейін көтеруіміз керек, ру-тайпа туралы айтудан қашпауымыз қажет. Тарих оқулықтарын жаңаша жазамыз десек, мұны ескеру – шарт.

– Тарих туралы әңгіме болған кезде тарихшылардың жазғанынан гөрі, жазушылардың шығармалары елге көбірек танымал, өтімді болып, тез қабылданып жатады. Жазушылар: «Тарихшылар бара алмаған тақырыптарға біз барып жүрміз», – дейді. Ал тарихшылардың көпшілігі тарихты тек мамандардың жазғанын құптайды. Сіз қалай ойлайсыз?

– Тарихи тақырыпқа жазып жүрген жазушыларды мен әрқашан қолдаймын. Олардың жазғандары керек. Мысалы, біздің азаматтарымыз І. Есенберлиннің «Көшпенділерін» оқымай, қалай қалыптаса алады? Сол сияқты, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин шығармалары қандай керемет. Мен тарихшы болғаннан кейін тарихи романдарды көп оқимын. Соңғы кезде Т. Зәкеннің «Мәңгітас» деген кітабын оқыдым. Мұның алдында «Көкбөрілердің көз жасы» деген романын оқыған. Тарихи шығармалар бізге ауадай қажет. Өйткені жастар ресми тарихтан гөрі, көркем тарихты оқуға құмар. Көркем тарихтың артықшылығы – тарихи сананы қалыптастыруға күшті әсер ететіндігінде. Екіншіден, ол тек тарихшыларға арналмаған, әлеуметтанушыларға да, журналистерге де, әртүрлі мамандық иелеріне де, елдің бәріне де қажет. Бірақ тарихи сананы көтеруде, тарихпен тәрбиелеуде үлкен рөл атқарғанымен, ол кітаптар дегенмен де ресми тарих бола алмайды.

– Осы арада жазушылар мен тарихшылардың арасындағы қатынас қандай болуы керек? Ресми тарихшы мен жазушының айырмашылығы неде?

– Жазушы өзінің жазғанына жауап бермейді. Ол мысалы, бір жылдарды, тарихи тұлғаның атын қате айтуы, тіпті оның өмір сүрген кезеңін де шатастыруы мүмкін. Бірақ онда тұрған ештеңе жоқ, тарихи үдерісті дұрыс айтса болды. Соны шынайы сезіммен, эмоциямен көркемдеп, қызықтырып айтса, жас ұрпақты тәрбиелеуге соның өзі пайдалы. Ал тарихшының ондай қателік жіберуге қақысы жоқ. Сондықтан тарих-

шы әрбір датаны, әрбір адамның атын жазған кезде қолы қалтырап отырып жазады. Жазушыдан айырмашылығы, тарихшы өзінің жазғанына жауап береді. Міне, ресми емес тарих пен ресми тарихтың ара-жігінде осындай қиыншылықтар, ерекшеліктер бар. Бізге соны ескеруге тура келеді.

– «Жаужүрек мың бала» фильмі шыққан кезде елдің бәрі Сартайды айтып, біреулер «ол – менің арғы атам» десе, біреулер «тарихта ондай батыр болмаған, ол – жиынтық бейне» деп біраз дауласты. Әңгіме онда емес. Жалпы, біз тарих туралы әңгімені белгілі бір оқиға, жағдай туралы емес, неге белгілі бір тұлғалар төңірегінде құруға құмармыз? Көбінесе елдің назары неге нақты бір тұлғаға ауады?

– Біздің тарих – тұлғаға негізделген тарих. Яғни қазақтың тарихы дегеніміз – шын мәнінде, қазақтың шежіресі. Шежіре тек қана жеке адамдарға құрылады. Жеті атаңыз да, он атаңыз да, отыз атаңыз да – жеке адамдар. Жеке тұлға қазақ үшін өте маңызды. Алғаш Қазақ хандығын құрған Жәнібек пен Керей де, одан бұрынғы Қапаған, Білге, Күлтегін қағандарымыз да, қазақ дастандарындағы жырлар да жеке адамдардың атымен аталады. Өйткені қазақ жеке тұлғаларға бағыну, солардың төңірегіне ұйысу және өзінің жеке тұлғадан тұратын тарихын білу арқылы ғана халық болған. Егер де қазақ өзінің аталарын білмеген болса, қаны таза халыққа айналмаған болар еді. Біздің кейбір түрік халықтары үйленген кезде жеті атаны сақтамайды. Нағашы, жиен болып үйлене береді, содан олардың қаны бұзылған. Ал қазақ жеке тұлғаның рөлін бағалап, жеті атаның атын санап беріп отырып, өзін таза сақтап қалды. Жеке тарихи тұлға бізде биологиялық-антропологиялық тұрғыдан да маңызды рөл атқарды. Біздің мемлекет болып құрылуымыз үшін қаптаған батырлардың ішінен мықты батырлар шықты. Алғашында рулық батыр, одан мықты болса, жүздік батыр айқындалды. Жүздік батырлар көп жағдайда рулық ұранға айналды. Байқайсыз ба, қазақ руларының бәрінің рулық ұраны бар және олар жеке адамдардың атына орайластырылған. Баяғы Алаштан бастап, бәрі – жеке адамдардың аты. VIII ғасырда Түргеш қағанатында Алаш-Шор деген, ал Қазақ хандығы құрылардан бұрын XIV ғасырда, Ақ ордада Алаш Баһадүр деген тұлға болған. Міне,

осы тұлғалар қазаққа ұран болды. Кейіннен мықты-мықты жүздік батырлар ұранға айналды. Сол жүздік батырлардың ішінен ұлттық батырлар іріктеліп шықты. Олар көп емес. Мысалы, Шапырашты Наурызбай, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай. Бұлар – ұлттық негізде мойындалған тұлғалар. Солардың төңірегіне топтасып, елімізді, жерімізді қорғап қалдық. Біздің мемлекетті де жеке тұлғалар құрды. Неге біз Нұрсұлтан Әбішұлын Елбасы деп құрметтейміз? Өйткені біз жеке тұлғаның төңірегіне топтасуға бейімделген халықпыз. Психологиялық тұрғыдан алғанда, біздің бүкіл тарихымыз – жеке тұлғаларға бағыну тарихы.

– *Әңгімеңізге рақмет!*

Жамбыл АРТЫҚБАЕВ

АБЫЛАЙ ХАН: АҢЫЗ БЕН АҚИҚАТ

Абылайдың атасы «Қанішер Абылай» туралы әңгіме

Абылайдың атасы әуел баста «Абылай-Жолбарыс» атанған, оның «қанішер» атануына, шежіре деректеріне қарағанда, Қайып ханды өлтіруі себеп болған. Қайып та Есім ханның тұқымы. Насабы: Есім хан, одан Сырдақ сұлтан, одан Қысырау-Датқы, одан Қайып хан. Қайып хан Әз Тәукенің жанында жүріп көтерілген сұлтандардың бірі. 1715 жылдың жазында Әз Тәуке хан қайтыс болғаны деректерден белгілі. Осыдан кейін ұлы ханға ас беріліп, ел ағалары енді үлкен хандыққа Қайыпты дұрыс көреді. 1715 жылы Ресейге, Түркияға, Бұхарға аттанған қазақ елшілері Қазақ ордасында хан тағына Қайыптың отырғанын растайды. Қазақ мұрагерлік тәртібі бойынша билік ағадан іниге өтеді. Бірақ Қайып өзіне жүктелген міндетті орындай алмады, билік жүйесі әлсіреді. 1717 жылы Аягөз өзені бойында Қайып хан мен Әбілқайыр сұлтан отыз мың қолды бастап барып қалмақтан оңбай жеңілді. Қайып Түркістанға екі нөкерімен қашып келді, одан кейін қалмақтар дөндеп Арыс, Бөген, Шаян өзендеріне дейін келіп қазақты тағы да жаулады.

Кейбір деректерге қарағанда хан билігін босатып алған Қайып Ресей көмегіне арқа сүйенбекші болады. 1716 жылы Тобыл қаласына келген Қайып ханның елшілері Байдәулет пен Бекболат егер орыс әскерлері қолдаса 30 мың әскермен қалмақты шабуға дайын екенін жеткізеді. Менің ойымша, осы кездесуден кейін Түркістанға келген Никита Белоусов елшілігі Қайыпты көмектің болатынына үміттендірген сияқты. Басқаша, Қайыптың 1717 жылы қалмақты

Жетісудан бастап шаппай, Балқашты айналып барып Аягөз түбінен іздеуі түсініксіз болып қала бермек.

Екіншіден, қалмақпен соғыстағы жеңілістерден кейін елдің біразы Қайыпты тастап Түркістаннан Арқаға қарай көшеді. Бұл да қазақ дәстүрінде бар. Елмен санаспаған хандарды тастап көшіп кету бұрын да болған, бірақ бұл жолы Қайып Қазан губернаторы Петр Салтыковқа: «*от такого калмыцкого разорения остальные уходцы прижались к Вашему владению, и они бедные и убогие люди...попадутся к вам в руки, и их прикажите казнить смертию без остатку...*» – деп жазады. Әрине, бұл хаттардың мазмұны хан сарайындағы адамдар арқылы Қайыпқа наразы топқа бірден жеткені анық.

Осылайша 1718 жылы Абылай-Жолбарыс Орта жүз батырларының қолдауымен Қайыпты Түркістанда өлтіреді де «Қанішер Абылай» атанады. Екеуінің арасында бас араздық бұрын болмаған. 1717 жылы Түркістанға Қазаннан келген Ф. Жилин бастаған елшілік Абылай сұлтанның үстінен арыз айтады. Елші арыз жазғанда: «Қарнақ қаласында Қайып ханның інісі Абылай сұлтан үш мылтықты оқ дәрісімен алып қойды», – дейді. Қарнақ қалашығында Түркістанға келген елшіліктердің адамдары орналасады. Түркістан мен Қарнақ арасы 25 шақырымдай. Қазақ саяси өмірінде өз ханын өлтіру өте сирек болатын оқиға, көшіп кету, т.б. болған. Сол себепті Қанішер Абылайға Сырдақ сұлтаннан тарайтын төрелер де, Салқам Жәңгірдің өзге тұқымы да, т.б. наразы болады. Қазақ ортасында бұдан әрі қалу қауіпті болғандықтан Қанішер Абылай өзінің жанындағы төленгіттерімен отбасын алып Үргенішке Хиуа хандығына қарай кетеді.

Жолбарыс Абылай – XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. басында Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси өмірінде әжептеуір орын алатын сұлтандардың бірі. Оның насабы Жошы тұқымынан, яғни қазақ хандары шыққан алтын өзекпен жалғасады. Қазақ хандығын құрушылардың бірі Орыс хан шөбересі Кіші Жәнібектің тоғыз ұлы болған, соның бірі Жәдік. Жәдіктің ұлы Шығайдан бастап Қазақ хандығының үлкен хандары осы Жәдік тұқымынан сайланып отырды.

Шығайдан Есім, одан Салқам Жәңгір, одан Әз Тәуке мен Уәли-Бақы. Осы Уәли-Бақы деректерде «Абақ», «Аула» ата-

уларымен кездеседі де біздің тарихшыларды шатастырады. Уәли-Бақы Әз Тәуке ханмен ағалы-інілі туыс, әкелері бір, аналары бөлек. Мәшһүр: *«Салқам Жәңгірдің екінші қатыны Ғайша ханым – Қатағанның ханы Тұрсынның қызы. Мұнан туған – Уәлибақы»*, – дейді. Уәли-Бақыдан «Қанішер» атанған Абылай сұлтан, одан Көркем Уәли, одан Әбілмансұр, яғни өзіміздің Абылай туады.

Ораз аталық – Абылайдың тәрбиешісі

Ораз аталық – Қанішер Абылай тұсынан бастап осы әулетке қызмет жасаған тұлғалардың бірі. Кейін Көркем Уәлиге қамқор болып, ол Үргеніште өлгенде оның баласы, өзінің тәрбиесіндегі Әбілмансұрды алып қашып Қазақ Ордасына келеді. Мен Көкшетау маңында ескі сөзден хабары бар қариялармен осы тақырыпта әңгімелестім, бәрі де Ораз аталықты «жаугершілікте Абылайды жерошаққа тығып аман алып қалған» дейді. Қазақтың тарихи романдарында Ораз аталықты Абылай өлтірген-мыс деген әңгіме бар, бұл ешқандай шындыққа сай келмейді. «Аталық» деген сөз – сол заманда биік лауазым, мемлекеттік қызметкер.

Шешіп айтсақ, аталық – хандардың ақылшысы, елшілік қызмет атқарушы, ханзадалардың тәрбиешісі. Өзі үшін жанын қиып, етектен қан кешіп Үргеніштегі қырғыннан алып қашып келген қамқорын, ақылшысын Әбілмансұр қалай өлтіреді? Бұл – жазушылардың кейде бір қиялға беріліп, күшті образ жасау мақсатынан шыққан жорамал. Ораз аталық жасы жетіп Көкшетауда, хан ордасы атанған Қызылағаштан 15 шақырым жерде өз ауылында, бала-шағасының алдында қайтыс болады. Ертеде ол жер «Оразбұлақ», «Аталықтың ауылы» аталған екен, қазіргі уақытта «Қарабауыр» атанады. Іздеген адам болса Бурабайдан тым алыс емес, таудың теріскей жағына ассаңыз 20-25 шақырым. Абылайдың тұқымы «Бабамның ауылы», «Бабамның жұрағаты» деп аса қастерлесе керек. Бұл сый Абылай тұсынан басталып Кеңес үкіметі орнағанға дейін жалғасқан.

Осыған байланысты бір мәселені ашып айтпасақ болмайды. Қазақ мемлекеттік-саяси құрылымында айрықша орыны бар «аталық» институты хандық билікпен бірге ел жадынан ерте өшті. XIX ғасырдың басында-ақ «аталық» деген

сөздің мән-мағынасы қазақ үшін түсініксіз дүниеге айналды, сол себепті ауызша шығармаларда да, жазба шежіреде де түсінбеушілік кездесе бастайды. Егер біз XVII-XVIII ғасырлардың деректерін қолға алсақ сол дәуірдің тарихын тіпті басқаша елестеткен болар едік. Салқам Жәңгір тұсында хан сарайында қызмет атқарған Арыстан аталық Әз Тәукені тәрбиеледі, Арыстан аталықтың ұлы Барқы аталық Әз Тәукеден туған Болат, Сәмеке сияқты хандардың тәрбиешісі болды, Барқының ұлы Нияз аталық Әбілмәмбеттің тұсында бүкіл Сыр өңіріне билігі жүріп тұрды. Нияз аталықтың 1740 жылы Әбілмәмбет хан, Абылай сұлтанмен бірге Орынборда генерал-лейтенант В. Урусовпен кездескені белгілі. Деректерде «Потом пошли в кибитку и идучи вступил с генерал-лейтенантом в речь киргиз-кайсацкой Средней Орды знатнейший старшина Ниаз-батыр, о котором известно, что он во время Шемяки-хана в Туркестане великую силу имел, а по смерти его Туркестаном управлял и Абулмамет-хана на ханстве утвердил. Оной Ниаз-батыр присмотрен по азиатскому обыкновению весьма неглупым человеком и примечено, что он пред всеми старшинами большого преимущества требовал» делінеді. XVII ғасырда елшілік қызметтерге Арыстан аталық ұлы Тантай батыр жүрді. Аталықтардың тағы бір әулетінен Құлтабай аталық, оның ұлы, атақты елші Тайқоңыр шықты. Санай берсек толып жатқан тарихи тұлғалар осы аталық әулеттерімен байланысты. Ораз аталықтың қызметін бағалау әлі алда болмақ.

Абылайдың «Сабалақ» атануы туралы

Қазақтың ауызша дәстүрі жас сұлтанды киімінің жалбажұлба, шашы өскен, ұсқыны нашарлығына қарап Төле би «Сабалақ» атаған деген жорамалды ғана біледі. Мәшһүр: *«Абылай он екі жасар бала күнінде Оразаулық (аталық) деген сарт бар, екеуі Түркістан шаһарына келіп, Әбілмәмбет патшаға қызметкершілік қылады. Ол жерде орнығып тұра алмай, Ұлы жүз Үйсін Төле бидің түйесін бағып жүреді. Онда да байырқаланып тұра алмай Сарыарқаға шығып, Атығай-Қарауыл деген елдің ішіне келіп, Дәулеткелді байдың жылқысын бақты. «Атың кім?» деп сұрағанға: «Атым Са-*

*балақ» деп*ті», – дейді. Бұл тым әсіреленген, қара халықтың өзінің түсінігіне ыңғайлаған жорамалы ғана.

Абылайдың туғанда азан шақырып қойған аты Әбілмансұр. Ресей мұрағаттарында «мусульманское имя Абиль-Мансур» деп жазылғаны сол себепті. Ораз аталық Үргеніштегі қырғыннан кейін Әбілмансұрды Түркістанға алып келгенін жоғарыда айттық. Әрине, аталық ханзаданың қауіпсіздігін ойлайды, сол себепті оны төрелердің қолына емес, қара қазақтың басшы азаматтарының бірі Төле биге апарып тапсырады. Қазақта ертеде кек қайтару деген жазылмаған ереже болған, төре тұқымдары арасында ол ереже тіпті қатал екені анық. 1748 жылы Әбілқайырды өлтіргеннен кейін Қырық сан Барақ сұлтанның жанын қоярға жер таппай қалмаққа қашпақ болған әрекеті, ақыры Қарнақта екі ұлымен бірге у беріп өлтірілгені бәрімізге белгілі емес пе?

Төле би ханзаданы жауларынан жасырып елден алысқа – түйешілері мен жылқышыларына қосып жібереді. Ол кезеңде жылқышылық қазақтың жауынгерлік мектебі есебінде. Бәз біреулер жазып жүргендей қазақта арнайы әскери мектеп болған жоқ. «Сабалақ» Әбілмансұрдың осы кезеңде алған жасырын лақаб (инкогнито) аты. Қанішер Абылайдан қалған жалғыз тұяқты сақтаудың басқа амалы болмаған сияқты. М.Ж. Көпейұлы шежіресіне қарағанда Әбілмансұр туралы Бөгенбай батыр мен Бұқар жырау да білген. «Абылай хан» дастанында: «*Бір күні жылқы ішінде отыр еді, Екі баран, бір қызыл атты келді, Сөйтсе олар – Қанжығалы қарт Бөгенбай, Келіпті Төле бидің ауылын сұрай*» делінеді. Төле би Әбілмансұрды мақтап «қас төренің қалыбы екен, патша ізетті екен» деп қазақтың үш кемеңгері жас ханзаданың одан әрі тәрбиесімен айналысады. Ол кезең қазақтың бірлігі бұзылып, жан-жақтан анталаған жау қасқырдай тартып жатқан «Ақтабан шұбырынды-Алқакөл сұлама» заманы. Қазақ мемлекетінің болашағын ойлаған азаматтар төре тұқымынан елдің басын құрап, үш жүздің атының басын бір кезеңге жеткізетін тұлға іздейді. Әбілмансұр ел алдындағы жауаптылықты он екі жасынан бастап арқалап өсті деуге болады.

Дәулеткелді ме, әлде Дәулетбай ма?

Төле бидің қолында бірталай жыл қызмет жасаған Абылай кейін Сарыарқаға келгені белгілі. Ауызша әңгімелер жас төре паналаған байдың атын бірде «Дәулеткелді», бірде «Дәулетбай» дейді. Мен өткен жылы осы мәселені анықтайын деп Көкшетау маңын араладым.

Абылайдың қамқорының аты Дәулеткелді емес, Дәулетбай, ұрпағы Жаман Жаңғызтаудың баурайында Өскен деген ауылда тұрады. Дәулетбай ішінде аталарынан аз-маз сөз ұстап қалған Қалитай деген ақсақалдың әңгімесіне қарағанда «*Абылай хан Төле бидің қолында жеті жыл мекен еткен, содан бір нәрседен сезіктеніп осы жаққа қашады. Арқаға келгенде Дәулетбайдың бас жылқышысына кездесіп, сендерге жұмыс істейік деп келіскен екен*».

Дәулетбайдың ауылына Абылайды кім бағыттағаны ақсақалдарға белгісіз. Ал енді Дәулетбайдың өзіне келсек, ол Қарауыл ішінде Жақсылық деген атадан, бір құлақ Қалдаман деген батырдың баласы. Қалдаманның «бір құлақ» аталатын себебі, ол заманда қазақ жылқыны Омбы жақта Үлкен Қарой, Кіші Қарой деген жерлерге қыстатады екен дейді ақсақалдар. Сол жақта жылқы қыстатып жүргенде үлкен бір төбелес үстінде Қалдаманның малақайы ұшып кетіп, содан бір құлағы үсіп кеткен, «бір құлақ» атанатыны сол себептен-мыс. Болса болар дедік, қазақтың ол заманда Ібір-Сібірдің ішіне ендей кіріп, Құлындыда жылқысын емін-еркін жайлататыны – тарихи шындық. Ол заманда қазақтың төбелессіз жүрмейтіні де жасырын емес.

Жаңғызтаудың тағы бір тумасы Қойшыбай ақсақалдың айтуынша, Бір құлақ Қалдаман Қаройда бір бай жесір әйелге аяқ салып, одан бір ұл туып, сол бала кейін әкесін іздеп келеді. Бәйбіше жатсынбай, «дәулетім келді» деп қарсы алып, содан Дәулетбай атанып кеткен-мыс.

«Осы Дәулетбайға заманында жеті мың жылқы біткен екен. Жаман Жаңғызтау маңында Сасықкөл деген көл бар, сол көлге Қамсақтыдан шыққан Қарасай құяды. Жылқыны суаруға алып келіп, Сасықкөлге жапқанда бір тесік қалса бай: «Әй, балалар, бір үйір жылқы жоқ», – дейді екен. Жылқыны осылай түгендейді.

Абылай келген соң байдың ауылына ұры да тимеді, малға мал, жанға жан қосылды, ырыс болып келді. Бір күні Дәулетбай таңертең ауылынан аттанып шығып, жылқының қосына келсе, Абылай ұйықтап жатыр екен, екі қолы екі жақта, екі аяқ екі жақта, дүниенің төрт бұрышын тірегендей жатыр. Дәулетбай оятпайды, бірақ ішінен «мынау дүниенің төрт бұрышын аламын деп жатыр екен» деп ырым қылады.

Содан Дәулетбай Абылайды үйіне шақырады, үстінде түйе жүн шекпені бар Абылай келеді. «Отыр» дегенде, байдың жанына барып отырады. Екі көзі жанып, жанындағылардан аруағы артып, мысы басып кетеді.

Содан Дәулетбай сезіп, той жасап, қатын алып беріп, отау қылып шығарады, бас жылқышы болады.

Абылай Дәулетбайдың жылқысынан таңдап боз шұбар айғырды мінеді. Бұл айғырдың қасиеті жекпе-жекте иесіне көмектесіп, қарсыласын омырауымен періп құлатады екен. Бұл шамасы Шоқан Абылайдың алғашқы жауынгер аты деп сипаттайтын атақты «Жалын құйрық» болса керек.

Осы екі ортада қазақ пен қалмақ жанжалдасып, үш жүзден қол жиналып, Абылай да сойылын сүйретіп барады. Майдан даласында қалмақтың Шарыш деген батыры қазақтың екі батырын бірінен соң бірін өлтіріп, қазақ дағдарып тұр екен. Абылай астында айғыры, қолында сойылы бар, келе қалмаққа қарсы шауып, Шарышты аттан түсіреді. Сол жерде Атығай Жәпек батыр бар екен, Абылайдың астына ақ кигіз төсеп қарсы алады». Міне, бұрынғыдан қалған көрі құлақтардың сөзі осы.

Әбілмансұр «Абылай» атын қашан алды?

Тарихшылар мен әдебиетшілердің көпшілігі Әбілмансұрдың «Абылай» атын алуы Аңырақай шайқасынан кейін болды деген пікірді ұстанады. Бұл жерде бір гәп бар. Бүгінгі күнге дейін Аңырақай шайқасының қай жылы болғаны анықталған жоқ. Кезінде М. Қозыбаев пен Ж. Қасымбаев сияқты марқұм ағаларымыз екі ұдай болып айтысты, бірі 1729, екіншісі 1730 жылдар деп қаншама дереккөздері сол кезеңде ақтарылды, сонда да соғыстың болған жылы нақты шықпады. Мен «Қанжығалы қарт Бөгенбай» атты кітапты

жазудың барысында есептеп көріп едім 1729 жылы болғанға ұқсайды. Шынын айтқанда, анығын бір Алла біледі.

«Аңырақай» сөзі топоним есебінде ертеден белгілі, жел аңырап соғып тұратын жер. Мен Аңырақай шайқасын жоққа шығарайын деп отырған жоқпын, бұл жерде талай соғыстың, жаугершіліктің болғаны күмәнсіз, мәселе қалмақпен болған шешуші соғыс және Әбілмансұрдың «Абылай» атануы туралы. Жалпы Аңырақайға қатысты М. Тынышбаев жариялаған деректерді барынша қолдана беру керек. Оның аңыздарға, жер-су атауларына негізделген деректерінің құнына баға жетпейді және қазіргі кезде ондай дерек беретін орта да қалған жоқ.

Әбілмансұрдың қашан Абылай атанғанын анықтау үшін алдымен Абылайдың қай жылы туғанын анықтап алмақ керек. Егер біз Абылай 1711 жылы туды деген әдебиетте қалыптасқан жорамалды қолдасақ, онда Аңырақай соғысында жас төре 18 жаста болмақ, ал Абылай 1713 жылы туды деген пікірді қолдасақ, онда 16 жаста болмақ.

Қазақ деректері Әбілмансұрдың «Абылай» атануын қалмақтың атақты қонтәжісі Қалдан Серенің туысы Шарыш батырмен жекпе-жекпен байланыстырады: «*Жиырмаға жасың толғанда, Қалмақпен соғыс болғанда, Алғашқы бақты тапқанда, Шарыштың басын қаққанда...*». Үмбетей жырау бұл жерде «жиырмаға жасың толғанда» деп нақты уақыт межесін нұсқап тұр. Бұқар жырау бір толғауында: «*Сен жиырма жасқа жеткен соң, Алтын тұғыр үстінде ақ сұңқар құстай тұледің*», – дейді (Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 7 т. – Павлодар, 2006. – 6-б.). Біз Абылай 1713 жылы туды деген пікірді қолдаймыз, сонда оның Шарыш батырмен жекпе-жекке шыққан уақыты 1733 жыл болмақ, яғни тура 20-ға келген шағы.

Біздің қолымыздағы деректерге қарағанда 1733 жылы қазақ жасақтары Жоңғария шекарасына еніп қонтәжінің өзінің ұлысына тиіседі. Сібір шекара командирі И.Бухгольц 1734 жылы жоғарыға тапсырған баяндамаларында: «...Казачья орда прошлого году нападением своим на контайшины улусы учинили немалую обиду», – деп жазады (Международные отношения в Центральной Азии. XVII-XVIII вв. Кн.1. – М.,

1989. – с. 292). Егер тарихтан хабары бар адам болса, ол 1730-1740 жылдар қалмақ-қытай арасындағы XVIII ғасырдағы үшінші соғыстың болғанын біледі. Бұл бірде басылып, бірде ушығып кететін шайқастардың кезінде қазақтар да батыстан қалмақтарды тықсыра бастаған. 1731 жылы Шақшақ Жәнібек бастаған 6 мыңдық қазақ әскері дербеттерді шауып, қалмақтың қарауыл әскері Қамар Дабан (қазіргі уақытта Хабар-Асу аталады), Қалмақ Толағай тауларына дейін шегінді, 1732 жылы орыс елшісі П. Угримов қазақ жеріне аттанған «қалмақ жасағының түгел сонда қалғанын» баяндайды. Осыдан қорытынды жасасақ, Бөгенбай жасақтарының 1733 жылы ойрат жеріне ішкерілей енуі және Қалдан Сереннің өз ұлыстарына батыл тиісуі заңды. Қалмақ құжаттарында Абылаймен жекпе-жекке шығатын Шарыш батыр қонтәжінің жақын туысы делінеді.

Осы сияқты толып жатқан қисындар бізді Әбілмансұр-Сабалақтың Абылай атанатын шайқас 1733 жылы болды деген тұжырымға итермелейді.

Енді Абылай қашаннан бері хан атанды деген мәселеге келейік. Қазақ саяси-билік жүйесінде қалыптасқан тәртіп бойынша, Шыңғыс тұқымының бәрі хан атана бермейді. Ол атақ ағадан інiге беріледі және мұрагерлік ережелері бойынша реттеледі. Қазақта әлі күнге дейін әр түрлі жиындарда «менің жолым еді» деген сөзді естіп қаласыз. Жол адамның жасына бағынышты емес, генеалогиялық сатыдағы орнына байланысты. Мысалы, менің немере ағайындарымнан жасым кіші, бірақ жолым үлкен, себебі генеалогиялық сатыда мен олардың әкелерінің қатарында тұрмын. Шыңғыс тұқымын қазақ «төре» деп атайды. Бір ескеретін мәселе бұл сөз өте көне ұғымдардың бірі, төре – билік иесі, мемлекет қызметкері деген мағынадағы сөз. Бірақ қарапайым төренің бәріне қазақ бас имейді, көшпелі қоғамда әр қауым (ру, тайпа) ата тәртібі бойынша өзінің би-батырларының соңына еріп өмір сүре береді. Жаугершілік заманда бірнеше ру-тайпа қосылып ұлыс құрайды, яғни мемлекеттің нақты әскери-әкімшілік бөлігіне айналады. Осы ұлыстарды төрелерден шыққан сұлтандар басқарады. Әбілмансұр 1733 жылғы жекпе-жектен Абылай атымен бірге өз бетіне жеке ұлыс және сұлтан атағын

алып шықты. Қазақтың «*жігіттікте жаннан без де іс қыл, өлсең өлерсің, өлмесең кісі боларсың*» деген сөзінің дәлелі осы. Абылайға ұлыс есебінде берілген Көкшетау маңындағы атығай-қарауыл, керей-уақ, қанжығалы рулары. Қазақ ауызша дәстүрінде «Сұрасаң Абылайдың тұрған жерін, Хан болды 48 жыл Көкшетауда» делінетіні осыдан. 1740 жылы В. Урусовтың сұрағына Абылай осы үш елді атаса керек: «салтан обьявил, назвав три имеющиеся у него рода, ис которых-де в первом семей с шесть тысяч, во втором-з десять тысяч, а третьем-с четыре тысячи».

Сонымен қазақтың«Хан болды 48 жыл Көкшетауда» деген сөзінің шешімі осы. Егер 1733 жылдан бастап санасаңыз, 1781 жылға дейінгі кезең. Бұл біздің жоғарыда айтылған Абылай 1713 жылы туды деген жорамалды бекіте түседі.

Сұлтандық атақтың «боз биенің сүтіне шомылдырып, ақ кигізге отырғызып» ресми бекітілуі ауыз екі деректерге қарағанда, 1734 жылы Баянаула жерінде Сабындыкөлдің жағасында болды. Белгілі ақын, қоғам қайраткері Олжабай Нұралыұлы «Сабалақ» атты ұзақ өлеңінде:

Баянауылда Сабынды көл басында,
Үш жүзге шықты Абылай хан сайланып.
Мың жеті жүз отыз төртінші жылында еді,
Үш жүздің басын қосқан жиын еді, –

дейді.

Қазақ қоғамында кез келген қоғамдық мәселені ресмилендіру елдің азаматтарының басы қосылған жиындарда іске асады. Көбінесе мемлекет мәселесіне, оның ішінде хан сайлауға қатысты мәселелер үш жүздің басы қосылған «қаз» жиындарында талқыға түседі («*Ашуланба Абылай, ашулансаң көрермін, көтеріп қазға салармын*». Бұқар жырау). Үш жүздің басы қашан қосылады – ұлы астарда қосылады, не елдің арасынан осы жиынның шығынын, сойыс малын көтеремін деп шүлен байлар шығады. Жоғарыда айтылған Сабындыкөл жағасындағы бас қосуды қанжығалы руының Абыз, Шомақ аталатын ағайынды азаматтары ұйымдастырған екен. Осы жиында ел болып келісілген шешім заң болып

есептеледі. Бұл жиындарға үлкен дін иелері шақырылады, басқа да сауатты адамдар болады, бірақ шешім арнайы хатқа түсті деген деректер жоқ. Менің ойымша, Абылайдың сұлтан сайлануы жауынгер азаматтардың «қаз» сияқты бас қосуында көтеріліп, үш жүздің көсемдері жиналған жиында 1734 жылы бекітілген. Абылайды Орта жүзге сұлтан сайлады. Қазақ жеке ұлысы бар сұлтандарды «хан» деп дәріптей береді, кейде «кіші хан» немесе «келте хан» деп те атайды. Абылайдың «кіші хан» деңгейінен өтіп «үлкен хан» тағына отырған уақыты 1771 жыл. Осы жылы Әзіреті Сұлтанда қазақтың үш жүзінің ең таңдаулы азаматтары, Түркістан-Тәшкент өңірінің отырықшы сарт-құрама қауымдарының өкілдері Абылайды ақ киізге салып көтеріп, қазақтың үлкен хандары отыратын алтын таққа отырғызды.

Осы 1734 жыл дегенде тағы бір мәселе еске түседі. 1733 жылы қазақтың үлкен ханы Сәмеке (Шахмұхамбет) Тәукеұлы Орал башқұрттарына (естек) жорық жасап, бірақ жорық туралы Әбілқайыр алдын ала ресейліктерді хабарландырып, олар естектерді дайындап қойғандықтан, тас-талқан болып жеңіліп, туын тастап, қашып келеді. Сәмеке мен Әбілқайыр арасындағы бақталастық жоғарыда айтылған Аңырақай шайқасынан басталады (*«Үлкен Орда қонған, Кіші Орда қонған»*. М. Тынышпаев). Сәмеке мен Әбілқайыр арасындағы бақталастықтың себебі «Ақтабан шұбырындыда» Болат хан өлгеннен кейін босаған үлкен ханның тағы екені сөзсіз.

1734 жылы Орынборды салушы бригадир И. Кириллов патшадан Сәмекеге деп алып келген хатты ханға тапсырмаған. Осылайша Сәмеке 1733 жылдың соңында не ауыр жарадан, не Ресеймен енді көрмейтіндей реніштен саяси мәселелерге араласуын тоқтатты. 1734 жылы Сабындыкөлде үлкен тақ туралы әңгіме болды ма, ол жағы бізге белгісіз, бірақ таққа Болат хан ұлы Әбілмәмбеттің Әз Тәукенің мұрагері ретінде ұсынылуы заңды деп есептейміз. Кейбір деректерге қарағанда 1736 жылы Сәмеке әлі тірі. К. Миллердің «Күнделігінде» 1738 жылы Түркістанға үлкен таққа ие болу үшін келген Әбілмәмбетпен кездескені айтылады. Ресей деректерінде Әбілмәмбет 1739 жылы Түркістанда үлкен хан болып сайланды дейді. Ендеше біз Сәмеке хан 1737 жылы қайтыс болды

деп есептейміз. 1737 жылы Ордың Қарағашында Орта жүздің Қаз дауысты Қазыбек биі бастаған көсемдерінің Әбілқайыр ханмен бірнеше бас қосулары, Ресеймен белсенді түрде араласу, Орынборды хан ордасы ретінде қазаққа беруді талап ету, т.б. іс-шаралардан Сәмеке өлімінен соң үлкен хан тағына Әбілқайырдың да басты үміткер болғанын аңғартады.

Абылайды қалмақ тұтқынынан кім босатты?

Бұл оқиғаға қатысты оқырмандар арасында әртүрлі пікір бар. Олардың біразы Абылайды тұтқыннан босатуды Ресей талап етті дейді, біразы қазақтың өзінің игі-жақсылары тартуталарын алып барып босатып алды дейді. Елшіліктің құрамы туралы да бірізділік жоқ, әркім өзінің атасын Абылайды босатушылардың қатарына тіркей береді.

Абылай сұлтанның 1741 жылы қалмақ қолына тұтқынға түскені рас. Қазақ шежіресінде бұл оқиға бүге-шігесіне дейін баяндалған. Қалдан Серен осы жылы қазақ даласына Септен, Сары Мәнжі батырлар және өзінің үлкен ұлы Лама Доржы бастаған үш жасақ жібереді. Септен Ертістен, Сары Мәнжі Жетісудан, Лама Доржы Балқаштың солтүстігімен аттанады. Қазақтың «Сүзекінің қолы» деп атайтыны осы, «сүзекі» балық аулайтын ау сияқты құрал (орыстар «бредень» дейді). Расында да сүзекі сияқты болды. Қалдан Серен үш жасаққа қосымша қалмақтың кәрі көкжалдарының бірі, Бошохту хан заманынан белгілі Жалбы батырды жібереді. Жалбы батыр Абылайды Ұлытауда ұстады.

Абылайды тұтқыннан босатуға Ресейдің орталық үкіметі емес, Орынбор араласқаны белгілі. И. Неплюев капитан К. Миллер деген қазақ тілін жақсы білетін офицерді Қалдан Серенге елшілікке аттандырады, оның жанына жолбасшы қылып Шақшақ Жәнібек батыр өзінің інісі Байқұлақ батырды қосады. К. Миллерді Қалдан Серен қабылдамайды, ол Жетісуда шекарада тұрған Сары Мәнжімен ғана сөйлеседі, оның өзінде де көп тосып барып. Байқұлақты қалмақтар К. Миллердің көзінше азаптап өлтіреді, неге орыстарды алып келдің деп. Міне, И. Неплюевтің көмегі деп жүрген әңгіме осы.

Біздің тарихнамада Иван Неплюевтің қазақ жерін отарлау саясатына қосқан үлесі, оның Орынбор мен Омбыдан әскер төгіп қазақты бағындыру жоспары, Барақты айдап салып

Әбілқайырды өлтіртуі, т.б. сойқан істері арнайы зерттелген жоқ. Ол түгілі біз XIX ғасырдың ортасында Орта Азияның қалай жаулап алынғанын, қазақ пен сарттың, қазақ пен өзбектің арасы қалай ашылғанын, қазақтың датқаларын орыстың қалай пайдаланғанын, т.б. мәселелерін білмейміз.

Абылайды босатуға, біздің қолымыздағы деректер бойынша, тікелей ат салысқан, елшілікке барған адамдардың ішінде Қаз дауысты Қазыбекті атау керек. Оның *«Сен қалмақ та, біз қазақ, Қарпысқалы келгенбіз... Берсең жөндеп бітіміңді айт, Бермесең дірілдемей жөніңді айт, Не тұрысатын жеріңді айт»* деген сөздері осы елшіліктің кезінде айтылған. Бұл – Қазекеңнің 77 жасында айтқан сөзі. Екінші адам – Малайсары батыр (1708-1754 жж.). Қалдан Серен оған тархандық атақты осы 1743 жылы берді. Қазақтың маңдай алды батырларының бірі, елі де басына көтеріп сыйлаған азамат, әйтпесе Алатаудың бір жотасына батырдың атын береді ме?! Үшіншіден Әбілмәмбет хан мен Нияз батыр. Әбілмәмбет баласы Әбілпейізді Нияз батыр алып барып Қалдан Серенге ақ үйлі аманатқа тапсырды. Сіз өзіңіздің үміт күтіп отырған ұлыңызды, қара шаңырақтың иесін жаудың қолына тапсырып көріңізші...

Ал бұл әңгімені қорыта келсек Абылайды босатқан алдымен Қалдан Сереннің өзі. Қазақ шежіресінде сақталған деректер Қалдан Сереннің Абылаймен тіл табысқанын, екеуінің де терең ойлы көсем екенін, екеуі де өз елдерін осы қысталаң заманнан қалай аман алып шығамын деп қабырғасы қайысқан азамат екенін дәлелдейді. Осы түсіністіктің нәтижесінде екі елдің арасында одақтастық, достық туралы келісім жасалды. Енді келіп осы хабар жеткенде орыстың қалай қыпылықтағанын білсеңіз, сіз көп мәселені түсінер едіңіз. Осы сияқты Қалдан Сереннің 1745 жылы кенеттен қайтыс болғанын да әлі зерттеу керек.

«Атаңа алты қатын алып берген, Атығай-Қарауылдың баласымын...» дейтін өлең қаншалықты шындық?

Арыстан ақынның Кенесары ханға айтқан өлеңі қазаққа белгілі. Бұл жерде Абылайдың ордаларының Атығай-Қарауыл ішінде орналасқаны айтылады. Абылайдың 12 әйелі болғаны белгілі. Менің білуімше олардың ішінде Атығай-

Қарауылдан алғаны бірінші бәйбішесі ғана, «алты орда» деп бұл жерде Атығай-Қарауыл ішіндегі Көкше жеріндегі Абылайдың ордаларының саны айтылып тұр. Он екі әйелдің алтауына орда тігілген, қалғандары соларға қоңсы қонған болып шығады. Бірінші әйелі Қарашаш ханым – Шоқан жазбасында төре тұқымынан, ал Мәшһүр жазбасында: «*Абылай ханның Қарауыл қызы – алғашқы алған бәйбішесінен ұл жоқ, жалғыз қыз болды, ол қыз Жамантай ханның шешесі*» делінеді. Ханның екінші әйелі Сайман ханым –қарақалпақ қызы, үшінші әйелі Бабақ ханым – Қашғариялық Кенже сарт деген бектің қызы, төртінші әйелі – қазақ-қарақалпаққа танымал Сарғалдақ қожаның қарындасы, бесінші әйелі Топыш ханым – Қалдан Серенніц туысы Хошу мергеннің қызы, алтыншы әйелі Тоқта ханым – ол да қалмақ ноянының қызы, жетінші әйелі Тәтіш ханым – Алатау қырғыздарынан алғаны, сегізінші әйелі Өрес сұлу-ханым – ол да қалмақтың қызы, Тулақ ханым, Сайын Көбен, Шаған ханым, Мунтум атты қалмақ әйелдері болған. Сонымен он екі әйелдің жетеуі қалмақтың қыздары болды. Бұлардан туған отыз ұл, қырық қызды таратсақ үлкен кітап болып кетеді.

Қызылжарда «Абылайдың ақ үйі» бар...

Ресей үкіметі тек Абылай ханға ғана емес, қазақтың сол кездегі басшы азаматтарының біразына өздеріне қаратпақ болып сыйлық ретінде ағаштан қиып үй салып, мешіт көтеріп, жылына 100-200 пұт ұн беріп отырған. Бұл бір жағынан қазақ басшыларын бақылауда ұстау үшін керек болды, екіншіден оларды отырықшылыққа бейімдеп жауынгерлік рухын түсіру міндеті көзделді. Абылайға үйді ең алдымен Қызылжарға жақын Жаман Жалғызтау (орысша әлі күнге «Яман Янгустау» деп аталады) деген жерде 1765 жылы салады.

Осыдан бір-екі жыл бұрын газет бетінде осы мәселе көтеріліп бірсыпыра әңгіме болды. Менің журналист ағайындарымның ішінен «Абылайдың ақ үйін» жақтағандар да бар, қарсы да пікірлер болды. Бірақ екі жақ та Абылайдың ордасын Көкше маңынан іздестіруді ұсынып, Жаман Жалғызтауды ескерген жоқ. Біріншіден, орысша деректердегі «Енгистау» (Енгустау) сөзін біреуі «Иен қыстау» (Ж. Самрат), екіншісі «Жаңақыстау» (З. Тайшыбай) деп, оны Қылшақты

өзенінің бойынан іздеуді ұсынды. Қылшақты өзені Абылай ордасының жаз айларында көшіп-қонып жүретін жері, деректерге қарағанда ханның жазғы ордасының маңында аздаған егіншілік те болған. Қылшақты кезінде Көкше өңіріне көрік берген тамаша өзен. Қазіргі күні Шортандыдан (Щучье) Көкшетауға қарай жүрсеңіз бірнеше жерде осы өзенді кесіп өтесіз, бірақ өзеннің құрғақ арнасы болмаса, басқа ештеңесі де қалмаған, не суы жоқ, не қаз-үйрегі жоқ, не жағалай қонған ауылы жоқ. Ұзындығы 100 шақырымға жетпейтін өзен оншақты жерден буылған, біздің шаруашылық басшыларының кейбір әрекеттеріне қарасаң жаның түршігеді.

Осы Қылшақтыда егіншілікті бастамақ болып Қызылжар бекінісіне басшылық жасаған генерал-майор Деколонгтан 1763 жылы Абылайдың егіншілік кәсіпті игеруге, жаз уақытына он орыс шаруасын, соқаларымен, балық аулайтын құралдарымен бірге сұрағаны рас. Бұл кезде Абылайға орыстар өлі үй салып берген жоқ. Қазақтың басшы азаматтарына үй, малдарына қора салып беруді 1761 жылы Сібір шебін басқарған Веймарн қозғағаны белгілі. 1764 жылдың басында Ресей сыртқы істер Коллегиясы осы мәселені қайта көтеріп, Сібір шебінің жаңа басшысы генерал-майор Фрауендорфтан құрылысты тездетуді талап етеді «*ему о том припамятование учинить, и буде помянутая речка в самом деле не в дальном от здешних границ расстоянии и он согласится, то на оной или в другом месте и действительно для него построить хоромы*» (Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (Сборник материалов и документов). – Алма-Ата, 1961. – с. 663).

Бұл жерде бір ескеретін мәселе бар. 1761 жылы Веймарн да, 1764 жылы Сыртқы істер Коллегиясы да Абылай ордасының Ресей шебіне жақын болуын бірінші орынға қойған, бұл бақылау жасауға, бағыныштылықты күшейтуге мүмкіндік береді. «*При здещних границах поселению и знатнейших тамошних старшин склонять надлежит, не выпуская сего полезного намерения никогда из виду*» делінеді. Ресей Сыртқы істер Коллегиясының Сібір шебінің басшыларына арналған Жарлығында. Осы себепке байланысты Абылайға арналған үй Шортандының сыртынан бастап Қопаға қарай ағатын Қылшақтыдан емес, Есілдің бойына таяу,

Қызылжардан таңертең шығып түс болмай жетіп келетін Жаман Жалғызтаудан салынған.

Көкше маңында екі Жалғызтау бар, жергілікті қазақтар Жалғызтауды «Жаңғызтау» дейді, бұл тілдің жергілікті ерекшелігі болса керек (орысша «говор» делінеді). Жақсы Жалғызтау (орыстар «Якши-Янгистау» дейді) Көкшетаудан оңтүстік-батысқа қарай, Үш Бұрлықтан (Аққан Бұрлық, Иман Бұрлық, т.б.) төмен, ал Жаман Жалғызтау Көкшетаудан солтүстік-батысқа қарай, Имантау, Айыртау сияқты Көкшенің күн батыс қапталындағы әдемі таулардан жоғары.

Жаман Жалғызтау «Жаман» аталғанымен қадірі басқа таулардан жоғары. Бұл Сарыарқадағы ән өнерінің ортасы, атақты Ақан сері мен Үкілі Ыбырай мекен еткен, сол дәстүрді Көкімбек ағаларымыз әлі де жалғастырып отырған жерлер. Менің әкелерімнің ескі қыстауы да «Жаман Қандыадыр» деген Баянның бір сілемінде орналасқан. «Жақсы Қандыадыр» – Әлкей Марғұланның аталарының қыстауы. Бала кезімде әкем «біздің қыстауларды неге Жаман Қандыадыр деп атаған» деген сұрағыма «қыста боран-шашыны көп, қары қалың болған соң «Жаман» деп атайды, басқа жамандығы жоқ» дейтін. Бұл Жаман Жалғызтауға да қатысты деген пікірдемін.

Жаман Жалғызтау қарауыл елінің мекені деп есептеледі. Жалғызтаудың сыртындағы Тарақты аталатын көлді ертеде Абылай хан атығай Құлсары батырға беріп, кейіннен Құлсары батыр сол жерге жерленген екен. Қазір осы маңдағы ел «әулие» деп басына кесене көтеріп, тәу етіп отыр. Абылайдың Құлсары батырға Жаман Жалғызтаудан қоныс беруі хан ордасын солтүстіктен қорғау мақсатында жасалды ма деймін. Ол кезде тұрақты әскер жоқ, хандар ерлігімен танылған, маңайында жігіттері мол батырларды ордаға қауіп келеді деген жерлеріне отырғызады. Бұл да Жаман Жалғызтаудың хан ордасы қызметін атқарғанына мысал болса керек.

Жаман Жалғызтауда хан ордасының болғанының бір мысалы – елдің ру-тайпалық құрамы. Бұл жерде әр атаның баласы мекен етеді, олардың ішінде «ертеде Абылаймен бірге келіп еді» дейтін Сәбден батырдың да тұқымдары бар. Жергілікті ел оларды қарауылдың ішіндегі «қалмақ» дейді,

шын мәнінде ертеден хан-сұлтан ұрпақтарына қызмет еткен төленгіт әулеттерінен болса керек.

Жаман Жалғызтауда Абылай хан ордасының болғаның тағы бір дәлелі – «Ботақан өлген» деген шоқ ағаш. Бұл – атақты «Абылай аспас Арқаның Сарыбелі» атанған 1779 жылғы оқиғаның куәгері. Ол заманнан бері талай уақыт өтті, жер бедері де өзгерген, көлдер құрғаған, бірақ оқиға болған жерден ұраның ізін, қыстаудың орынын, т.б. жіті қараған адам аңғарады. Жаман Жалғызтауды аралатып жүрген Жақсылық құда «Ботақан өлген» шоқ ағашын етектей бертінге дейін «Бәтен көлі» аталатын көлдің болғанын айтады, қазір суалған, мына жерде көл болды дегенге сенудің өзі қиын. Бәтен көліне қиялай үлкен өзек жатыр. Абылай хан мен Тұрсынбай батырдың Бекболат және Едіге билермен кездесетін Жолды өзегі осы болар дедік.

Ертеде бұл жер Есілді қуалап Қызылжарға дейін баратын сауда жолының бойы. Малдың қамымен Есіл мен Нұраның ендей жайлайтын Бес Мейрам балаларының күз уақытында базар шығатын қаласы да Қызылжар болғаны анық. Ертеде Баянның қазақтары Ерейменнен көктей өтіп, Бұланды – Моншақты жайлап, мал семірген уақытта Қызылжарда саудасын жасап қайтады деп күні кешеге дейін біздің қариялар жырлап отырды. Құрамында Қаз дауысты Қазыбектің немересі Жанай, төртуылдан Ботақан бар базаршылардың Жаман Жалғызтау бойында Абылай төленгіттерінің қолына іліккені анық. Хан қадірін білмеген Қаз дауысты Қазыбектің інісі мөр таңдайлы Балапан қолдарына түспей, Жанай мен Ботақанды ұстап ұраға (зынданға) салған жері осы.

1780 жылы Абылайдың хатшысы және орыстың тыңшысы Ягуда Усманов Орынбор губерниялық кеңсесіне осы Жалғызтаудағы ордадан аттанған. Оны мына архив құжаты растайды: «Он, Ягуда, остался при доме Аблай-хана против Петропавловской крепости построенном, с детьми ханскими и семейством. Нынешним летом (1780 жылды айтып отыр. Ж.А.) в начале октября месяца до отъезду его сюда дней за пятнадцать возратились от Аблай-хана в отцовский дом дети ево, Чингиз да Ишим-солтаны...»

Абылайдың екінші қысқы ордасы «Ханның Қызыл ағашы» аталатын жерде, Бурабайдың теріскейінде болғаны қазақтың тарихи әңгімелерінен белгілі. Қазіргі уақытта ол жерде Қызылағаш ауылы бар, біз сол ауылда Тоқан Көбенов деген ақсақалмен әңгімелестік. Совет заманында «Фрунзе» аталған ауыл.

Қарап тұрсаңыз, ауылдың маңы тұнып тұрған тарих. Мына жер «Абақай қыраты», – дейді ақсақал бір төбені көрсетіп, – ол жерде қалмақ ханының қызы жерленген-мыс. Мына жер «Ораздың үйтасы» аталады, – дейді, бір емес үшеуі тұр ғұн дәуірінде көтерілген үйтастың. Мына жерді «Ескі қорым» дейді, аралап қарасақ көне дәуірдің мұртты қорғандары, т.б. ескерткіштер жатыр. Қазақ болған соң ру сұрамай жүре алмайсың. Ақсақалдың айтуына қарағанда ауылда үш жүздің өкілі түгел, үйсін де бар, алшын мен керейіт те бар, арғын, уақ, керей, қыпшақ, т.б. Олардан басқа қалмақ, қырғыз, естек ұрпақтары ауылды мекен етеді. Осыдан кейін бұл жер Абылай ордасы емес деп кім айта алады?! Менің түсінгенім Бурабайдың өз басы қорық болған, ертеден бері хандардың жаз демалатын жері «қорық» атанады. Оның үстіне қалың қарағайдың ішіне малмен кіріп отыру мүмкін емес екені мал баққан елдің баласына түсінікті. Ендеше Абылайдың негізгі қыстауы осы Қызылағаш деген пікірдеміз.

1776 жылы Орынбордан келген капитан Брехов Абылайдың осы Қызылағаштағы ордасында болған. «*В зимнее киргис-кайсацкого Аблай султана при горе, называемой Кукчатау, прибывание прибыв на другой день, то есть 2 февраля, и спрося пред него султана допуск, при изьявлении вашего высокопревоходительства почтении, губернаторское и ваше письмо ему, солтану, сидевшему в убранном из построенных ему деревянных в одном покое в присутствии детей его подал*», – дейді өзінің рапортында Брехов. Қариялардың айтуына қарағанда бұл он екі бөлмелі үлкен орданың орыны бертінге дейін сақталған, қасиетті жер деп ауыл-ел алыстан айналып жүреді екен.

Әңгіме төркініне қарағанда Абылайдың ағаштан салынған екі ордасы болған. Біреуі – жоғарыда айтылған Жаман Жалғызтауда, екіншісі – Көкшенің өз басында.

Осы жолы Абылай хан орыс үкіметіне өзінің қазақтың үш жүзінің басты ханы екенін, ол хандық атақты Түркістанда Әзіреті Сұлтан («при гробе Святого Ходжи Ахмета») басында алғанын жария еткен («чрез трех орд ханов, солтанов, старшин киргисцов, ташкенцов и туркестанцов самолутчих людей, с общего согласия с тем, чтоб ему быть над всеми ханами главным»). Абылай елшіге тағы бір ескерткен мәселесі: «*при чем де по обычаю их и по образу прежде возведения ханом прочтена утвердительная молитва, а по ней де и действительно на ханство возведен поднятием пред всем собранием на белой кошме*». Бұл – қазақ дәстүрінде үш жүздің ханы атану үшін орындалатын ең басты қағидалар, Әбілқайыр 1737 жылы қазақтың үлкен ханы болып сайланды деп сәуегейлік айтып жүрген қауым осы қағидалардың болғанын еске ұстауы керек.

Енді бастаған тақырыбымызға қайта оралайық. Қызылағаштағы сегіз бөлмелі хан ордасын кім салды? Бұл жұмбақтың шешімін біз анықтай алмадық, мүмкін қазақтың өз арасынан шыққан ағаш ұсталары шығар?! Жаман Жалғызтаудағы ханның ағаш үйінің тағдыры не болды? 1776 жылы сәуір айында Сібір әскери шептерінің басшысы генерал-майор А. Скалон Сыртқы істер коллегиясына Абылайдың ағаш үйді өзге жерге ауыстыру туралы ұсынысы болғанын жазады: «о переносе его преждняго на другое место за малоимением при нынешнем дров и для мелкого скота кормов». Бірақ тағы бір ескеретін мәселе бар, жергілікті басшылық Абылайдың ағаш үйін өзге жерге ауыстыруды Абылайдың ұлдарының біреуінің Санкт-Петербургке баруымен байланыстырады: «*ежели ... сын ево в С-Петербург возметца, то те наши работные люди без всякой опасности в ево стороне при переноске обьявленного дому употребятца*». 1779 жылы ол орда орнынан қозғалмағаны туралы менде деректер бар.

Бұл келіссөздер көп уақытқа созылды. Балаларының ішінен аманат сұраған Ресей үкіметіне Абылай қойған шарттар (баласына тархан атағын беру, қазақтарға Ресей жерінде емін-еркін жүруге рұқсат, шекаралық командирлердің қазаққа оң көзқараста болуы, ханның қолына орыс әскерін беру, т.б.) орындалмады. Оның үстіне Абылай хан Ресей-

ге адалдық жөнінде Қызылжарға келіп ант беруге келіскен жоқ, патшаның жіберген сыйлықтарын да алмады. Осылайша Абылайдың Тоғым деген баласы қосшыларымен Санкт-Петербурге тек 1778 жылы аттанды, оның өзіндеаманатқа емес, елшілікке, патша жүзін көруге.

Менің ойымша екі ортадағы осындай дүрдараздыққа байланысты Жаман Жалғызтаудағы «Абылайдың ақ үйін» хан өлгеннен кейін орыстар Қызылжарға көшіріп алып келуі әбден мүмкін. Қазақтың ортасында айтылатын тарихи аңыздардың түбінде аз да болсын шындық барына мен өз басым сенемін. Бірнеше ғасыр бойы бұл әңгіме текке айтылып келе жатқан жоқ.

Абылай хан қашан қайтыс болды?

Абылай (Сабалақ, Әбілмансұр, Абылай – сұлтан, Абылай бахадүр) – бір тұтас қазақ мемлекеттілігін Өз Тәукеден кейін қайта жаңғыртқан, ішкі және сыртқа саясаттың данышпан үлгісін салған ұлы билеуші.

Енді Абылай хан қай жылы қайтыс болды деген мәселеге келсек, бұл турасында нақтылық жаңа туындап келе жатқан сияқты. Абылай ханның қайтыс болған жылы 1781 жылдың басы, осы жылдың жазғы шілде-тамызында Абылайға Қараой деген жерде ас беріліп, оның үлкен ұлы Уәли хан сайланған. Соңғы жылдары И. Ерофеева Абылайдың қайтыс болған жылы 1781 емес 1780 деп өзінше жаңалық ашып жүр. Ресей ол кезеңде қазақ саясаты туралы мәліметті толық ала алмайтын. Ханның өлімі туралы хабар да Ресейге кеш жетті, ал Уәлидің әкесінің тағына отырғанын орыстар Абылайдың асы өткеннен кейін ғанабілген. Ресейдің хан сайлау барысына араласа алмай қалғаны көп уайым болған, кейіннен осы мәселені орыс командирлері мен Сыртқы істер Коллегиясы бірнеше рет талқылағаны белгілі.

Сонымен қазақтың ұлы ханы қай жылы қайтыс болған? Ресейдің архив құжаттары Абылай ханның 1781 жылдың ақпанында 68 жасында (на шестьдесят девятом году) қайтыс болғанын куәлендіреді. Бұл дата қазақ ауызша тарихының деректерімен де толық сәйкес. Мәшһүр Жүсіп жазбасына жүгінейік: «*Сонан соң Абылай сол Арыстың бойындағы бір қорғанға түсіп, алпыс сегіз жасында, жұма күні дүниеден*

қайтып, сол жер осы күнде «Хан қорғаны» атаныпты. Сүйегін теңге салып, Түркістан шаһарындағы Хазірет сұлтан Алғарфин Әулиенің күмбезіне алып келіп қойыпты» (Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 8 т. – Павлодар, 2006. – 194-б.). Абылайдың қатысуымен болған Сарыбел оқиғасы, Самарқандқа жорық жасамақ болғаны, Ташкент, Шымкент, Сайрамды бағындырып хандықтың құрамына қайта қосқаны, оның қаза болуымен тікелей байланысты, толық жазсаң бір кітап шығады. Қысқаша осы.

Қазақстан тарих ғылымы қашанда саясаттың қолында қақпақыл болып келді, енді келіп тәуелсіздік жаңа күш, шабыт, қолдау береді деп сенген едік, бірақ тарихшылардың орнын ширақ азаматтар мен квазитарихшылар алып қойды. «Ғылым инемен құдық қазғандай» еңбек, жоғарыда айтылған әр мәселе маған дейінгі тарихшылардың және менің осы тақырыпта ондаған жылдар көз майын тамызып тапқан деректерге негізделеді. Бүгінгі күні тек Абылайдың ғана емес, сол заманның басқа да қасиетті тұлғаларының туған-өлген жылдарын дұрыс белгілеу қажет екені анық. Мысалы бір ғана Бұқар жыраудың туған-өлген жылдарына қатысты ондаған даталар бар, ал дұрысы 1683-1780; Әз Тәуке ханға байланысты да бірнеше дата бар, дұрысы – 1630-1715; Қаз дауысты Қазыбек те солай, дұрысы – 1665-1763; Әйтеке бидің туған-өлген жылдарын нақты атай алмаймын, шамасы 1640-1720 жылдар; Ақтамберді жырау – 1675-1768 жылдар болуы тиіс, Бөгенбай батыр – 1690-1775 жылдар; Шұбарайғыр Қожаберген батыр – 1700-1780 жылдарға жақын. Ең бастысы XVIII ғасырдағы Қожабергендердің ішіндегі ең танымалы осы Қожаберген, ал Көшебе Қожаберген жырау болды деген бір сенімді деректі көрсем көзім шықсын. Бұл шаруаға жүрдім-бардым қарамай мемлекет тарапынан дұрыс, ғылымға адал зерттеушілерге тапсырыс беріліп отыру керек, әйтпесе қай елдің ғылымында болмасын, жолайрық кезінде жолбике көбейіп кетеді.

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

ОМБЫНЫҢ АЛАШ ДӘПТЕРІ

Біз бұл дәптерге түскен қолжазба өлеңдер туралы 1991 жылы күзде естідік. Оны айтқан – Алаштың көрнекті қайраткері Қошке Кемеңгерұлының (1896-1937) баласы Нарманбет аға еді. Бұл кісі ол кезде Ресейдің Омбы облысы Шарбақкөл ауданының Ортақшыл (екінші аты – Жанан) селосында тұратын. Сондағы мектепте басшы қызметін атқарып, қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беретін. Шаруашылықта жұмыс істегендер жақсы біледі, бұрын қағаз қат кезде «қамба кітабы» («амбарная книга») деген болатын. Қаламға әуес адамдар оны аттай қалап сұрап алатын. Біз Шарбақкөлден көрген алғашқы «Алаштың Омбы дәптері» сол тектес қағазға түскен болып шықты.

Марқұм Нарманбет Қошкеұлы (1926-2010) сол 90-жылдары: «Бұл көпке көрсете беретін дәптер емес. Иелері де оны жасырып ұстайтын. Бұрындары ескіше хат танитын ақсақалдарға оқытып, «е, мұндай да ақындар бар екен ғой» деп тамсанатынбыз. Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан аты шыға келгенде, сол шалдар «дымдарың іштеріңде болсын!» дейтін. Дәптерге жазуды әуелде қуаттаған, бастаған – Жұманұлы Әбілда деген шайыр кісі деп естігенмін. Арғы тегі – Баянның Қаржасы. Кейін оны жүргізген, көркем жазумен хатқа түсірген – Райысұлы Сыздық. Кейін соғысқа кетіп, содан оралмаған, оның өзі де өлең жазатын азамат-тын. Әбілда «Дала уәлаятының» газетінде корректор болып жұмыс істеген. Бұл әулеттен Әбілда да, баласы Әбілжан да, немере туысы Сыздық та Текедегі Қаржаста мұғалімдік қызмет атқарып, бала оқытты. Бұлар хатқа түсірген әлгі дәптерді осы күнгілерден толық оқып бітірген адам аз. Себебі арабша қаріп танымайды. Қиын жылдары біздің жақтың мен де-

ген тұлғалары осы жинақты оқып, рухтанады екен. Заман жақсарып келеді, біз де сондай күнге жетсек деп армандаймыз...» дегені жадымызда.

Кейін Нар-ағаңмен бір жолыққанымызда, немерелеріне арабша үйретіп, әлгі «Алаш дәптерінен» әкесінің (Қ. Кемеңгерұлының) 2 өлеңін тауып алғанын мақтанышпен айтқан еді.

Құдайдың құдіреті демеске лажыңыз жоқ, 2006 жылы Қошкенің шөбересі Қайырбек Ризабекұлы (Кемеңгерұлы Нарманбеттің немересі) біздің жетекшілігімізбен Астанада «Олжабай Нұралыұлының әдеби мұрасы» атты кандидаттық диссертация қорғады. Жас ғалым зерттеуінде Шарбақкөлде табылған дәптердегі Олжабайдың өлеңдерін де қарастырды. Нар-ағаң айтқан әңгіменің бәрін дерекпен дәлелдеп жазды. (қараңыз: Кемеңгер Қ. Олжабай Нұралыұлы. Монография. Петропавл, 2010. – 112-113-бб.). Әбілда да (1937 жылы 59 жаста екен), баласы Әбілжан да репрессияланған. Әкесі 1939 жылы өлтірілсе, перзенті алғашқы қуғын-сүргіннен елге келіп, бұл да 1939 жылы айдауда тапқан өкпе ауруынан қайтқан.

2006 жылы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанынан «Алаш» мәдениет және өнер институтын құрғанымызда, қолымызға әр түрлі тағдырмен тағы да екі «Омбының Алаш дәптері» түсті. Оның бірі – Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім. Нарманбет, Ахмет, Мағжан жырлары көшіріліп, парағы шашыраған дәптер болса, екіншісі – 30-жылдары Қазақстаннан қашып барып, Омбы аудандарын паналап аман қалған аса көрнекті діндар ақын, арабтанушы-тілші Сәдуақас Ғылманидың қуғында жүріп жазған жиырма шақты өлеңі топтастырылған дәптер. Біз соңғысын 2010 жылы «Ел-шежіре» баспасынан шыққан «Сәдуақас Ғылмани. Шығармалары» жинағын құрастыруда пайдаландық. Соңғы екі дәптерді де бізге Омбыда туып, Қазақстанға қоныс аударған азаматтар жеткізіп бергенін айта кеткіміз келеді. Сол аралықта тәуелсіздік елең-алаңында көрген «Шарбақкөл дәптерін» (Омбы) Көкшетауда қауіпсіздік саласында қызмет істейтін Мұрат Райсов бізге табыстады.

Сонымен, біз бұл жинақтағы мұраларды шартты түрде «Бірінші дәптер», «Екінші дәптер», «Үшінші дәптер» деп

бөлдік. Осының бәрі қосыла келе «Омбының Алаш дәптері» деген ұғымды ашады деп есептедік («Жазушы», 2013).

Жинақты құрастыру барысында біз бірінші дәптерге (Омбы-Шарбақкөл дәптері) енген бар мұраны ұсынбадық. Себебі ол дәптердің ішінде Алаш тақырыбынан тысқары, көркемдігі әлсіздеу мұралар да бар болып шықты. Сонымен бірге осындағы «майдан хаттарын» (1941-1945) басқа жинақта пайдаланған дұрыс деп таптық.

Омбы-Екібастұз арқылы жеткен «Екінші дәптердегі» мұралар арабшадан кирилшеге көшірілген екен. Мұнда Мәшhүр Жүсіп, Шәкәрім, Ахмет, Мағжан өлеңдерінің топталып берілуінен аталған ақындардың бірсыпыра туындысы Омбы жерінде кең тарағанына көз жеткізуге де болады. Осы орайда түбі омбылық тарихшы-профессор З.Е. Қабылдиновтың: «70-80 жылдары Омбы ауылдарындағы көп үйде Мәшhүр Жүсіп фотосуреті тұрды. Ол кісіні ел қатты қадірлеп, өлеңдерін жатқа айтып жүрді. Сонымен қатар қазақы аты мен затын жоймаған ауылдарымыздың ақсақалдары Шәкәрім туралы жиі айтып отыратын. Ал Мағжанның аты аталмаса да өлеңдері әнге қосылып таралғанын аңғаратынбыз», – деген сөзі есімізге түседі.

Үшінші дәптерге енген С. Ғылмани мұрасын да біз жинақтың көлеміне қарай шақтап ұсындық.

«Омбының Алаш дәптері» бізге қандай тағылым айтады?

Біріншіден, кеңестік «самиздат» деңгейіндегі бұл мұра шеттегі және ішінара іштегі қазақтың 1930-1980 жылдары Алаш рухымен кіндіктесіп жатқанын, елдік сөздің арқауын үзбегенін байқатады.

Екіншіден, «Алаш дәптерінің» сабағы бізге ұлтқа, елге қалтқысыз қызмет еткен тұлғаларды халық ешқашан ұмытпайтынын аңғартады.

Үшіншіден, «Алаш дәптері» мейлі ауылдағы, мейлі қаладағы қарапайым адам ұлтының мұрасын сыйлау, бағалау арқылы тарихқа өлшеусіз үлес қоса алатынын көрсетеді.

Естеріңізде болса, Қазақстан Ғылым академиясының қолжазба қорындағы көп мұра дәл осы жолмен жиналған.

Әсіресе, 1950-1970 жылдары өнімді жүргізілген түрлі экспедициялардың арқасында қазір біз әлемге ұялмай көрсететін 100 томдық «Бабалар сөзінің» мұрагері болып отырмыз.

Біздіңше, бүгінде Елбасымыз көтерген мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы мен ғылыми-зерттеу бағытындағы «Халық тарих толқынында» бастамасының түпкі мақсаты – ұлтты өзіне және әлемге таныту. Осы ретте «Омбының Алаш дәптері» де бірсыпыра миссияны орындайды деп сенеміз.

Әрине, бәрі де – ғылым үшін, бәрі де – ғылымның игілігін көруге мүдделі халық үшін.

Бұл орайда оқырманға түсінікті болатын бірер материалды көрсете кетейік.

Мысалға «ұлт ұстазы» саналатын Ахмет Байтұрсынұлының «Бірінші дәптерге» енген «Иа, Құдайым, аққа жақ» өлеңін алайық (қазіргі жинақтарында «Тілек батам» деп берілген). «Алаш дәптерінде» ол:

«Мен сендерге бүгілдім,
Төресі әділ қазы деп,
Он екі имам Әулие,
Жүз жиырма сегіз Әнбие,
Қолдай гөр, өңшең әруақ!» –

деп аяқталады.

Бүгінгі жинақтар «Төресі әділ қазы деп» деген жермен бітеді. Енді осы ғалымдарды да ойлантуы керек пе? Әрине ойланту керек!

Немесе осы жинақта біз әдетте «Мағжанның эпиграммалары» деп жүргенімізді «Адам сындары» деп береді. Жарайды, аты бөлек-ақ дейік, бірақ сөз-ұғым бейнелеріндегі бөлектікті қайтіп жасырамыз?..

Мағжан – кеше де, бүгін де әдебиеттің алтын қазығы. Оның академиялық мәтіні бәріміз үшін маңызды. «Екінші дәптерге» енген «Өміріме өкпемнің» пәлсапалық-дүниетанымдық мән-мағынасы да, көркемдік сипаты да айрықша. Ең бастысы, мұнда елшіл, ойшыл, қағидатшыл Алаш ақынының болмысы айқын көрінеді. Мағжан ақын туралы жазған Жүсіпбек Аймауытұлының: «Ақын ерікті-еріксіз өз заманының тонын кимеске, өз әлеуметінің жоғын жоқтамасқа, тілегін орындамасқа әдді жоқ» дегені де жоғарыдағы өлең жолдарының қыр-сырын ашады. Ақын жинағында (Үш томдық,

1995, 1-том. – 226-228-бб.) «Өміріме өкпем» өлеңі нұсқасына біршама шумақ-тармақтың енбей қалу себебі түсінікті. Өйткені мұнда мәселе ауызша жеткізушінің жадының әлді-әлсіздігінде. Бірер сөзді салыстырайық: 1995 жылғы кітапта: «Ортекедей орғытып оққа жығып», Омбы нұсқасында: «Ортекедей орғытып отқа шығып».

1995 жылғы кітапта: «Арсыз нәсіп, армансыз алдадың ба?», Омбы нұсқасында: «Арсыз нәпсім армансыз арандатып».

1995 жылғы кітапта: «Бас салып басқа бұғау салдырдың ба?», Омбы нұсқасында: «Бас салып басқа байлау салдырдың ба?».

Қазақ ұғымында ортеке (мал) отқа шығатынын, нәпсі арсыз болатынын, басқа байлау (мойынға-бұғау) салынатынын ескерсек, бұл ретте Омбы нұсқасы қисынды болып шығады. Сонымен бірге 1995 жылғы нұсқада даярлаушылар «Өміріме өкпем» өлеңінің біршама жеріне көп нүкте қойып («жол түсіп қалғанын меңзеп»), ғалымдарды ойлантып кеткен. Зерделі омбылықтардан алаштанушылардың қолына жетіп отырған нұсқа «түсіп қалған жолдарды» толықтырады. «Бірінші дәптердегі» ақынның «Жан сөзінде» де қызықты мәтіндік жаңалықтар бар. Бұлар – мағжантану үшін елеулі олжа. «Омбының Алаш дәптерінен» оқырман Ізбасұлы Әбдірахман, Бейсембіұлы Баймұқамбет, Жұманұлы Әбілда, Тілегенұлы Ысқақ, т.б. ақындардың аты мен өлеңін оқып, «теңізді тамшысынан» тануға талап қыла алады.

Осылардың ішінде Ә. Ізбасұлы (Бектасов) мен Б. Бейсембіұлын ерекше атауға болады. Өйткені екеуі де XX ғасыр басындағы әдеби үдеріс тарихынан белгілі. Екеуі де ғасыр басында кітап шығарған. «Әбдірахман Бектасовтың «Құламерген-Жоямерген» дастанын бала жастан оқып өстік», – деуші еді Нарманбет ақсақал. Бұл ақын 1942 жылы қайтқан соң баласы бар мұрасын жиып-теріп Алматыдағы Ғылым академиясына тапсырған көрінеді. Зерттеуші Қ.Р. Кемеңгер олардың сақталғанын «қолжазбалар қоры тізімінен көрдім» деп, растап отыр. Айтқандайын, бұл кісі де Ә. Жұманұлымен сүйектес ағайын екен. Баймұқамбет – Мағжан ақынның нағашы жұртынан. Ақын «Жауар» азаматтарына деп осы жұртын айтады. Мағжан алғашқы айдаудан

келіп, нағашыларына амандасуға барғанда дүниеге келген баласының атын Баймұқамбет «Мағжан» деп қойғаны мәлім.

Бұл ретте дәптерге көп өлеңі енген Әбілда Жұманұлы ендігі әдебиет тарихының шолу мақалаларында атаусыз қалмайды деп санаймыз. Ал кеңестік заман лебі қатты байқалатын («жаратқан» дегеннің орнына «табиғат» деген сөзді пайдалануы, жаратылысты тас ғасырынан болат ғасырына (Сталин заманына) дейін өзінше таратып жазуы, т.б.) туындылардың авторы Әбілжан Әбілдаұлы шығар деп топшылаймыз...

«Бірінші дәптерде» Міржақып (жинақта «Мержақып» дейді) пен Нарманбеттің белгісіздеу бірер өлеңі жүргені де ғалымдарды бей-жай қалдырмауы тиіс. Сондай-ақ осы дәптерде «Шығады асыл – тастан, өнер – жастан», «Бұл жазған замандасқа насихатым» өлеңдері бастапқыда М. Дулатұлы атынан беріліпті. Кейін Әбілда Жұманұлы туынды мәтіннің жанына «Осы өлең Мержақыптыкі емес, оқып жаңа таныдым, менікі» деп, Әбілжанның (баласы) қате көшіргені туралы ескертпе жазыпты. Біз осыны қаперге алып, бұл өлеңдердің соңына М. Дулатұлы атын қоймадық.

Ал 1921-1922 жылғы алапат аштықты суреттеген «Әлі қарттың әңгімесінің» (авторы Жақан Сыздықұлы) «Омбы дәптеріне» енгені де айта қаларлық факті. Мұны да мәтіндік жағынан пысықтау артық болмас еді.

Шарбақкөлде сақталған мұраның ішінен жұмбақтар мен мақал-мәтелдердің кездескені бекер емес. Фольклордың бұл саласы ұлттың ақыл-зердесін кеңейтіп, пәлсапалық ой-толғамдарға жетелеп отырған. Бұл шақтың жұмбағы әдете поэзия тіліне түскені мәлім. Мысалға бір жұмбақты алайық:

Көк жиекте шай табақта,
Алтын алма тербелед,
Кейде бүркер ала ма жүзін,
Ұлпа мақта перделеп.
Кәне, ойланып көріңдерші,
Шешуін мұның кім білед?

(Күн)

Өнер тұрғысынан алғанда, жұмбақ өлеңнің көркемдігі де, танымдық-пәлсапалық негізі де айрықша деп білеміз.

Әдебиет үдерісі бедерінде жинақтағы аудармалар туралы ғылыми байламдар жасауға болады (Крыловтан еркін аударылған поэмаларды әзірлеп, оқырманға ұсынуды кейінге қалдырдық).

«Бірінші дәптердегі» өлеңдерді хатқа түсірген С. Райысұлы және басқалар әр шығармадан кейін көшіріп жазған күнін көрсеткен. Бұл тұста Сыздықтың қолымен (каллиграфия) хатталған өлеңдерді бүгінгі қаріпке түсіруге аянбай атсалысқан зерттеуші, ақын Имамғазы Нұрахмет екенін ілтипатпен айтамыз. Сондай-ақ қолжазбадағы кейбір сөз ұғымдарды тануға зерттеуші Қалбан Ынтыханұлы да жәрдемдесті.

Осы жинақты құрастыра отырып, біз «Үшінші дәптердің» түп иесіне – тарихи авторға ерекше тоқтала кетпекпіз.

Сәдуақас Ғылмани (1890-1972) – көрнекті қоғам және дін қайраткері, аудармашы, хадисші, ақын. Ерейментау, Ақмола мешіттерінің алғашқы имамдарының бірі. Ол 1952-1972 жылдары Қазақстан қазиятының қазиы, сондай-ақ Орта Азия және Қазақстан діни басқармасының мүшесі қызметін атқарды. Қайраткер 70-жылдары «Құран туралы жала мен өтіріктерге қарсы» атты кітап, 110 мыңға жуық сөзді қамтыған «Арабша-қазақша түсіндірме сөздік», «Ел аузынан жиған тергендер (би-шешендер мұрасы) жинағын даярлады. Құран-Кәрім аяттары мен хадистердің қазақша тәфсірлерін, мәуліт өлеңдерін, діни сауалдарға жауаптар мен діни уағыздарды да әзірледі. Әйгілі «Кәлила мен Димнаны» қазақшаға аударды. Қазақстан Ғылым академиясының тапсырмасымен әл-Фараби шығармаларын араб тілінен тікелей қазақ тіліне аударуға атсалысты.

С. Ғылмани ислам жолындағы ағартушылық қызметі үшін 1929-1946 жылдар аралығында қуғын-сүргінге ұшыраған. Батыс-Сібір аймағында (Омбы ауылдарында) бас сауғалай жүріп, сол кездің ауыр халін ислам құндылықтарына сүйеніп поэзия тілімен жеткізді. 30-жылдардағы саяси репрессиядан соң кеңестік қазақ әдебиеті сыңаржақ ұраншылдық үрдіске ойысса, С. Ғылмани жырлары ұлт трагедиясын шы-

найы суреттеуімен ерекшеленеді. Бұл тұрғыдан ол сол ауыр кезеңнің сезім мен көңілдің танымдық-көркем күнделігі бола алады. Оның үстіне күні бүгінге дейін азапталған, қуғындалған Алаш зиялыларының 30-жылдардағы еңбектері ғылыми айналымға түспей тұрғанда, С. Ғылмани мұрасы сол «ақтаңдақты» біршама толықтырады деп есептейміз.

Қазаққа әл-Фарабиді алғаш танытқан ғұлама, соңына «Әл-Фараби және Абай» секілді таңдаулы еңбек қалдырған академик Ақжан Машанұлы былай деп жазады: «Мен С. Ғылманиді өзімнің ғылыми жетекшім деп есептеймін. Өйткені «екінші ұстаз» әл-Фараби араб емес, қазақ жерінен шыққан ғұлама» деген хабармен жер жүзін шарлап, анықтауға кірісіп, араб-парсы тілдерінде жазылған шығармаларды оқи алмай жүргенімде Сәдуақасқа кезіктім. Ол кісі маған керекті шығармаларды аударып берді. Соларды зерттей келіп, әл-Фараби зиратын тауып, оны қазақтың Отырар-Фараб қаласынан шыққан оқымысты екенін дәлелдеп, ел-жұртына таныстырдым».

Ел арасында «Сәкен халпе» аталып кеткен бұл кісіні Омбының қариялары осы күнге дейін аңыз қылып айтып отырады. Сондықтан оның жырларының түрлі жолмен көшіріліп, ел ішінде жүруі – заңды нәрсе.

Қорытындылай келе айтарымыз: кітап жоқта немесе Алаш зиялылары мұрасын оқуға тыйым салған кезде қолдан-қолға көшіп, халықтың рухани сұранымын қанағаттандырған «Дәптерлер» феномені мәнін, тарихи орнын әлі де болса зерделеп, әлемге өз мағынасында көрсету – тәуелсіздік талабы, заман сұранымы.

«Омбының Алаш дәптері» – осының айқын бір мысалы.

Тұрсын ЖҰРТБАЙ

ТҮРКІ ТЕГІНІҢ БІР СУЫРТПАҒЫ
немесе жатбауыр тартқан етбауыр тек туралы ой

«Түбі бір түркіміз» деген ұғымның мағынасын ашу барысында, бір ғана тарихи тұжырымдамалық мәселеге назар аударғымыз келген еркін пайымдаудың алдында, қасаң ойлау жүйесін жалаңаштап, ой қыздыру мақсатында мынадай жалпылама риторикалық шалықтауға саналы түрде ерік бергіміз келеді. Оған себеп те бар. Себебі қаншалықты қайрат жиып, қалайда төуелсіз жадты жаңғыртып, дербес пайымдауға ұмтылсақ та, қазақтың тарихи ойлау жүйесі мен санасын жадылап алған жат тұжырымдарға басыбайлы мойынсалықтан арыла алмай-ақ қойдық. Жатырқаған көзқараспен, сыртқа ысыра салып, өздерінің мүдделі тақырыптарын зерттеу барысында кезіккен, еріксіз мойынсынуға алып келген ғылыми нәтижелерді біз малташа езіп жүрміз.

Солардың негізгі зерттеулерінен тыс, екінші, үшінші қатардағы ғылыми нәтижесі болып табылатын (В. Томсон сияқты угрофиннің сына жазуын оқып отырмын деп, ақыры амалсыз әрі ықылассыз мойындаған көне түркі жазба ескерткіші сияқты) қорытындыларының басын жиып тұжырымдама деңгейіне көтере құлшынудан жазған емеспіз. Бичурин, Томсон, Пеллиот, Фон Габайн (Мариям апай), Севортян сияқты іргелі ғалымдардың еңбектерінің әбден сықпасын шығардық. Қазан төңкерісіне дейінгі еуропалық және орыс ғалымдары ұсынған түркітану саласындағы аса ірі жетістіктерді ысырып тастап (Тұран мәдениеті, жазуы, Алтай мәдениеті мен алтайтану ілімі, алтай тіл жүйесі, Тұран тілі, Тұран жазуы, скиф тілі, сақ тілі, ғұн (хұн) жазуы, көне түркі құдам бітік жазуы, ұлы найман мемлекетінің жазуы, тот моңғол жазулары деген тұрақты ұғымдарды – мен

сол ғасырда қалыптасқан ғылыми терминді тырнақшасыз қолданып отырмын) ғылыми айналымнан шығарып тастап, ариилік нәсіл телориясына ықтатып әкелген Миллер қалыптастырған «ирантілдес нәсілдер» деген қисынсыз қисынын теориялық тұғыр етіп қалап қойдық. Бартольд сияқты түбірлі ғалымдардың тамырын солқылдатқан, өзінің атағын дүниеге таратқан түркі жұрты туралы зерттеулерінде – отырықшы түркістандықтарды өркениет иесі, көшпелі түркілерді – «тарих сақнасынан тыс тағылар» деп екіге бөліп қарауға емеурін білдіріп, тұтас түркіні «нәсілдік жіктеу» арқылы мүшелеп тастауға ырық берген еуропалық үстемдік бағыттың екпінін күшейту үшін бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңы мен барысында Дрейфустың сотталуы мен Палестинаны «қайтарып алу» туралы Теодор Герцльдің кітапшасынан кейін қос жарылған капитал иелері нысаналы мақсатпен ерекше қарбаласыпты.

«Қасиетті жерге» қайтып оралуға мүмкін беретін плацдарм жасау үшін Оңтүстік Африка, Родезия (алпауыт Родостың атымен аталған), Греция, Кипр аралын таңдайды. Азия құрлығындағы ең оңтайлы плацдарм Түркістан деп шешеді. Аса қысталаң дүниежүзілік және азаматтық соғыс жылдарында (1917-1922) ғаламдық алпауыттар дүниежүзілік капиталды, яғни, шикізат пен өнеркәсіптік аймақты қайта бөлісіп, бүгінгі экономикалық ғаламдастырудың ұлы жоспарын жасау үшін «жеті алпауыт» 1922 жылы аса құпия бас қосады (олардың бұл жоспарын білу үшін Гитлер 1922-1924 жылдары арасында кітапханада шүйіліп тұрып отырған, мұны тарихшылар «Гитлердің әйгілі оқымыстылық кезеңі» деп атайды. Ал сол алпауыттардың мұрагерлері, ішінде сол кездегі АҚШ президенті кіші Буш бар екінші рет 1992 жылы «әлемнің бүгінгі капитал бөлісу моделін жасаған. Араб дүниесіндегі аласапыран сол тұста жобаланған). Соған идеологиялық негіз ретінде, яғни, аса мол шикізат қорына ие Исі Түркістан кеңістігінен – Шығыс, Орта, Солтүстік және Батыс Түркістаннан (Англия, Франция, Италия, Геркия, мұқым Балқан түбегі елдерін біріктірген құрама армиялардың сол жылдардағы Түркия мемлекетіне шабуылы сол жобаның бір

парасы ғана) массондық нәсілдік құрамға жататын тек табу мақсатында арнайы қаржы қарастырылды. Әуелі массондық бағыт ұстанған уақытша үкіметтің, содан кейін кеңес үкіметінің қолдауымен Дунхуаң өңіріне ғылыми экспедиция жасақталады.

Оның басты мақсаты: сарыұйғыр тілін зерттеген болып, түбі көшпелі жойыттардан тарайтын, маздақтардың көтерілісі тұсында мұсылмандықты қабылдаған, қазақтар, жалпы түркі текті қауымдастық сарт деп атайтын тілі – түркі, діні – мұсылман, тегі – семит нәсілді көпестер қауымына мұқым түркінің мәдени және тектік мұрасын телу (қайдағы бір көшпелілерге скифтің, ғұнның, түркінің мұрасын иемдетіп қою – болашақ әлемдік бөлісте үлкен мін болмақ, сондықтан ерте бастан оны жалған жолға салып жіберіп, оларды өркениеттің ұлы олжасынан ада ету) болды. Сөйтіп біз, пиғылы жат, арнайы тапсырмамен көне түркінің барлық жазуын ұйғыр жазуы деп қорытынды шығарып, оны 1922 жылғы түркітанушылардың бірінші құрылтайында бекіттіріп, түркітану мен түркология ғылымының атауларын, тұжырымдарын, мүлдем өзгерттіріп жіберген С. Маловтың «шидем шекпенінінің» қаусырмасында қалдық. Бұрын айтса сенбейтін, бірақ соңғы жылдары ғана құжаттарды оқып жағамызды ұстаған, дүние капиталы мен жағырапиясын, экономикалық даму бағытын анықтап, бүгінгі күндегі «американдық мүдде», «еуропалық мүдде» дегенге идеологиялық негіз қалаған сол «жеті алпауыттың» жоспары мен жобасына Ленин де қатысыпты. Бұл тектік арандатуды Сталин одан әрі өршітті.

Сөйтіп, көшпелілер өркениеті, түркі дүниесі, қазақ тарихы тұйықталған иірімнің үйірімін айналсоқтауға мәжбүр болды. Салынды сананың сарсаңымен ешқандай нәтиже бермейтін салбурын күй кешіп, жаныгуды ғылыми зерттеудің әдіс-тәсіліне айналдырып, оған сондай бір тақыстанған можантопай кәнігілікпен бейімделе бауыр басты. Кеңестік тұсты былай қойғанда, тәуелсіздік рух басын көтерген ширек ғасырдың ішінде көшпелілер өркениеті, түркі дүниесі, қазақ тарихы хақында қандай да бір заман мен заман, қағанаттар

мен мемлекеттер, ұлыстар мен бірлестіктер, ұлы қоныс аударулар мен құрама хандықтар алмасқан, тектік тамырлар ажырап, жат тамырлар шорланған тұстар туралы қазақ тарихшылары шынмашындық, араби шығыстық, еуропалық, славяндық тұжырымдарға қандай тұжырымдық өзгеріс, не қандай түбірлі ғылыми жаңалық әкелді? Бар жетістігіміз, «Мәдени мұра» бағдарламасы тұсында сол етжемі шығып тозған, әр дереккөздерінде шашыранды түрде кездесетін жазбалар мен пікірлерді біршама топтастыра жинақтаудың орайы түсті. Соның негізінде пайымдалған ең батыл пікірлер мен болжамдардың өзі ғұн, скунһа, сақ, (скиф), көк түрк қағанаты, қыпшақ бірлестігі, жоңғар шапқыншылығы жөнінде қалыптастырған ырықты елдердің ықылымсыз, яғни, тарихи уақыт шындығы мен тектік тамырлардың ажыратылып, өгей тамырлардың қабатталып өрілуін ойтөте болжайтын, мысалы керей, қоңырат, алшын, найман, жалайыр, уақ (оңғұт) мемлекеттерін моңғол тектілерге жатқызатын еуропалық, славяндық, арабтық (бұған парсы жазбалары жатпайды) жазбалар мен зерттеулердегі бопса пікірлерге ұя басып, ықтасындап пайымдаумен шектелдік. Оның есесіне қалай таратсаң да бес жүз жылдан ары бармайтын қазақы шежіреден көшпелілер тарихын жасауға, Шыңғысханды қалай да қазақ етіп шығаруға шөт-шәлекейіміз шыға, ақылға сыймайтын абыройсыздықпен бетімізді сала жанталасып жатырмыз. Аныгы – Шыңғыс ешқашанда қазақ болмайды және ешкім оны қазақ деп мойындамайды. Бұл – халықаралық сайқымазақтың сахнасына айналуға апаратын жол.

Керісінше, қазақ хандығы, яғни, қазақ мемлекеті – Жошы ұлысы, Алтын орда, Ақ орда, Боз орда арқылы бүгінге жеткен Шыңғыс империясының алтын үзігі, құрамдас бір бөлігі болып табылады деп қарастырсақ, сөзсіз түпкілікті де, тыңғылықты да ғылыми нәтижеге жетеміз. Өйткені қазіргі қазақ ұлтын ұйытып отырған тайпалардың Шыңғыс қағанатынан тыс дербес өмір сүрген бір де біреуі жоқ. Мұны мойындау – қазақ мемлекеттігін мойындаудың басты кепілі. Еуропалық, арабтық, славяндық тарихи жазбалардың ырқымен Шыңғыс ханның мемлекетін көшпелі өркениет

пен көшпелі ұлыстарға ата жау етіп көрсету: Эллада мен Римді – еуропалықтарға, халифатты – арабтарға, Орталық мемлеткетті (Жұң гоны) – шынмашындықтарға жау етіп көрсетумен бірдей, яғни, өзіннің мемлекеттік, тектік тегіннен бас тарту.

Дүние жаратылғаннан бері жер шарының тарихын астыүстіне сапырылыстырып, жағырапиялық құрылымын өзгерткен үш ұлы қоныстанудың үшеуіне де басты себепкер болған көшпелілер өркениеті. Сол аласапыраннан Шыңғыс қағанатының екпіні мен араласымы анағұрлым жойқын болды. Тынық мұхиты мен Атлант мұхитының арасын жалғастырған сол сойқанды сапырылыс өзінің соңына ұлыстар мен тайпалардың басын біріктірген қуатты дербес құрама мемлекеттерді мұрагер етіп қалдырып отырды. Бұлар – біз үшін тегі пен ділі (менталитеті), діні мен тілі мүлдем адаланған (славяндар қауымына жататын түркі текті болгарлар, христиан діндегі австро-венгриялық мадиярлар, еврей текті түркі тілді қарайымдар, тегі құбақыпшақ пен кеңгереске жататын православие діндегі славяндардың қатарын толықтырып, XX ғасырда ғана орыс ұлтының құрамына ресми енген казактар, ирандағы бұрынғы қызылбастар, қазіргі қашқайлар, Ауғанстандағы «өзбекпіз» деп жазылып жүрген он жеті мыңға жуық Кетбұғаның тұқымдары, Ирактағы жалайырлар, Мысырдағы мамлүктер, өзін гундардың тұқымы ретінде қарастырып автономия сұрап жүрген еурпалық мемлекеттердегі провинциялардың тұрғындары, Моңғолия мен Ішкі Моңғолиядағы алшын, қоңырат, уақ (оңғыт), керей, жалайыр, найман, қыпшақ ұлыстары, бұлардың қатарына өзбек, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, алтай қауымының негізін құрайтын тегі түркілік тоқсан секі баулы тайпа мен рулар-ды жатқызбай-ақ қоялық) жатбауыр тартқан етбауырлар. Оларды тек ретінде ішбауыр тартқанмен, ұлттық бірлестікке зорлап та болса қоса алмайсың (кейбірі қазақ деген ұлтты білмейді, казактар сияқты білгісі келмейтіндері де бар).

Өйткені оларды өзара тұтастырып тұрған тектік, яғни, түркілік тұжырым емес, мемлекеттік ұғым. Бүгінгі күні негізінде түркілік тек басым парсы жұрты – «Иран ислам

жамиғаты», Ауғанстан – «талиб (мұсылман үмүмі)», түркілік тектер аралас орналасқан Ресей – «славяндық православие (оның түбірлі идеологиясы еуразиялық идея болып табылады) үмметі», бұрынғы көшпелілер өркениетінің шығыстық шалғайын басып отырған Қытай – «орталық мемлекеттіктер (Жұң го)» деген ұғымды мемлекеттік тектік идеологияға айналдырып отыр. Мұндай тектік-идеологиялық қысыммен ыдырата шоғырландыруды Түрікменстан мен Өзбекстан сияқты бауырлас елдердің биліктегі топтары да ырықсыз жүргізіп отырғаны және анық (Өзбекстан өздерінің тарихын түркілік тамырдан алыстатып, ирандық тамырға бау есіп жабық күйде жанығып жатыр. Әрине, ол жол ислами каримді емес, карими исламды тұйыққа тірейтіні анық).

Ұшы түте-түтесі шыққан, қайтар өрсе қамшы шықпайтын тарамыс сияқты тектік шашасынан шашылған түркі қауымы, соның ішінде қазақ ұлты, сонда қай еуропалық, арабтық, шынмашындық тұжырымдар арқылы өзінің тарихын тұжырымдамақ, қалай өрмек? Аталған кеңістіктегі түркі қауымының құрамында қазақты ұйытып отырған рулардың барлығы бар. Дүниенің төрт бұрышындағы «жабайы», «көшпелі», «тағылар», «ат үстіндегі маймылдар» туралы деректерді жинап, мың том етіп бастырып шығардық дейік, сонда соның ішіндегі қазақ тарихын белгілі бір тәуелсіз тұжырымсыз қалай суыртпақтап аламыз? Текті былай қойғанда, көшпелі өркениетке тиесілі заттай қазба айғақтарды (мысалы, скифтік зергерлік мәнерді) ирандық, сол арқылы таяушығыстық, сол арқылы ариилік, сол арқылы бабылдық (мысырлық өркениет Орталық Азиядан тарайды, сондықтан да Самарқанд, Бұқара, Арқайымдағы айғақ қазба мұралар Таяу шығысқа тиесілі немесе Алтай – славяндар іздеген Ақсу (Беловодье, яғни, славяндардың Жиделібайсыны мен Жеруйығы) деп Арқайым мен Алтайдағы Ақсөре шыңын славяндардың жер кіндігі ретінде ғарышкерлердің белсенді түрде қатысуымен ресмилеп алғанын ескерсек, тектік тамырды «шолақ байталдың құйрығындай шолтаңдаған» (Өуезов) қазақы рулық шежіремен (тіпті Шыңғыс хан шынымен де қазақ болып шыққан күннің өзінде), ол тарих

қаншама құлашымызды керіп, өңешімізді созып қабақат қаусырғанымызбен де, қазақтың құшағына сыймайды.

Сондықтан да тарихи текті тұтастандыратын түйінді, буынды тұстарды тауып, жалпы көшпелілер өркениетінің даму сатысын тоғыстыратын, тәуелсіздік, басыбайлылық тұсында да біздің ұлттық мүддемізді қозғаған мүдделі мәселелерді қамтитын тұжырым жасалуы тиіс. Онсыз біз жат жағалауда, жаттың қайығының ескегін есіп, белгісіз жат бағытқа қарай салынды тұжырымдарды шырақ етіп, жеткізбейтін, не мүлде ол бағытта жоқ қарауылды іздеп жүзе беруден жазбаймыз. Анау – алай ғой, мынау былай ғой дей көрмеңіз, біз де анау – анадай, мынау – мынадай деп екі том кітап жазып, жекеден жалпыға қарай жаймалап пайымдауға ұмтылғамыз. Өкінішке орай, ондағы пікірлер мен деректер етжемі болып мүшеленіп, ақыры, өз пікіріміз өзімізді адастырып кетті.

Ал енді, осындай белгісіздіктен құтқаратын, қазақы рулық шежірені тарихи дерекпен ұштастыратын сенімді тектік нүктелер бар ма? Аз. Бірақ бар. Ол үшін тектік ұштасулар мен ажырасуларды заман заманымен қаттап, қандық (ДНК) бояуының қою-сұйықтығына байланысты сұрыптап, түбірін сүзіп отыратын жағырапиялық карта жасалса, мүмкін, қалыптасқан қасаң пікірлер тың тұжырымын табар ма еді, кім білсін. Бұл тектік картаға әсіреәфсанадан бастап топырақтың құрамын анықтайтын ілім саласына дейін белсене қатысып, күдікке саңылау тастамайтындай тастүйін қорытындыны ресми түрде өресі өктем оқымыстылар қауымына мойындату қажет.

Әйтпесе, хұндарды – моңғолдар мен мәнжулер, көне түркі қағанатын – ұйғырлар (бейне бір олар түркі қауымына жатпайтын сияқты және өткен жылғы Бейжіндегі халықаралық конференцияда: «біздің сарт деген атауымызды қайтару қажет, өйткені ұйғыр жазуы десек, ол жазуды түркілер шығарған болады, ал олардың жазу-сызуды ойлап табатындай сауатты деңгейге көтерілмегені белгілі» деген пікір айтылды) «ирантілділер» деген тексіз нәсілге жатқызылды, қазір скифтерді славяндар ата тегі ретінде қарастыруға көшті. Енді олар бізге көшпелілер өркениетінің заттай айғақтарының

журнағын да ұстатпайды. Қытай түркологиясының атасы Гың Шымин ғұламаның: «Қазақ ғалымдары мүмкіндік туған орайды шұғыл пайдаланып, көне түркі мұраларына иеліктеріңді зерттеп алмасаңдар, одан айырылып қалу кезеңінде тұрсыңдар. Сол пікірімнен ұзақ жылдар бойы таймаған менің өзімді саясатпен тұқыртып тастады, тіпті шәкірттерімнің өзі сынға ала бастады. Неге сонша марғаусыңдар. Тектеріңді батыстан емес, шығыстан іздеңдер. Тектік қағандықтарыңды еске алыңдар. Мұсылманды қабылдағаннан кейін түпкі тамырларыңнан беттеріңді бұрып әкеттіңдер. Сенім өз алдына, ал тектік тарих бір басқа. Менің осы сөзімді жеткізіңдерші», – деген сөзіндегі терең астар, ойлантарлық пікір соны аңғартса керек.

Әсіреәфсана (миф) демекші, Түркия сапарында тектік танымдық тамырды танытатын оқыс аңыздық желіні естігенімізде жағамызды ұстағанымыз бар. Анкарадан шығысқа қарай атақты Қайсары үстіртіне бет алғанымызда Ақсарайдан өте бергенде басына бұлттан сәлде ораған мұнарлы қарлы шоқыны жүргізуші «Хасан ата» деп таныстырды. Демек: Асан ата, Асан қайғы тауы. Сол тауды екі сағат бойы шыр айналдық. Әуелі иықтасты, одан кейін желкемізге шықты да көз ұшында ағараңдап отырды. Недияға келген соң білдім, оның жөнін сұрағанымда университеттің профессорлары: «Ежелгі заманда түркілерге жақсы жер іздеген Асан әулиенің ақ маясы бұлтпенен араласып келіп осы таудың басына шөгіпті. Асан әулие де сол шоқыда дүниеден қайтыпты-мыс. Біздің, түріктер сол әулиеге ілесіп ат басын кіші Азияға тіреген екен», – деп түсіндірді. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында Қалбан Ынтыханұлының аударуымен «Фолиант» баспасынан жарияланған қытай ғалымы Гайшан Лидің «Иньшань (Бағылық) оңғыттары» атты зерттеуінде: XII ғасырда Асан ата әулие ханға сәлем беру үшін бес жүз ісек айдап Көкотқа келді» – деп тасқа ойылып жазылған тарихи дерек бар. Ал «Юаньнамада»: «Шамамен XIV ғасырда Оңғыт жерінен Асан деген оңғыт ақ түйеге мініп, бұлғын, сусар терілерін теңденіп, мың ісек қой айдап, Сирамөрен өзенін бойлап Қарақорын қаласына қарай өтіп кетті. Жол бойы айырбас саудасын

жасаған, теріге мал алмастырған», – деп жазылыпты. Сонда, күншығыста Қытай қорғанынан басталған Асан қайғының сапары бүкіл Орталық Азияны көктей өтіп, Кіші Азиядағы Қайсары жотасындағы Асан ата шоқысында үзілген боп тұр ғой. Қандай ұлы желі.

Міне, тектік тұжырымға жетелейтін мифтік сарын дегеніміз осы. Мұның өзі кез келген тарихшы үшін үлкен жаңалық. Енді соны тереңдей негіздесе, дау тудырмайтын тұжырым жасалары анық. Бұл алтын өзек сарынды Адам атамыздың зәңгі болғандығын дәлелдеп берген еуропалық ғылыми әдістеме мен қандық саралау жүйесі толық дәлелдеп береді. Бүкіл адамзаттың шығу тегін қан құрамы (ДНК) арқылы анықтап берген ғылыми зерттеудің нәтижесі бойынша түркі тектілердің ең ертедегі ата қорымы қазіргі Бейжің (Пекин) шаһарынан оңтүстігіне қарай бес жүз шақырымдай жерден табылыпты. Содан бастап түркітектілердің қонысы біртіндеп батысқа ойысыпты (Түркілердің қандық құрамның негізінде жасалған тектік карта мен кестені Ж.Бейсенбайұлы таяу мерзімде аяқтамақ). Сонда қазақтың әр руының тектік қоныстануы кезең кезеңімен белден бел асып, ұлы қазақ даласына ат басын қай кезде тұрақты тірегені анық көрсетілмек. Әрине, күтпеген нәтижелер де бар. Арии текті Тұран тұрғындарының түпкі қазығы Беказы қорғаны болып шыққаны, арғын тайпасының шығу тегі Қиыр Шығысқа қарай емес, Тұран ойпатына қарай ойысуы тосын ғылыми нәтиже. Тарихшылардың жұмысына «қол сұққан» Жарылғапты менсінбеуге болар, ал еуорпалықтар анықтап отырған мұндай нақты ғылыми дәйекті қалай жоққа шығарасыз. Асан қайғы туралы миф пен түркі тектілердің кеңістігі бұл арада бірін-бірі толықтырады. Осы бір «алтын жылғаны» өзектей бүгінгі күнге дейін қазақы шежіренің түйіні де шешілер еді.

Демек, шағын шалықтаудың бірінші «жылғасы» тектік жағырапиялық карта мен кесте жасауға саяды. Табан тірейтін нүкте – солтүстік шығыс Қытай болмақ. Ұшығын ұстайтын бір суыртпақ осы. Содан қиыр шығыстағы мәнжу-шүршіт (бұл атауды олар орта ғасырда қабылдаған) қорымдарына,

Моңғолияның Ханүй жазығындағы ғұндардың обасына[1], Ордос жазығы мен Шиань өлкесіндегі көмбелерге, содан кейін Тәңіртауды бойлап Алтай мен Алатау сағасы арқылы Хорасанға (бұрынғы қызылбастар мен қазіргі қашқайлар), Қайсары жотасына (Медея тұрғындары мен селжуктерге), одан Мысырға (мәмлүктерге), Сарыарқа-Ырғыз арқылы батысқа қарай Қырым мен Кемер бойына қат-қатымен, қабат-қабатымен тектік белгіні анықтайтын қан құрамына (ДНК) сүзгілер жүргізіліп, салыстырыла зерттелсе, ұлы және даусыз мойындалатын ғылыми тұжырым жасалатынына сенім көміл. Сол картаны әсіреәфсаналық желімен, тілдік түбірмен әдіптесек, кәдімгідей жүйелі тұжырым шығады. Қазірдің өзінде жекелеген аймақтар мен өңірлердегі зерттеулердің нәтижесі белгілі. Біз сондай тұжырымға жүгінбесек, скиф, сақ, ғұн, массагет, түрк арғы атамыз дегеніміз құрғақ аңызақты емген құр дәме болып шығады.

Нәсілдік тұрғыдан да, тілдік тұрғыдан да, ататек қонысы тұрғысынан да түп-тамырымыз Қиыр шығыста. Мәнжу мен моңғол тарихы мен шежіресіне мұрын шүйіре қарау – ғылымдағы можантопайлық. Мүмкін артық, мүмкін кем,

---

[1] Бұл – ұлы қоныс. Ежелгі грек, қытай, ассирия жазбаларындағы Кир мен Дарийге, Ескендір Зұлқарнайынға көшпелілердің: «Сен мықты болсаң біздің ата бабаларымыздың аруағы жатқан қасиетті аруақтар қорымына тиісіп көр. Міне, сонда сазайыңды тартқызамыз», – дегендегі «ұлы аруақтар көмбесі» осы-ақ болар. Ені бес жүз, ұзындығы бір шақырымдай төрт бұрышты таспен қоршалған майдан. Батысында есігі бар. Оң қанатта 15-20 қорым бір сызықтың бойына тізілген. Содан кейін тура сол тәртіппен қатар-қатар қойылған көмбелер солтүстіктегі бұрышқа тіреледі. Содан кейінгі аралық ашық. Қақпаның босағасынан басталған тас белдеу қорымның ортасындағы төбеленіп тұрған ұлы қорымды жанай өтіп келесі басына барып тіреледі. Қақпаның тура қарама-қарсысында ұлы қорым. Кірер босағасы оңтүстік жағында. Қорымның солтүстік қанатын белтасты сызық бойлап өтеді де қорымның шығысындағы белдеуге түйіседі. Шығыс бетіндегі қорымдар солтүстіктегі қорымдарға ұласады. Шығыс солтүстігі, ұлы қорымның алды ашық. Ортасындағы ұлы қорымнан дүниенің төрт бұрышы түгел көрінеді. Шаршықорымның шығыс солтүстік бұрышына биіктігі үшүш жарым метрлік бұғытастар андағайлап тұр. Ханүй жазығындағы екі жүз елуден астам «ұлы көмбенің» барлығы да осындай бір мәнерде тұрғызылған. Әрине, көлемі үлкенді-кішілі болып келеді.

бірақ та қалай да назар аударып, ой салу үшін айтылған шағын шалықтауға дәйек ретінде түте-түтесі шыға шүйкеленген тектік жүйенің ішінен өзімізді де таңдандырған бір тал суыртпақ деректі дәйек ретінде ұсынғымыз келеді. Түп-тұқияннан қазбай-ақ, жоғарыда айтылған Ханүй жазығындағы ұлы қорғанның теріскейіне қарай 60 шақырымдай жердегі Ханүй мен Хұни өзенінің тоқырауындағы Шивэтіұлан (Қызылқорған) жотасының үстіне 682 жылы қойылған, ұлы көк түрк қағанатының негізін қалаған тайпалардың ойылып жазылған 56 таңбасының ішіндегі өзіміз таныған қыпшақ, найман, керей, алшын, жалайырдың кейінгі таралу тегіне ғана қатысты пікір қозғайықшы. Олардың Шыңғыс қағанатына дейін жеке мемлекет болғаны анық. Ұлы қаған оларды бір ғана «алтын ноқтаға басын сұққан бір ғана алтын тізгінге» айналдырды, яғни, бір мемлекеттің құрамына кіргізді. Сол «алтын жүгеннің тізгінінің» түйінделген бір бауы қазақ. Ең өкініштісі, әлгі түркі хандықтарының бір ханының ордасы не тұқым, әулеті сақталмапты. Иә, сақталмапты. Елүйдашыны тақтан ауыстырған Күшлік ханның сарайына билік еткен Өкіреш (Бұқа) атаның тұқымын (сүйегі Самарқандтың маңындағы «Өкіреш ата» қабірстанында жатыр) наймандардың төресі-міс деп қарастырып, тіпті, Ақсақ Темірді содан таратқан шағатайлық деректерді де назарға ілмейміз. Тек қиыршығыстық (шүршіттік, мәнжулік) және моңғолдық текке көз сұғын қадаумен шектелеміз.

Сонымен, «қарға тамырлы қазақ», «киіз туырлықты үйде бір туғанбыз» деген тікелей тектік түйінді білдіретін тұрақты тіркес, Бұлақ көлінде (Бұлақхоли) аққу (пері) қыздан туған ұлдан таралу (Абайдың қазақты «ақ қаздан» таратуын еске алыңыз), өзенге ағып келе жатқан нәресте және оның әуелі – би, кейін хан сайлануы, қобыздың әу баста үйеңкеден шабылуы, киіз үйдің есігінің шығысқа қарауы, хандықтың «алтын орда», керегенің – керу – керегу деп аталуы, «ақ сарбас!» деп ұран шақыру, ақсарбас қойды құрбандыққа атап, ақ боз ат сойып баталасу, үй иесінің мүшелерінің кіреберістегі оң босағаға қарай жайғасуы, үй иелерінің төсегіне дейін оң жаққа салынуы, барлық мүліктің оң босаға жақта (ыдыс-аяқ, шидем, кебеже, саба т.б.) орналасуы, кенже баланы қара

шаңырақтың иесі деп тануы, қамшыны кие санап, керегенің басына іліп қоюы, жең ұшының кең пішілуі («Жең ұшынан жалғасу үшін», яғни, құпия белгі арқылы саусақ ұшымен сөйлесу) сияқты аталы ұғымдар мен дәстүрлер көшпелі қауымның ес жия бастаған сатысында қалыптасқаны анық. Сол ұстынды XXI ғасырға дейін үш-ақ тек, мәнжу (бұрынғы аты – шүршіт, одан кейін жеке орда тіккенде мәнжу аталған, ол «мен жұртпын», «мәңгі жұртпын», яғни, «мәңгілік елмін» деген көне түркілік емеуірінді білдірсе керек), моңғол, қазақ ұлттары ғана ұстанып келді. Тіпті, ағайынды екі адамның аңда жүріп бірі екіншісін өлтіріп алып, өзін-өзі жұбататын «Бөкенжарғақ» күйі туралы аңыз да (бұл аңыз 905-916 жылдары қидан жазуымен қағазға түсіпті, сөзіміз сенімді болуы үшін бір үзік келтірейік:

«Брат брата убил на охоте, О, брат мой! Из шкуры марала твой малахай, не распознал и пустил стрелу. Если батюшка спросит, «Ошибся», скажу. Если матушка спросит, Загляделся, скажу. Если брат меньшой спросит, Обознался, скажу!») – деген аңыз бүгін де мазмұнын жоғалтпай, моңғол, мәнжу, қазақ руханиятына айналып отыр.

Көк түрк қағанатының шығыс қанатын құрайтын, кейін қидан, шүршіт, мәнжу, моңғол атанған ұлт пен бертінде қазақ ұлтын құрған қыпшақ, керей, найман, жалайыр, оңғыт (уақ), қоңырат, алшын ұлыстары сол заманда да, қазір де араласып, құраласып, құдаласып отыр. Біз, яғни, түркістандықтар (шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік, орталық Түркістан кеңістігі), соның ішінде қазақ ғалымдары мәнжу мен моңғолды жау әрі жат тұқым ретінде жатбауыр санап, менменси, тыжырына қабылдаймыз. Бұл – екі көзі тұмшаланған, бірақ бір ізінен жазбай диірменнің тасын шыр айналдыра беретін жегінді аттың кебін келтіреді. IX-X ғасырдағы Құнан қыпшақ бастаған шығыс көшпелілерінің ұлы қоныс аударуы тұсындағы мемлекеттік түзілімнің құрамында осы үш тұқымның үшеуі де бар. «Тоқсан екі баулы» қыпшақ (қыпшақ – бұл арада Кеңес одағы деген сияқты ұлыстар бірлестігінің атауы ретінде қолданылып отыр) деп аталуы да сондықтан. Сонау Қиыр Шығыс пен Карпаттың алқымындағы гагауздар мекендейтін өлкедегі түркі тектестердің құрамын-

да (Венгрлердің құрамындағы қыпшақтар, қоңыраттар, мадиярлар, оңғыттар, угрлар сияқты) жоғарыда аталған тектің бәрінің үрімі бар, қазір де солай аталады.

Сол ұлы қоныстанудан кейін ата қоныста қалған ұлыстардың «алтын тізгінін», «алтын жүгенін» ұстаған «алтын ұрықтар» «алтын орданың» уығын көтерді. Қидандардың да, шүршіт-мәнжулердің де, наймандардың да, керейлердің де, қыпшақтардың да, оңғыттардың да (уақ), жалайырлардың да, қоңыраттардың да хандықтары мен мемлекеттері бірінші және екінші көк түрк қағанатының орынында және бір дәуірде пайда болыпты. «Алтын аймақтағы» атажұртта қалған қидандар меншүршіттер (мәнжулер), моңғолдар «алтын орда» құрып, өздерін «алтын патша» деп жариялады. Кең кеңістікке қанатын жайды. Тағы да жонданып қидандардың (кедендердің) тақ мұрагері Елүй Дашы тақ таласы барысында елу адаммен ордасынан қашып шығып, жолай жоғарыда аталған түркі текті рулардан аса жойқын әскер жиып, әуелі Шығыс Түркістанда, содан кейін Самарқанда гүрхан атанды. Егер тектік және тақтық мұрагерлік мүдде болмаса, өздері дәуірлеп келе жатқан тұста «қашқан жауға» нөкер қоса ма? Ол тұста Темужин әлі дүние есігін ашпаған. «Алтын тізгіннің» ұшы, «алтын ұрықтың» тұқымы болмаса, кейін өзінің тағын найманның тақ мұрагері Күшлікке бере ме? Қидан, шүршіт (мәнжу) хандықтарының тарихы кейінгі бошықты – богдыхандардың тапсырысымен хатқа түсті.

Батысқа, шығысқа, оңтүстік батысқа босқан қағанаттың жұрты Шыңғыс ханның тұсында қайта қосылып, аз рулар жүздік пен мыңдықтың, ірі тайпалар түменнің, тектік бірлестіктер, мысалы түркі текті рулар армияның құрамына кірді. Мемлекет – ұлыс, мемлекет құрушы ұлт – моңғол аталды. Қағанат төртке бөлінген соң Жошының қосыны Еділдің бойынан» екінші «Алтын орданың» іргесін көтерді. Бүгінгі қазақ ұлтының тектік құрамы сол ордада ұйыды. Ал Жошының, Шағатайдың, Үгедейдің, кейін солардың тізгінін ұстаған Құбылайдың, Құлағудың, Мөңкенің, Өзбектің, Ақсақ темірдің, Тоқтамыстың, Мамайдың, арғы Әбілқайырдың әскері бір тектен тұрмаған. Сол тұстағы саны алпыс мыңға таяп қалатын өзін «моңғолмын» деп есептейтіндер қағанаттың

қабырғасын жаппайтын. «Ясы» заңы бойынша үйленген, артында ұлы бар еркек қана әскерге алынады. Сонда баласынан жиырма жыл бұрын әскерге алынған әкесі – Едігенің, інісі – Тоқтамыстың, – баласы – Ақсақ Темірдің, немересі – Мамайдың, немере аталасы сонау шығыстағы Арғудың (Арғын) әскерінің құрамында соғысып, өлгені – өліп, өлмегені – жаңа жүздік, мыңдық, түмендік шерік құрды. Әр әскердің құрамындағы атасы мен немересі, әкесі мен баласы, ағасы мен бауыры «Алтын орданың» ыдырауы тұсында бір-біріне қарамақарсы майданда болып, танитындары қылыш қағыстырып қана өткені Ілияс Есенберлиннің «Алтын орда» үштағанында басты көркем идея ретінде желі тартқан. Демек, «Алтын ордада» жүздік тек болған емес, болуы да мүмкін емес.

Бұл – қазақ хандығы құрылып, сыртқы дұшпанға қарсы жер ыңғайына қарай жасақталған тайпалар мен рулардың әскери бірлестігі. Еділдегі, Шам мен Бағдаттағы, Қырым мен Аградағы, Орал мен Ауғанстандағы алшын мен керейдің, наймандар мен жалайырлардың, меркіттер мен қоңыраттардың (біз қағазға түскен және мақаланың соңында айтылатын тақырыбымызға тікелей қатысты деректегі ру аттарын ғана алып отырмыз) әскері – Бағылық пен Шұғай тауындағы, Хуанхэнің (Иө, солай) өр ағысы мен Ордос жазығындағы, Құрымбел жайлауындағы, Ханғай мен Мәнжу үстіртіндегі ағайындарына қайтып қосылуы мүмкін? Бүгінгі қытай мен моңғол елінде XX ғасырдың ортасына дейін хандық құрып келген жоғарыдағы руларды қай жүзге жатқызамыз? Ал осының бәрінің басын біріктіретін көне түркінің көк түрк қағанатының «Тәңір текті тәңірден туған» тұқымдары қайда кетті? Шынымен де олардың үрімі үзіліп тынды ма? Жоқ. Олар бірінші «Алтын орда» іргесін көтерген атажұртында әлі де «алтын тізгінді» ұстап отыр.

Сенбейсіз. Осыдан алты-жеті жыл бұрынғы Сыртқы және Ішкі Моңғолияны оңды-солды шиырлаған іздестіру сапарымыздан кейін біз де күдіктен арыла алмағамыз. Сыртқы және ішкі Моңғолиядағы ғалымдармен пікір алысып, кейбір тарихи жазбалардың мазмұнымен танысып, Хохоттағы (Көкот) Моңғолтану ғылыми орталығының бөлім меңгерушісі, ғылым докторы, профессор Жырғалдың (Жырғал, жырық – өжет, ба-

тыр деген сөз екен. Демек, «Қабанбай батыр» дастанындағы Әтеке жырық – Әтеке батыр): «Түркі сөзін білмей моңғол жазбаларын түсіну мүмкін емес екен. Соны аңғарғанда ғана барып еңбегіміз алға жылжыды», – деген пікірін естігенде бұл саладан біз мүлдем беймақұрым екенімізді мойындауға тура келген. Профессор Жырғал «Түрк-моңғол тілінің байланысы», «Түрк-моңғол тіліндегі түбірлес сөздер», «Манжур-моңғол бұтағындағы моңғол, дағұр, тужут, т.б. тілдердің салыстырмалы сөздігі» атты зерттеулердің авторы. Ғұн заманындағы тілдік қолданысты тарихи тұрғыдан зерттеуді қолға алыпты. Ішкі Моңғолияның солтүстігінде қоңырат, найман, керей, меркіт, уақ тайпалары бар екенін естігеміз. Ал Көкот – Шыңғыс ханның күйеу баласы оңғұт, яғни, уақ ханы Алақұстың астанасы екен. Ол туралы Гай Шань-Линнің «Оңғұттар туралы зерттеуі» Қ. Ынтыханұлының дайындауымен «Фолиант» баспасынан жарық көрді. Домбыра – арху, қобыз – қобыз деп аталады. «Ақсақ құлан» күйінің сарыны сақталған «Жетім бота» атты күй де бар екен. Көне жазбадағы «таг», «күндік», «түндік», керегу – кереге, көк – Көк, көк – от, яғни, жасыл шөпті жер, көк – аспан, Көк – Тәңір деген сөздерді моңғолша аударыпты, ал оны қазақшалаудың еш қажеті жоқ. Сол сапардан кейінгі ғылыми салыстыру жұмыстарының нәтижесінде – біз өзіміздің тарихымыздың тамырын моңғол, мәнжу, шүршіт ұлттарының тарихымен салыстыра зерттемесек, батыстық көзқарас пен деректерге бойсынған жай ғана түркі деген сөзбен ешқашанда тектік нысанымызды таба алмайтынымызға анық көзім жетті.

Ойды ой қуып екшей келгенде, шүршіт, мәнжу, моңғол, ең соңында жоңғар шапқыншылығы туралы тарихи деректер санамызға үйіріле берді. Қалайда бір тектік байланыстың барлығына барған сайын сенім күшейе берді. Сонымен, былтырғы-биылғы Шиань мен Гансу өлкесін, Дунхуаң мен Шұғай тауын, Ішкі Моңғолияның қиыр шығысын аралағанда барып ақыры бір суыртпақтың ұшы қолға тиді. Бұрын шашыранды, кездейсоқ сияқты көрінген деректер нақты заттай айғақ – ханның орда сарайы ретінде және қазақ ұлтының бүгінгі мәйегін құрайтын аталған тайпалар «ру-руымен қолға түсті». Бір мәселенің ұшығын шығара кетейік, түркілердің

түбірін үзген қауіптің барлығына шығыстағы Қытай империясы деп қараймыз. Түркілердің демеуімен құрылған Таң дәуіріндегі патшалық пен «тоқаш тойынан» кейін таққа отырған Мин патшалығынан басқа 1912 жылға дейін Қытайды билеген императорлардың барлығы да көшпелілер әулеті, яғни, «алтын ордалықтар». Мәнжу де сол «алтын ұрықтың» тұқымы. Құлағудың Бейжіңге шабуыл жасаған әскерін жалайыр Мұқылай (Мұқыли) басқарған. Оның әскерінің құрамындағы негізгі рулар – алшын, жалайыр, найман, меркіт, қоңырат, керей, оңғұт (уақ). Шыңғыс ханның қас дұшпаны Таян ханның ұлы Күшлік пен меркіт ханы Тоқта бек шайқаса жүріп батысқа ауды. Ал оған дейін «Таян (Байбұқа) хан мен Бұйрық хан тәж бен таққа таласып, найман мемлекеті екіге бөлген» болатын («Жамиғат ат-тауарихтағы»). Әрине, Таян ханмен одақтас болудан бас тартқан, сол үшін Шыңғыс қызын берген Алақұс пен Бұйрық хан және Шыңғысты мойындаған не оған бағынған жалайыр, қоңырат, алшын, меркіт тайпалары Мұқалидің қосынына қосылып, Бейжіңді (Пекинді) алды. «Тоқаш тойынан» кейін, яғни, таза қытай әулеттері моңғол әскерін кері шегіндіргенде, олар қазіргі Ішкі Моңғолияға жаппай қоныстанды. Сонымен, бүгінгі Қытай Халық Республикасына қарасты Ішкі Моңғолияның бес ауданының негізгі тұрғыны ретінде ірге тепті. Көкотта – оңғұттар (уақтар), Алышын ауданында – алшындар, найман ауданында – наймандар, атақты Құрымбел жайлауында – жалайыр, қыпшақ, қоңырат, меркіт, керей рулары мекендейді және бұлар шашыраңқы емес, жұбын жазбай отыр. Міне, Бартольдтан бастап Гумилевке дейінгі ғұламалардың осы тайпаларды «тегі моңғол» деп сондай сеніммен айтуының себебі осында. Сырт көзге және ресми құжаттарда, әрине, олар моңғол деп есептеледі. Енді олардың қайтадан түріктенуі мүмкін емес. Одан дәметудің де ауылы аулақ. Бірақ өздерінің шыққан тегін ту етіп ұстайды әрі тамырын тануда бізден гөрі ілкі түсіп жатқан тұстары да бар екен.

Сәті түскен кездейсоқтық шығар, Пекин ұлттар университетіндегі моңғол институтының студенттері жыл сайын ұлттық мерекелерін өткізеді. Сонда бара қалғанымызда «найман ауданының халық әншісі», «найман ауданының халық жыршысы», «найман ауданының халық би ансамбілі» деген-

ге сүлесоқтау құлақ түріп отырғанымызда «найман-моңғол жазуының ғылыми зерттеу орталығының директорының орынбасары Сайын қыз сөз алып, ол найман-моңғол жазуымен басылған кітаптарды сыйға тартқанын көргенде кәдімгідей таңданып қалдым. «Сайын! Мен жақынмын. Таян хан, Тататұнға. Қанымыз бір» – деп қысқа қайырып үлгергенімше Сайын қыз жүгіріп келіп: «Мин джахыны, джахын» деп білеу тамырымды ұстай алып, өзінің тамырын көрсетті. Алғашқы үш сөздің үшеуін (мен – мин, жақын – джақын, сайын – сайын) аудармашысыз түсінгенге қатты қуандым. Қалайда Тұңяу өлкесіндегі Найман ауданына баруға бекіндім. Араға апта салып аға оқытушы Нұрбақан екеуміз Найманшиге жол тарттық. Өңгіме арқауы ұзап кетпеу үшін «Найман энциклопедиясындағы» мағлұматты қысқаша ғана баяндап берумен шектелеміз:

Найман ауданы ҚХР-ның Ішкі Моңғол Автономиялы ауданына (республика дәрежелес) қарайды. Орталығы Тұңлияу қаласы. Жан саны 400 мыңнан асады. Соның 262 мыңы таза наймандар. Бұлардың барлығы да ежелгі наймандардың ұрпағы. Наймандар Хань дәуірінде оғыздардың бір тармағы болған. Таң дәуірінде оғыздар мен Шиянбилердің құрамында болған. Лияу, Жин дәуірінде (б.д 907-1234 жж.) наймандардың жан басы қауырт өскен және «Найман хандығы» шаңырақ көтеріп, дербес ел болған. 1204 жылы найман мемлекеті Шыңғыс хан тарапынан құлатылды. Көп сандысы моңғол ұлысын құрайтын тайпалардың құрамына енді. Мандухай – Таян ханның немересіне тиген Шыңғыс әулетінің қызы. Хандықтың сақталып қалуына сол қыз ерекше ықпал етіпті.

XV ғасырда Таянханның иелігіндегі жер – «Найман Ытоқ», ал 1636 жылы Цин патшалығы орнағаннан кейін «Найман ордасы» болып аталды. Оларға Уаң хан атағы берілген (Найманшидің орталығындағы біз түскен ең үлкен мейманханада «Уаң хан» деп аталады). Содан бері 17 хан сайланыпты. Хан әулетінің 19 ұрпағы бар, қазір жасы жетпісте екен. Тіпті Мұқылайдың да тікелей ұрпағы Байынғолда тұрады екен. Бір ғажабы сол «Найман ордасының» хан сарайы сол күйінше сақталып қалыпты. Хандық құлағаннан кейін біздегі сияқты әр түрлі мекемелер иемденіпті, қазір ол найман-моңғол мұ-

ражайы деп аталады. Сол хандардың суреттерінің түгелі өздері ұстаған бұйымдарымен қоса көрсетілімде тұр.

Ұлттық жазуы – найман жазуы. Сол жазумен мынадай кітаптар мен зерттеулер жарық көріпті: 1. Найман ауданының шежіресі. Энциклопедия. Құлынбер. 2. Найман ауданының тарихи материалдары. ІМР Тұңляу, 2009. 3. Найман халық әндері. ІМР, Тұңляу, жасөспірімдер баспасы, 2008. 3. Найман ауданының жер аттары сөздігі. ІМР, Хохот, халық баспасы, 2008. 4. Найман аңыз-ертегілері. ІМР, Тұңляу, жасөспірімдер баспасы, 2008. 5. Найман ауданының жер аттарының түсіндірме сөздігі. ІМР, Хохот, мәдениет баспасы, 2012. 6. Нонжиа. Әңгіме мен өлеңдер жинағы. Хуасия. 2009. 7. Найман ауданыннан шыққан өйгілі адамдар (моңғол тілінде). ІМР, Хохот, халық баспасы, 2011. 8. Найман ордасы (альманах), 2 кітап. ІМР, Тұңляу. 9. Найман көркемөнері (журнал), 2 кітап, ІМР, Тұңляу. 10. Бухүшүн (журнал). ІМР, Тұңляу, 2013, №1-2 сандары.

Бұл кітаптарда найман ордабасының шежіресі және мұрагерлердің кестесі берілген. Сонымен қатар Юань, Миң, Цин патшалықтары дәуіріндегі моңғолдың құрамындағы наймандар жөнінде тарихи деректер баяндалған. Көптеген деректер Цин дәуіріне тән. Мысалы, «Найман ауданының жер аттары сөздігінде» «Бұқа (Өкіреш) өзенінің» ежелден наймандардың тотемі болып табылатыны және ол тотемдік нысананың бүгін де сақталып келе жатқаны дәлелденген (Келбұқа, Кетбұқа, Есенбұқаларды анекдотқа айналдырып алдық).

«Баян төбе», «Қара төбе», «Қарағанды», «Қада сай», «Баян дала», «Сары дала», «Сайқан дала», «Аду су» (ат су — көл аты), «Сары дала», «Тарған», «Қашаты», «Сары сор» сынды жер аттарына тарихи деректермен түсінік берілген. Қазіргі Найман ауданындағы наймандардың арғы ата тектері кестемен көрсетілген. Мысалы, олардың аттары – татар, найман, баяғұт, сартағылы, дал, ордос, жақыр, сақалды, даршын, өжет, ұтыр, маңғыт, гүңгір, қалшықұт, жұрқұт. Моңғол тілінің 45% түркі түбірінде. Жергілікті Убау (Дүрго, Үзеңгі) ғұлама: «Отызыншы жылдарға дейін арбаны «қазақы арба» дейтінбіз. Сонда: «Қазақтың арбасына отырып, былғары етік кисек арман не» – деуші едік. Асан пай (бай, би, абыз – ?) бізде термин боп кеткен

тарихи атау. Өте ежелгі кезеңдегі ықылым дәуірдің заманалық белгісі. Асан пайда әулиелік белгі бар (Біздің Асан қайғымызда әулиелік белгі бар ғой)», – деді бізге. Оқымыстының мағлұматы бойынша: Шиань өзенінің (Киянь өзені) басында 8 өзен бар. Бұл араға наймандар сол Шахар – деген жерден көшіп келген. Оны бастап келгендер Ык наймандар, яғни, ақ наймандар. Қазір олардың аты қытайша Бәй деп жазылады. Шаhар – Көкоттың шығыс солтүстігінде (Түрік қағанаты күйрегенде оңтүстікке кеткен 4 топтың бірі болмас па екен?). «Аға жыры» («Аға него», «Агаан дуу») деген жыр бар. Сөз арасында мына сөздерді аудамашысыз түсіндім: Тарғын – өзен, өзен аты, шаар – шығар, шайны шаар – шәйді шығар, иет – сүйек, білік – ақыл, ойын – ақыл, ой, сайын – ерекше, батыр, кең, құдық – құтых, арыслан – арыслан, тарғын – тарғын, мәңгі – мыңқ, мәңк, орық – құрық (ұстайтын), бригулыкшы – төр, төре, төреші, тірулікші – төреші, тленгут – төлеңгіт, хатын – қатын, тау – тау, аң – аң, аңхына – аңға шығу, аң қинау, таала ел – дала елі (ауылы), кігіт – көгет, Аиік – аяқ (шыны-аяқ), алтын – алтын, жүрық – жүрек, шірік – шерік (әскер), буғдат – бидай, Мяң (мыңх) – мың, тұң – түмен, он мың, жо – жүз, жетік – жетіген (саз аспабы), шага (шаха) – сақа.

Бізге бұл деректерді беріп, мән жайды түсіндірген Пұрла – Найман ауданы ауыл шаруашылық даму банкісінің директорының орынбасары, кеңсе меңгерушісі, Найман-моңғол тіл, жазу, зерттеу ұйымының төрағасы; «Өз ағамды таптым. Іздеп келеді дегенге тебірендім», – деп қарсы алған Темірлі Чиемірлі – Аудандық халық құрылтайының төрағасының орынбасары, депутат; Сайын хуа – Сайынгүл көркемжазу ұстазы. Міне, түйіншегі табылмас деген тектің бір суыртпағы осылай ұшығын ұстатты. Сәтін салса, алдағы уақытта Алшын мен Құрынбел аймағына да жол түсер. Ал енді осыдан кейін де С. Маловтың сөзіне сеніп, өз жазуымыздан өзіміз бас тартып, жатбауыр тартамыз ба.

Түсіндіре таратуға көлемі көтермеген, бірақ жоғарыдағы түркітанудағы түйткілді емеуірінді шалықтаулардың салқыны тиген тұстарды еске сала отырып, зиялы қауымның назарын аударғым келген мақсатты түрде жазылған жатбауыр тартқан етбауырлар туралы мақалаға әзірше осымен нүкте қоямыз.

Нұрсан ӘЛІМБАЙ
Аманжол ҚАЛЫШ

ҒАЛЫМ ҒИБРАТЫ

Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымдары саласындағы жетістікке әжептәуір селкеулік тигізер жайсыз жайттың бірі – аты ғылыми болғанымен, заты жоқтың қасындағы сан алуан жарияланымдар. Шынайы ғылыми туындылардың ең басты құрылымдық негізі болып табылатын қажетті категориялық-ұғымдық желістен мүлдем ада. Демек, ешқандай дәлелдеу жүйесінсіз қарадүрсін қисынмен һәм әсіре баяндау жосынымен «түсінікті» жазылған мұндай басылымдардың дәл қазір «құдай беріп тұр» десек, асырып айтпаспыз. Жақында ғана бір тарихшы профессордың аузынан «абайсызда» шыққан сөзді сәл ыңғайлап айтқанда «тез оқылатын, тез қабылданатын тарихты жазатындардың» (бірақ, тарих жазылмайды, ең алдымен зерттелмеуші ме еді?!) дәурені жүріп тұр.

Расында да сан алуан тарихи, этнографиялық, тіпті археологиялық ең күрделі деген мәселелерді қамтитын осындай оқырмандардың жүрегіне жол тапқыш, өйткені, «тез оқылатын» жарияланымдардың қарасы өкінішке қарай, көбейіп кетті. Олардың авторлары (басым көпшілігі ғылым кандидаттары мен докторлары һәм профессорлар болса да) кез келген мәселені шынайы ғылыми зерделеудің бірден-бір қажетті жолы зерттеудің дәлелдеу жүйесін жасау екендігіне бастарын қатырып жатпайды. Өйткені бұл – ғылыми ізденістің ең қиын әрі айырықша жауапты сатысы. Қиын да жауапты болатыны, жүргізіліп отырған зерттеудің дәлелдеу жүйесінің бірден бір арқауы – оның өзара себеп-салдарлық байланысқа негізделген категориялық-ұғымдық желісін құру қажеттігі сөзсіз туындайды. Ал «тез әрі түсінікті»

жазатындардың бұған уақыты (бәлкім, методологиялық біліктілігі мен әуселесі?!) жете бермейді. Сөйтіп, қазір тарихи тақырыпқа қалам сілтейтіндердің арасында теориялық-методологиялық «қиыр-шиырсыз» төтеден бірақ тартып жазып тастайтындардың ерекше тобы қалыптасты. Мұны қазіргі отандық тарихнамада қалыптасқан (өкінішке қарай) өзіндік үрдіс ретінде бағалауға әбден болатын сияқты. Бұлай деуіміздің қисыны мынада: мұндай басылымдарда мәселенің себебі емес, салдары ғана сарапқа салынады (бұл тұста сарап ұғымы белгілі шарттылықпен ғана қолданылып отыр. Себебі авторлардың көпшілігі ғылыми сараптаманы сұлу сөзбен айтылған пікірге саятын сыңайлы).

Алайда кез келген тарихи мәселелерді оқырмандарға «тез оқылатын» деңгейде жеткізу үшін ең алдымен олардың әрқайсысына ғылымның қазіргі соны жетістіктері мен талап-талғамына сәйкес іргелі зерттеу жүргізілуі керек емес пе еді?! Әлемдегі өркендеп отырған елдердегі өнегесі озық ғылымның тәжірибесі осыны айқын айғақтап отырған жоқ па? Рас, жоғарыда айтылғандай, тарих саласында кез келген іргелі зерттеу жүргізу – қиынның қиыны. Өйткені бұл үлкен методологиялық мәдениет пен біліктілікті һәм асқан жауапкершілікті қажет етеді. Отандық тарих ғылымында, соның ішінде, әсіресе этнология саласында іргелі зерттеулердің тым аз кездесетіндігі ең алдымен осы жайтқа байланысты болса керек. Оның үстіне, олардың «тез оқылатын, тез қабылданатындардың» қатарына жатпағандықтан бөлендей бағалана бермейтіндігі тағы бар. Авторлары да «ұғынықты әрі тез жазғыштарға қарағанда» оқитын аудиториясы аз болғандықтан мүлдем белгісіз десе де болады. Бірақ мұндай іргелі зерттеулер елімізде әзірше өзінің лайықты бағасын алмағанымен, тарихи тәжірибе айғақтап отырғандай, бәрібір мәңгі жасайды. Себебі ондай зерттеулердің ғана нәтижесі отандық ғылымды байытатын һәм дамытатын бірден бір фактор болып табылады.

Отандық тарихнамада шынайы бағалана қоймаған, сондықтан да әзірше елеусіздеу қалып жүрген сондай еңбектердің қатарына, сөз жоқ, көрнекті этнолог әрі археолог профессор Серік Ескендірұлы Әжіғалидың Арал-Каспий өңіріндегі (әрі

қарай – АКӨ) бірегей тарихи-архитектуралық ескерткіштер кешеніне отыз бес жыл бойы үзбей жүргізген зерттеулерін жатқызуға болады. Аталмыш өңір Маңғыстау, Үстірт, солтүстік Арал, Атырау теңізімен шендесетін аймақтарды қамтиды. Ғалымның айғақты пікіріне қарағанда, АКӨ-де жүз мыңдай қазақ тарихы мен мәдениетінің материалдық шежіресі (мәтіні) іспеттес сан алуан ескерткіштер шоғырланған екен. Бұлар жекелей немесе кешенді архитектуралық жерлеу дәстүріне жататын некропольдер, молалар, кесенелер, сағанатамдар, төртқұлақ бейіттер, молалардың басына орнатылған стеллалар, ескерткіштер, сондай-ақ мешіттер мен қыстаулардың орындары және т.б. Серік Әжіғалидың өзі ұйымдастырып, өзі тікелей қатысқан ұзын саны отыздай ғылыми экспедициялардың барысында әлгі тарихи-мәдени ескерткіштердің бір мыңға жуығы зерттелінді. Осы тұста ерекше екшеп айтар жайт – осыншама мол ескерткіштердің ішінен профессордың әлгі мыңды зерттеудің нысаны ретінде арнайы таңдауының басты гәбі мынада: олар зерттеу нысанының «типтік» деп аталатын ерекше категориясын құрайды. Сондықтан да оларды зерттеу сайып келгенде аталмыш өңірдегі ежелден (шамамен қола дәуірінен) бастау алатын сан алуан этногенетикалық, этникалық, этномәдени, этносаяси, тіпті экономикалық үдерістерді зерттеу болып табылады. Бұл өз кезегінде аталмыш өңірдегі ғана емес, Қазақстан аумағында да Ұлы Далалық мәдениеттің (осы ұғымның кең қолданысы мағынасында) болмыс-бітімін ғылыми зерделеуге айрықша мүмкіндік ашады. Ғылымда типологиялық деп аталатын әдістің эвристикалық пәрмені де осында. Сонымен қатар айтылған ой-тұжырым Серік Әжіғалидың қарастырылып отырған зерттеулер циклінің ерекше танымдық әрі практикалық маңызын айғақтайды (себебі профессор өзінің әрбір зерттеуінде аталмыш ескерткіштерді экологиялық және антропогендік апаттан сақтаудың қажеттілігін үнемі атап өтіп әрі ғылыми негіздеп отырады).

Аталмыш ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізу үшін Серік Әжіғали бастаған экспедиция мың шақырымнан астам жол жүріп өткен екен! Өйткені ғалымның еңбектеріндегі өзі жасаған тарихи-мәдени ескерткіштердің карталары

мен экспедициялар маршруттарына зер салсақ, аталмыш өңірдің бір шеті мен екінші шетіне орналасқан сан алуан ескерткіштердің ара қашықтығы мың шақырымнан асып жығылады. Бұдан профессор мен оның әріптестерінің аталмыш өңірді зерттеу үшін жаздың аптап ыстығында ұшан теңіз еңбек жұмсағандарын айқын аңғаруға болады. Ғалым өзінің көп жылдық зерттеуінің нәтижесінде Батыс Қазақстан аймағындағы тарихи-мәдени ескерткіштерді маңғыстаулық, үстірттік, доңызтаулық, ембі-сағыздық, солтүстік арал маңына жататын өңірлік, қобда-електік, солтүстік каспийлік деп аталатын үлкен топтарға бөледі. Ал солтүстік каспийлік деп аталатын ескерткіштер шоғыры өз кезегінде атырау, бөкей орда, жайық маңындағы, орал сыртындағы деп автордың өзі атаған өңірлік ішкі жіктерге топтастырылды.

Сонымен бірге, автордың қисынды сараптамасына сүйенсек, бұл өңірде ежелден қалыптасқан тас қашау өнері мен оларды жасақтау дәстүрінің мәнді ерекшелігі тұрғысынан қарағанда аталмыш ескерткіштердің екі тобы қалыптасқандығын аңғаруға болады: а) молалардың басындағы ескерткіштердің мол кездесетіндігімен және пошымының архаизмділігімен ерекшеленетін оңтүстік-батыс, яғни, Маңғыстау-Үстірт кешені. Осы ретте айта кетер жайт, ескерткіштердің бұл тобы көбінесе ерте ортағасырлық некропольдер мен молаларда шоғырланған; ә) далалық архитектуралық дәстүрдің тегеуірінді ықпалы неғұрлым айқын көрінетін. Сондықтан да типтік ескерткіштер аз кездесетін солтүстік кешен. Ескерткіштерді осындай өңірлік ерекшеліктеріне байланысты типологиялық жіктеуді аймақтық деп атауға әбден болады.

Қарастырылып отырған зерттеулер циклінің тағы бір ерекше ден қойдырар қыры, Батыс Қазақстандағы және оған іргелес аймақтардағы мемориалды-культтік ескерткіштердің алғаш рет теориялық және деректік тұрғыдан негізделген аса күрделі типологиялық классификациясының жасалуы дер едік. Бұл типологиялық классификацияның эвристикалық мәні сонда, ол типтік жағынан осы тұрғылас, уақыт жағынан шендес бүкіл Орталық Азиядағы архитектуралық-культтік ескерткіштерді зерделеуге методологиялық арқау бола ала-

ды. Оларды шартты түрде екі жікке (класс) топтауға болады: а) мешіттер мен тәу ететін жерлер (культтік) сияқты қоғамдық құрылыстар; ә) мемориалдық құрылыстар. Соңғысын типологиялық зерделеу оны төмендегідей жіктеуге мүмкіндік берді: 1) кесене-там, күмбез сынды күмбезді құрылыстар, төртқұлақ бейіттер, сағанатамдар; 2) стела-құлпытастар, қойтас, қошқартас сияқты мола басына орнатылған ескерткіштер; Сандықтас сынды жәшік-саркофагтар, қорған тәрізді болып келген қарапайым қоршаулар, моланың үстіндегі төмпешіктер («оба») және т.б. Профессор С. Әжіғали өз зерттеулерінде бұлардың бәрін өз кезегінде топтарға, типтерге, ішкі типтерге, нұсқаларға, түрлерге жіктейді.

Осындай типологиялық жіктеу авторға ескерткіштердің әрбір тобының, типінің, нұсқасының, түрінің әрқайсысына тән өзіндік төлтума ерекшелігін ерекше екшеп талдауға мүмкіндік берді.

Қарастырылып отырған зерттеулер циклінің тағы бір танымдық тағылымы мол қыры ескерткіштердің сан алуан типтері мен түрлерінің тарихи-этнографиялық (және археологиялық) деректің ерекше категориясы ретінде зерделенуі дер едік. Осындай методологиялық ұстаным авторға АКӨ-дегі ежелден бастау алатын этногенетикалық, этномәдени, тіпті, экономикалық және этносаяси үдерістердің «тұрандық» (автордың термині) ерекшелігін талдауға эпистемологиялық арқау болды. Зерттеулер циклінде автор өзі негіздеген методологиялық ұстанымға сәйкес АКӨ төмендегідей этногенездік және культурогенездік үдерістерді бастан кешті: 1) көне дәуір – б.з.д. VIII-VII ғғ. – б.з. I мыңжылдығының ортасына дейінгі кезеңде аталмыш үдерістердің субстраттық негізі массагеттік этномәдени дәстүр болды; 2) ерте ортағасыр – VI-X ғғ. аралығында Қазақстанның басқа да аймақтарындағыдай осы өңірде түркілік фактор, әсіресе, оғыздық дәстүр айырықша рөл атқарды; 3) орта ғасыр – XI-XVII ғғ. кезеңінде барлық қазақ өлкесі сияқты АКӨ-де қыпшақ факторы әсерінің күшті ықпалында болды. Бұл өңірдің этникалық және этномәдени болмысын «қазақтандыру» үдерісіне алып келді. Сонымен бірге, АКӨ-дегі этногенетикалық және этномәдени (культурогенез)

үдерісінің өзіндік ерекшелігі болды (мысал ретінде АКӨ-дегі этногенез және культурогенезде айырықша рөл атқарған түркімен, соның ішінде салор этникалық факторды атауға болады).

Профессор Серік Әжіғалидың АКӨ-дегі сан алуан тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеуге арналған үш жүзге жуық еңбектерінің ішінен өзінің зерттеу нысандарын қамтудың ауқымы және методологиялық тереңдігі мен дәйектілігі жағынан ерекше шоқтығы биік екі монографиясын шын мәніндегі академиялық іргелі еңбек ретінде айрықша бағалаған ләзім деп ойлаймыз. Біріншісі, «Көшпелілер архитектурасы – Еуразия тарихы мен мәдениетінің феномені» (Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (Памятники Арало-Каспийского региона. – Алматы: Ғылым, 2002. – 654-б.). Екіншісі, «Батыс Қазақстандағы жерлеу салтына байланысты архитектурасының генезисі» (Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: Ғылым, 1994. – 260-б.). Отандық тарихнамадан гөрі, шетелдік, соның ішінде, Ресей ғалымдары тарапынан аса жоғары бағаға ие болған Серік Әжіғалидың осы және басқа да зерттеулерінің Қазақстан тарихы мен мәдениеті һәм археологиясы мен этнографиясына қосқан үлесі шын мәнінде өлшеусіз. Әсіресе, соңғы кезеңде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік хатшысы М. Тәжиннің тікелей басшылығымен қолға алынып отырған Қазақстан тарихын әлемдік ғылымның талап-талғамына сәйкес қайтадан және терең зерделеу ісінде профессор Серік Әжіғалидың Арал-Каспий өңіріндегі тарихи-мәдени мұраны кешенді зерттеулер циклінің орны мен рөлі ерекше деп айтуға әбден болады. Бұл нағыз ғалымның шынайы зерттеулерінің жоғарыда айтылған төтеден бірақ тартып «тез әрі түсінікті» жазылғандардан түбегейлі артықшылығы да осында.

ҮШІНШІ

тарау

Қасымхан БЕГМАНОВ

ТАРИХЫМЫЗҒА ҚАТЫСТЫ ҚҰЖАТТАР ШЕТЕЛ МҰРАҒАТТАРЫНДА ШАШЫЛЫП ЖАТЫР

Ұлттық тарихымызды зерттеу мен зерделеу, сол арқылы оның көкжиегін кеңейту бүгінгі таңдағы аса маңызды мәселелердің біріне айналып отыр. Өйткені өткенді пайымдамай, жаңа тарихи дүниетанымды қалыптастыру мүмкін еместігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ұлттық тарихымыздың мәселелерімен тұрақты және табандылықпен айналысып келе жатқаны мәлім. Алқалы жиындарда айтып қана қоймай, «Тарих толқынындағы халық» атты бағдарлама да жасады. Бұл құжат тәуелсіз мемлекетіміздің тарихын зерттеп, оны болашақ ұрпаққа жеткізуде теңдесі жоқ бағалы болып отыр. Тіпті мемлекет басшысы тарихтан тағылым алудың, оны нақты зерделеудің жолдарын да айтып берді.

Осыған орай ұлттық тарихымызды зерделеу жөнінде ведомоствоаралық жұмыс тобы құрылды. Топ жетекшісі мемлекеттік хатшы Марат Тәжин топтың кеңейтілген отырысында баяндама жасап, мемлекет басшысы ұсынған «Қазақстан-2050» стратегиясының қоғам дамуын жаңа белеске көтерудегі рөлі мен маңызы және ұлттық тарихты зерттеудің дәстүрлі жолы төңірегінде жан-жақты әңгімеледі.

Бүгінгі таңда еліміздің барлық ғылыми саласында, еңбек ұжымдарында тарихқа қатысты ой-пікірлер, ұсыныстар, атқарылған жұмыстар жан-жақты сөз болып жатыр. Осыған орай қазақтың тұңғыш саяси эмигранты, адамзаттың азаттығы мен теңдігін көксеген, сол жолға бүкіл ғұмырын арнаған Мұстафа Шоқай туралы қостомдық тарихи-деректі, танымдық деректі зерттеу кітабын жазып, өзі ре-

жиссер болып төрт сериялы деректі фильмі еліміздегі орта білім беру бағдарламаларына енген, халықаралық «Алаш» әдеби және Қазақстан жастар одағы сыйлықтарының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері, белгілі қаламгер-этногроф, республикалық «Дәстүр» журналының бас редакторы, көрнекті ақын Қасымхан Бегмановты әңгімеге тартып, ұлттық тарихымызға қатысты бірнеше сауал қойдық.

– Ұлттық тарих мәселесімен және ұлттық тұлғаларды жазумен көптен бері айналысып жүрсіз. Өзіңіз ақын бола тұра тарихқа терең бойлауыңыздың себебі неде?

– Ақын, жалпы, қаламгер болу үшін Отаныңды, еліңді, жеріңді жан-тәніңмен сүю – міндет, ал халқыңды шексіз сүю – парыз. Ал сол Отан мен халықтың шыққан тарихы бар емес пе? Оны терең білу, жан-жақты зерттеу, әрбір азамат үшін борыш. Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда «Алашорда» деген атпен бір үлкен жобаны іске асыруды армандадым. Көп томдық үлкен басылым даярлау, оған отандық және шетелдік дереккөздері мен құжаттық мәліметтерді айналымға енгізу, оны қарапайым оқырманға жеткізу арманыма айналды. Біраз оңайлықпен мызғи қоймайтын есіктерді қағып, өз ұсынысымды білдірдім. Бірақ бұл құлшынысымнан еш нәтиже шыға қоймады. Мұның аяғы ұзақ жылға созылып кетті. Мен жасаған «Алашорда» жобасы осылайша іске аспай қалды. Есесіне, Алаштың ардақтысы, бүкіл түркі халқының қамын жеген ұлы қайраткер, есімі төрткүл дүниеге мәшһүр Мұстафа Шоқай жайлы жеке жоба жасадым. Әрине, тарихты айтқанды жеке тұлғаларды елемей, ескермей кету қиянат. Өйткені тарихты жасайтын да жеке тұлғалар ғой. Сондай тұлғалардың бірегейі – Мұстафа Шоқай.

Басты мақсат – Мұстафа Шоқайдың кіндік қаны тамған Наршоқыдан бастап, ол болған тарихи орындарды, сан алуан мекендер мен кенттерді, түрлі білім және ғылым орталықтарын, алыс-жақын шетелдердің ірі қалаларына барып тарихи тұлға өміріне қатысты нақты деректер мен дәйектерді жинастыру болатын. Сондай-ақ ұлы қайраткер өміріне қатысты материалдармен ғана шектелмей, мүмкіндігінше ол тұрған, болған, қызмет істеген шаһар мен өңір,

өлкелердің тарихын қоса зерттеуді де алдыма басты міндет етіп қойдым. Мұстафа Шоқай 51 жылдық ғұмырында шерлі Түркістанның болашағы үшін сансыз қиындықтарды басынан кешіре жүріп, алған бетінен қайтпаған табанды тарихи тұлға болып мәңгіге қалғандығына көзім анық жетті.

– *Мұныңыз жөн болған екен. Осындай қыруар шаруаны жүзеге асыруды қалай бастадыңыз?*

– Әрине, бүкіл Алаштың анасы болған Сыр бойынан, оның ішінде Мұстафа Шоқайдың туып-өскен жері – Шиелі ауданына қарасты Наршоқыдан басталды. Ұлы тұлғаның туып-өскен жері мен елінен басталған біздің ұзақ сапарымыз бала Мұстафаға үлкен өмірге жолдама берген Ташкент шаһарында жалғасып, одан ары Ферғана, Қоқан, Самарқаннан, орыстың Санкт-Петерборына ұласты. Одан кейін Әзірбайжан астанасы Баку, Грузия астанасы Тбилисиде жалғасып, Кутаиси қаласы арқылы Батуми айлағына дейін барып, Ыстамбұл қаласында болдым. Шоқай өмірінің соңғы 21 жылы өткен Францияның Париж, Ножан-сюр-Марн, Мария Шоқай жерленген Шелль шаһарында, французбардың Фонтенбло төрізді тарихи әдемі қалаларының мұрағаттарын аралап, ол дүниеден өткен Берлиндегі Мұстафа Шоқайдың бейітіне гүл шоғын қойып, құран бағыштадым. Мұстафа Шоқайдың жаназасы шығарылған Берлин мешіті, еске алу асы өткен Париждегі мұсылмандар мешітінде болып, фотоға түсіріп, таспаға жазып алдым. Осы жерде бір тоқталып өтетін мәселе, Мұстафа Шоқайдың жүрген, тұрған жерлерін аралаған экспедиция кезінде үнемі менің жанымда республикаға танымал газет-журналдардың өкілдері болды. Мұндағы мақсат – сапар барысымен халықты дер кезінде баспасөз арқылы таныстырып отыру еді. Кезінде солай болды да.

– *Сапар аяқталған соң кітап жазуға отырдыңыз ғой...*

– Жоқ, алдымен деректі фильм түсіруді қолға алдым. Ал кітаптың жалпы нобайы сапар барысында жазылды ғой. Сапар негізінде фильм сценариінің алғашқы нұсқасын қағазға түсірдім. Бұл деректі фильмнің режиссері де өзім болуға мәжбүр болдым. Қайталап айтамын, мәжбүр болдым. Себебі қолдағы бар материалдарды, дайын сценариді белгілі бір-екі режиссерге бергеніммен, олар Мұстафа әлеміне кіре алмады.

Біреуінің жасаған фильмін өзім мүлде ұнатпадым. Деректі фильмге өзім режиссер болуым осылайша мәжбүрліктен туған еді. Үш сериядан және бір жалпы сериядан тұратын деректі фильмді жұртшылық жақсы қабылдады. Әсіресе, тарихшылардың көзқарастары, пікірлері мені қанаттандырып жіберді. Айталық, атақты жазушы Қабдеш Жұмаділов: «Фильмді ақын түсіргені дұрыс болыпты. Егер кино маманы түсіргенде бұрынғы сүрлеуден шыға алмай қалуы мүмкін ғой. Ал Мұстафа Шоқай – жан-жақты тұлға, ол саясаткер, демократ, қаламгер, ақын, тағысын, тағылар», – деп айтты.

«Мұстафа Шоқай жолымен» деректі фильмі «Уақыт таңдауы – Выбор Времени» агенттігі мен республикалық қоғамдық-саяси «Президент және Халық» газетінің «Жылдың ең үздік деректі фильмі» атағын жеңіп алды. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі фильмнің маңыздылығын ескеріп, еліміздің орта мектептерінде тарих пәніне қосымша электрондық оқулық ретінде оқыту туралы арнайы қаулы қабылдады. Қазір сол бұйрық бойынша орта мектептерде қосымша пән ретінде оқытылып жатыр. Алматы, Астана, Өскемен, Шымкент, Қызылорда қалаларында және Мұстафа Шоқайдың туып-өскен мекені Шиеліде деректі фильмнің тұсаукесері өтті.

– Деректі фильм түсіру, оны көрерменге әсіресе, мектеп оқушыларына жеткізуде біраз игілікті іс тындырыпсыз. Бірақ осы фильм шыққан соң, бүкіл баспасөз шулаған сот болған жоқ па?

– Сондай келеңсіз бір жағдай болды. «Мұстафа Шоқай жолымен» деректі фильмінің Өскеменде өткен тұсаукесерінен кейін, сол қаладан шығатын «Flash!» газеті Мұстафа Шоқайды «фашистермен сыбайлас, сатқын» деген мазмұнда екі бірдей мақала жариялады. Мұндай нақақ жалаға шыдай алмадым. Өскемен қалалық сотына шағым түсірдім. Қалалық сот әлгі газеттің сөзін сөйледі. Мен ол газетті облыстық сотқа қайта бердім. Бір емес, екі адвокат жалдауыма, Астанадағы Республикалық прокуратураға арнайы баруыма тура келді. Сот менің Мұстафа Шоқайға туыстық ешқандай қатысымның жоқ екенін, ол үшін тек туыстықтары қағаз жүзінде дәлелденген жақын туыстары ғана соттаса алатынын алға тартты. Содан

мен Шымкенттегі КНБ архивіне М. Шоқай туыстарын алып барып, екі-үш күн жатып, олардың туыстығын дәлелдейтін арнайы құжат алдым. Туыстары жастарының ұлғайғандығына байланысты сонау Өскеменге барып сотқа қатыса алмайтын болған соң, маған нотариалды бекітіп, сенімхат берді. Осындай қиындығы көп жолдардан өтіп, дәлелдеп шыққанымның арқасында облыстық сот «Flash!» газетінің жапқан жаласын теріске шығарып, менің шағымымды қанағаттандырды. Осылайша әділдік орнады. Біраз ұлтжанды азаматтар баспасөз бетінде өз пікірлерін айтты. Жиындарда шығып сөйледі. Осы орайда ұлттық тарихымыздың жоғын жоқтап, шаруасын түзеп жүрген талантты тарихшы Мәмбет Қойгелдінің мына бір сөзі есімнен кетпейді: «Ел тәуелсіздігінің осынау 20 жылында жеке басы үшін соттасқандар арамызда өте көп. Ал ұлт қайраткері үшін соттасқан арамызда жалғыз-ақ қазақ бар. Ол осы кітап пен деректі фильмнің авторы, зерттеуші ақын – Қасымхан Бегманов», – деп жазды. Бүгінгі таңдағы Елбасы саясатының басым бөлігі – жас ұрпақты ел мен жерді сүюге, Отанды құрметтеуге баулу. Осы тұрғыда «Мұстафа Шоқай жолымен» деректі фильмінің атқаратын рөлі зор. Фильмді көрген әрбір жасөспірім тәуелсіздіктің не екенін, дербестіктің мәні мен мазмұнын және отанды сүюдің қадір-қасиетін жан-жақты сезінетініне еш күмән жоқ.

– Ендеше бүгінде Мұстафа Шоқайдың рулас емес, етжақын туыстарынан кімдер бар?

– Бар, бәрі де көп қуғын-сүргін көрген, әбден шаршаған. Жоғарыда айтқанымдай, жастары да біразға келген. Мен дидарласып, сырлы сұхбаттар жүргізген, арнайы ауылдарына барып таспаға жазып алған Мұстафа Шоқайдың үш немере інілері өкінішке қарай бұл күнде дүниеден өтіп кетті. Олар – Мұстафаның туған ағасы Сыздықтың немересі Данияр Ерғалиұлы, Шоқайдың інісі Қалымбеттің балалары Ойдан мен Болат ақсақалдар. Данияр мен Ойдан ақсақалдар Шиелі ауданындағы Бірінші мамыр ауылында тұрса, Болат ақсақал Алматы облысының Ұзынағаш селосында 50 жылдан астам уақыт өмір сүріп, осыдан екі-үш күн бұрын дүниеден өтті. Осыдан жарты жыл бұрын біз тарихшы Мәмбет Қойгелді екеуіміз Ұзынағаш ауданының басшысына арнайы барып,

Болат Қалымбеттің құлағалы тұрған үйін жөндеп беруін сұраған едік. Өкінішке қарай, бұл өтінішіміз орындалмады. Болат ақсақал сол құлағалы тұрған, ешқандай жағдайы жоқ үйде дүниеден өтті. Енді тек көңіліме демеу – осы асыл ақсақалдардың бейнесін жазып алғаным ғана. Бүгінгі күні Құдайға шүкір, Мұстафаның туған інісі Нұртазаның қызы Нәмина апамыз бар. Ол кісі Келес жақта тұрады.

– *«Мұстафа Шоқай жолымен» деп аталатын кітабыңыз жарық көрді. Бұл шығарма тарихи деректерге сүйеніп жазылған болар?*

– Мұстафа Шоқай туралы еңбегім бұрын-соңды тарихшылар жазған кітаптардан өзгешелеу. Біріншіден, бұл тек қана тарихи деректерге ғана негізделіп жазылған жоқ. Кітаптың аты айтып тұрғандай, Мұстафа Шоқайдың өскен, білім алған, саяси жұмыстар атқарған және эмиграцияда жүрген елді мекендерде, қалаларда мен де болып, бәрі көзбенен көріп жазылған деректі дүние. Бұл кітапта бұрын-соңды тарихшылардың қолына түспеген көп деректер бар. Соның есіме түскендерін ғана айтайын. Шоқайдың Кетік айлағы арқылы Каспий теңізімен Баку жаққа шығуына көмектескен қазақ офицері Оспан Көбеев туралы жан-жақты зерттеліп жазылды. Сол Баку қаласындағы Шоқайлардың алғаш табан тіреген ауданы Майлы емес, Байлы екені анықталды. Батуми мұрағатынан №2905. 7 наурыз 1921 жылы Мария Шоқайға берілген олардың алғаш шетелге эмиграцияға шыққан мезгілін анықтайтын құжатты таптым. Бұрынғы кездері эмигранттың шетелге шыққан уақыты айтылғанда қай күні, қай айда кеткені анық көрсетілмейтін. Сонымен қатар Мұстафа Шоқай Тбилисиде екі жылға жуық тұрған кезде мақалалар жазған, шығарған басылымдарының үйлерді іздеп тауып, бүгінгі күнге дейін бірде журнал, бірде газет деп жазылып жүрген Мұстафа Шоқай шығарған «На рубеже» атты басылымның журнал екенін анықтадым. Қазір қолымда «На рубеженің» түпнұсқа екінші саны бар. Пішіні жағынан қазіргі шығып жүрген журналдардан үлкен. Көлемі – 20 бет. Ал Санкт-Петербор қаласындағы мұрағаттардан Мұстафаның туу туралы куәлігі, Мұстафа Шоқайдың әр жылдардағы сабақ қорытындысына байланысты қойылған бағаларының емти-

хан кітапшасы, тіпті білім алу үшін төленген қаржыларының түбіртектерінің барлық көшірмелеріне дейін алдым. Бұл құжаттардың кейбірі бізге дейін ешкімнің қолына түспеген құнды дүниелер. Осы құжаттар сақталған Санкт-Петербор Орталық мемлекеттік мұрағатының №14 фондында, №3 тізбесіндегі №55955 ісі бойынша «Құжаттарды пайдалану қағазына» үңілер болсақ, маған дейін төрт-ақ адам – Гешетов, А. Айтмұханбетов, Исахан, Шотбақовалар ғана қараған жайлы құжаттар толтырылғанын айта кетсем артық болмас. Ал 2008 жылдың 9-13 қыркүйегінде ол мұрағатта менің отырғаным жайлы жазба дерек қалды. Мұнан басқа мен жүріп өткен сегіз мемлекеттегі Мұстафа Шоқай тұрған барлық пәтерлер анықталды. Ең бастысы – Түркістан автономиясы 62 күн отырған Қоқандағы қасиетті үкімет үйін өз көзіммен арнайы барып көріп, фотосы мен видеосын жазып алдып, кітап пен деректі фильмде берілді.

Екіншіден, мен экспедициямен аралап жүргенімде Мұстафа Шоқайдың өзін көрмегенмен, көзін көргендермен қызметтес болғандармен көп сұхбаттастым. Кезінде Мария Шоқаймен біраз жыл бірге тұрып, қолұшын берген 92 жастағы Әлім Алмат ақсақалмен, тағы да басқа толып жатқан саясаткерлермен, әр түрлі елдердің мұрағат қызметкерлерімен, шетелдік эмигранттарды зерттейтін академиктермен сұхбаттастым. Мұстафа Шоқайға қатысты бұрын баспа бетін көрмеген нақты материалдар таптым. Тарихи құжаттарды кездестірдім. Міне, мұның бәрі бізге дейін, ешқандай оқулықта немесе зерттеу кітаптарында жазылмаған дүниелер болатын. Сонымен қатар кітаптың тағы бір ерекшелігі – сапарнама болған соң, жеңіл оқылатындығында. Енді жуырда мемлекеттік тапсырыспен жарық көрген «Мұстафа Шоқай жолымен» кітабына қайта оралайын. Мәдениет және ақпарат министрі М. Құл-Мұхаммед қазақтың тұңғыш эмигранты Мұстафа Шоқай туралы кітабымды шығаруыма тікелей көмек көрсетті. Осындай нақты қамқорлықтың нәтижесінде тарихи деректі, танымдық сапарнама «Мұстафа Шоқай жолымен» көлемі 40 баспа табақ болып кітап-альбом түрінде қайта жарық көрді. Кітаптың безендірілуі, қағазы осы заманға сай барынша сапалы жүзеге асырылған.

– Қасымхан аға, айтуыңызға қарағанда, «Мұстафа Шоқай жолымен» тарихи-деректі, зерттеу және танымдық сапарнамасы жаңалығы мол, халыққа айтары, берері көп кітап болған екен. Тарихымызды зерделеу, ол үшін шетелдегі тарихи жәдігерлерді зерттеу бүгінгі таңда күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі емес пе?

– Оның рас. Бұл жөнінде Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин шетелдегі тарихи жәдігерлерді Қазақстанға қайтару мәселесін көтерді. Бұл өте орынды және дер кезінде көтерілген пайдалы іс. Болашағымызды болжау үшін артымызға қайырылып, өткенді бағдарлаудың, пайымдаудың маңызы зор. «Біз тарихи артефактілердің (бұл қазіргі заман тарихына да қатысты) барлық негіздегі шетелдік қоймаларын ұқыпты зерттеуге, сондай-ақ ол тарихи материалдарды Қазақстанға қайтару мүмкіндігі жөніндегі мәселені қарауға, егер ондай мүмкіндік болмаса, олардың көшірмесін жасатып, болашақта зерттеушілер мен жалпы жұртшылық үшін қолжетімді етуге тиістіміз», – деді Мемлекеттік хатшы. Тарихымызды зерделеуге, ұлы тұлғаларымызды танып-білуге мұндай істердің пайдасы ұшан-теңіз. Қазақстанға қатысты біздің халқымыздың өткеніне қатысты қаншама деректер шетелдердің мұрағаттарында шаңға батып жатыр. Оны мен өз көзіммен көрдім. Санкт-Петерборда екінші рет болғанымда да Мұстафа Шоқайға қатысты деректерді іздеп отырып, әлем таныған ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезовтің студенттік билетін таптым. Бұл бір ғана мысал. Сол сияқты Кавказ мұрағаттарында болғанымда, бұрын-соңды бұл жерлерге Қазақстаннан, тіпті Орта Азиядан бірде-бір ғалымның немесе зерттеушінің келмегенін анық аңғардым. Ал мұндағы құжаттар ұшан-теңіз. Уақыттың тапшылығынан Мұстафа Шоқайдың оншақты мақаласын ғана тауып үлгердім. Ал шындығында Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметіне қарсы негізгі мақалаларын осы Кавказда болған кезінде жазған. Бүгінгі күні мен ғалымдар мен зерттеушілердің сол Тбилиси мен Батуми мұрағаттарына баруын қалар едім. Өйткені грузиндердің өздері айтып отыратындай, онда сонау ғасырлар қойнауында қалған қыпшақтардың көне деректері аз кездеспейді. Грузин тіліне қыпшақтардың шамамен мың жарымдай сөзі еніп

кеткен. Ескі ғимараттарындағы орнаменттер де көңілімізге жақын, көзімізге жылы ұшырап көрінді. Ол орнаменттерден түркілердің асқақ бейнесін анық аңғаруға болады. Оны грузиндердің өздері де жасырмайды.

Осы орайда менің айтарым, мемлекеттің бүгінгі көрсетіп отырған қамқорлығын тиімді пайдаланып, алыс-жақын шетелдерге экспедицияға шығып, елімізге қатысты құжаттарды мүмкіндігінше шұғыл жинап алуымыз керек. Бұл қадам орта мектептер мен жоғары оқу орындарында тарихты оқытудың, болашақ Қазақстан тарихын жазудың негізгі, әрі маңызды ең басты шарты болар еді. Қысқасы, Қазақстанның Қадыр ақын айтқандай, «пышақтың қырындай тарихын» қалыңдатқымыз келсе, шетелге шығып, мұрағаттарда тапжылмай отырып жұмыс істеуіміз керек. Сосын мемлекеттің бұл қамқорлығы уақытша науқаншылдықпен шектеліп, шолақ қайырылып қалмай, тұрақты, ұзақ жылдарға жасалған бағдарламалар арқылы біртіндеп жүзеге асса деген тілегім бар.

– Сіздің өлең жазумен, тарихты зерттеумен қатар ұлттық салт-дәстүрімізді жинастыруда, оны халыққа жеткізуде табанды жұмыс атқарып келе жатқан азамат екеніңізді де білеміз. Осы тұрғыда атқарған шаруаларыңызға тоқталсаңыз.

– Салт-дәстүр, әдет-ғұрып – бұл әрбір халықтың өзіне ғана тән болмысы, жаратылысы, бітімі. Кез келген елді дәстүріне қарап оның қандай ұлт екенінін аңғаруға болады. Менің жыл басында «Президент және халық» газетіне «Уықты басқұр сақтайды, Ұлтты дәстүр сақтайды» деген көлемді сұхбатым шықты. Сонда «Салт-дәстүр менің бойымда бар, қаныммен келген, көз ашқалы менің санамның түпкірінде бірге жасасып келе жатқан аяулы сезімдерім», – деп жауап берген едім тілшінің бір сұрағына. Сонау ертеректе шыққан «Бесіктен бейітке дейін» кітабымда «Жарамазан», «Алтыбақан», «Жасырынбақ», «Ханалшы», «Он екі таяқ» тәрізді көптеген ұлттық ойындар жайлы этнографиялық өлеңдер жазған едім. Олардың кейбірі ән текстеріне айналып кетті. Менің бұл тұрғыдағы бітірген тағы бір шаруам – 92 жыл ғұмыр кешіп, өмірден өткен, халқымыздың біртуар этнограф, білімпазы Жағда Бабалықұлымен жасаған көлемді сұхбатым.

Кейбір әдебиет зерттеушілері, тағы басқа ғалымдар мен қаламгерлер бұл кітабымды роман-диолог деп те атап жүр. Біздің әдебиетімізде мұндай шығармалардың үлгісі бұрыннан бар. Мысалға жазушы Әзілхан Нұршайықовтың Бауыржан Момышұлы туралы жазған «Ақиқат пен аңыз» кітабын айтуға болады. Қалай болғанда да халқымыздың бойындағы бүгінгі жастар тұрмақ, жасы елуден асқан біздің өзіміз біле бермейтін салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар туралы жан-жақты айтылды. Орайы келгенде айта кетейін, жуырда осы кітабыма байланысты Мәдениет және ақпарат министрі Мұхтар Құл-Мұхаммед мырзаның арнайы қабылдауында болып, сағатқа жуық әңгімелестім. Министріміз осы кітап туралы өзінің жылы лебізін білдірді. Әсіресе Шығыс Түркістанның тарихына қатысты Мұхаңның терең білетініне қайран қалдым. Кешегі Жүргенов пен Жәнібековтің жолын берік ұстанған министр «Этнографпен әңгіме», «Мұстафа Шоқай жолымен» атты кітаптарымды өзінің жеке кітапханасына қоятынын ризашылық сезіммен айтты. «Мұстафа Шоқай жолымен» деректі фильмін «Қазақстан» Ұлттық арнасы мен «Хабардан» көрермендерге қолайлы уақытта көрсетуге нақты тапсырма берді. Сондай-ақ министрмен кездесуде төрт жылдың бедерінде шығып келе жатқан республикалық «Дәстүр» журналының жай-күйі туралы да сөз қозғалды. Онда жарық көрген материалдардың құндылығын, қажеттілігін бүгінгі күн тақырыбына сай келетінін айта келіп, алдағы жылдан бастап министрлік тарапынан көмек көрсетілетінін айтты. Қазір «Дәстүр» журналы 6000 тиражбен шығып жатыр. Жасыратыны жоқ, мемлекеттік емес басылымдардың ішінде бұл ең жоғары көрсеткіштердің қатарына жатады.

Министрдің көңіл бөлуіне журналдың аз жылда көп оқырман тартқаны, журналға шығып жатқан бұрын-соңды жарияланбаған, ғалымдар мен этнографтарға арнайы тапсырыспен жазылып жатқан мақалалар мен архивтен бұрын баспасөз бетін көрмеген фотосуреттер мен құнды деректер себепкер болса керек. Журналдың мұқабасына, ішкі беттеріне беріліп келе жатқан суреттер Республикалық мұрағат қорларынан арнайы алынып келеді. «Дәстүр» журналына бірде-бір кездейсоқ мақала жарияланбайды. Өйткені

журналдың мақсат-мүддесі айқын. Осынау шығармашылық аласапыран өмірімде көптеген азаматтардың қамқорлығын көріп, сол тұлғаларға арқа сүйеп соттан да, оттан да аман өттім.

– *Жоғарыдағы бір сөзіңізде «елуден ассақ та» деген сөзді айтып қалдыңыз.*

– Ердің жасы елудің нақ ортасына аяқ басып тұрмын. Жылым ит, айым арыстан жұлдызына жатады. Марқұм анамның айтуы бойынша, тамыздың төртінші жұлдызында дүниеге келіппін. Ал төлқұжатым бойынша қыркүйек айының жиырмасында елу бес жасқа толдым.

– *Қаламгермен сұхбаттасқанда қойылатын дәстүрлі сұрақ, алдағы шығармашылық жоспарыңыз қандай?*

– Бұл өзі – дәстүрлі болғанымен өте қажет сұрақ. Шығармашылық адамын ойландыратын, серпілтетін, қамшылайтын сұрақ. Жоспар көп. Ұлттық салт-дәстүр мен тарихымыз төңірегінде, тарихи тұлғалар жайында қағазға түспеген ойда жүрген ел қажет ететін дүниелер бар. Бұл күндері алғашқы тараулардың нобайлары қағаз бетіне түсірілген «Экспедициядан кейінгі өмір» атты жаңа бір көлемді кітаптың үстінде жұмыс жасап жүрмін. Бұл кітапқа «Мұстафа Шоқай жолымен» экспедициясынан кейінгі фильмнің шығарылуы, кітаптың баспаға дейінгі халі, Мұстафа Шоқайға қатысты өткен сот процессі, сол кездердегі өзімнің ішкі жан дүниемдегі арпалысым, біздің қоғамдағы қазақтың рөлі жайлы ойларым енгелі отыр.

Ал өлеңге келетін болсақ, оны жазбау менің еркімдегі нәрсе емес. Өлең жазып жүрмін, соңғы бір-екі жыл көлемінде біраз өлеңдер жаздым. Шынымды айтсам, өлеңім мені үнемі желеп-жебеп жүреді. Өлеңдеріме, басқа да жазған, сызғандарыма арқа сүйеп өмір сүріп келемін. Менің шығармаларымнан басқа арқа сүйейтін ешкімім жоқ. Жоғарыдағы атқарылған жұмыстар, жан-жақты терең білімді, отты министр Мұхтар Құл-Мұхаммедпен, жуырда Елбасымыздың оңтүстікке жасаған сапарындағы халықпен болған кездесуде, еңбегі аса жоғары бағаланған парасатты, іскер әкім Асқар Мырзахметовпен, Өскеменде өткен сот процесі тұсында қол ұшын созған құрдасым, сенат депутаты Мұрат Бақтиярұлымен болған

жуырдағы жылы кездесулер, сондай-ақ оқырмандарымның ыстық лебіздері менің көңілімді толқытып, серпілтті, қиялыма қанат бітірді. Мен осы үш азаматтың, халқымыздың жанашыр парасатты перзенттерінің шынайы қамқор көңілдеріне өзімнің шексіз алғысымды сүйікті газетім арқылы арнайы айтқым келеді.

– *Қас-аға, енді ақыннан өлең сұрамау қиянат қой...*

– Сиясы да кеуіп үлгермеген, еш жерде жарияланбаған жаңа бір өлеңімді оқырманға ұсынайын,..

– *Әңгімеңізге рақмет!*

Бақыт жайлы баллада

...Бір күлермін ғарыш жаққа кетерде,
Көп кещеге мен несіне кектенем.
Бізге бақтың, сірә қолы жетер ме,
Мұқағали, Төлегенге жетпеген.

Жұматай Жақыпбаев

Тағдыр, билік еркіндігін шектеген,
Ғарыш жаққа олар босқа кетпеген.
Бақыт, бағың керек емес маған да,
Қолы кеше Жұматайға жетпеген.
Өткен күндер көз алдымда көлбеген,
Сағыныштың саздарымен тербеген.
Пәтеріңді, қызметіңді неғылам,
Қасым менен Жұматайға бермеген.
Құлазумен Кеңсай жаққа қарадым,
Іздегенмен таппай өтіп барамын.
Ұлт бақытын таба алмадым шарқ ұрып,
Бәлкім түбі сен табарсың, қарағым.
Жадымда әлі алыс қалған кез де ескі,
Сезіп өстім тірі пенде сезбесті.
Он алтымда мөлдіреген қыз болып,
Бақыт маған бір-ақ рет кездесті.
Ол ақырын ұзай берді қасымнан,
Ұзай берді... іздеп келем жасымнан.

Маған қайтып жолықпады сол бақыт,
Жан-жағына шуақ болып шашылған.
Елес болды сан сәулелі шақтарым,
Бәрін жиып көкірегімде сақтадым.
Сыйлар едім о, адамдар, сендерге,
Бақытты іздеп жер бетінен таппадым.
Өмір – майдан, шатыласың, шатасың,
Тағдыр жолы... кетіп бара жатасың.
«Бақытты бол, бақытты бол, балам» деп,
Шалдар маған беріп жатты батасын.
Ащысында, тұщысын да татасың,
Жазықсыздан таяқ жеп те жатасың.
«Өмір жолың ұзақ болсын, балам» деп,
Әжелерім беріп жатты батасын.
Түп-түзу деп айта алмаймын жолдарым,
Қара қайғы көкірегімді торладың.
Адамдарға тек жақсылық тілеген,
Қалқам, неге мен бақытты болмадым?
Ойша шолып өмірімнің жолдарын,
Сырлас болғандарыңдарды қолдадым.
«Бақытты бол» деді маған қанша адам,
Қалқам, неге мен бақытты болмадым?
Киял шіркін қияларға шарқ ұрды,
Ұстап өттім әдет, ғұрып, салтымды.
Бақытсыздық себебін сен сұрасаң,
Бақытты деп кім айта алар халқымды.
Бір аңыздан құралады, бір аңыз,
Бақытсыздық себебін сіз сұраңыз.
Бақытты деп кім ойлайды мына қыз,
Не сыйлайды білесіз бе, мына күз?
Құйтырқылау сұрақ қойды, қағытты,
Дарынсыздар бар билікке жағыпты.
Туған елі болса егер бақытсыз,
Шын ақындар бола алмайды бақытты.
Өтті бастан қанша көктем, қанша ақпан,
Тіршілік бұл құлазытқан, шаршатқан.
Жұматайды оқығандар біледі,
Биікпіз біз, байлық пенен мансаптан.

Уақыт түбі барлығынан шектейді,
Осы бір ой көкейімнен кетпейді.
Бір-ақ рет берілетін өмірде,
Бақытыңның қолы маған жетпейді.

Бейбіт ҚОЙШЫБАЕВ

ҚАЗАҚ ЖЕР-СУЫ ҮШІН КҮРЕСКЕН ҚАЙРАТКЕР

Революцияға дейінгі ұлт қайраткерлерінің өмірі мен қызметіне шұқшия көз салуым өткен ғасырдың 80-жылдарынан басталған еді. Бұл әуестігіме, әсіресе «Социалистік Қазақстан» газеті үшін Бірінші орыс революциясының 80 жылдығына орай мақала әзірлеу барысындағы ізденістерім ерекше серпін берді. Бүгінде жұртшылыққа кеңінен әйгілі Қоянды петициясын сонда мұрағат қорынан кезіктірген едім. Азаттық қозғалысының ғасыр басындағы көріністері 1905 жылы заман талабына сай жаңаша өрістеу жолына түскенін алғаш сол тілек-хаттан шамаладым. Мәселеге қызығушылығым арта түсіп, қозғалыс қайраткерлері мен олардың іс-әрекеттері жайында көбірек біліп алуға тырыстым. Білгендерім мен қорытқандарым кезінде белгілі дәрежеде мерзімді басылымдарда жарияланып тұрды. Қазірде де солай. Кейіпкерлерімнің арасында қазақ даласындағы әділет, теңдікті көксеген ХХ ғасыр басындағы ұлттық қозғалыс көшбасыларының бірі Бақытжан Бисәліұлы Қаратаев та бар. Мен бұл кісінің өмір жолын, ол бел ортасында жүрген оқиғаларды түрлі еңбектер, зерттеулер, естеліктер, қайраткердің өз жазғандары арқылы жан-жақты қарастырдым. Қарастыра келе, оның алғашқы революция жылдары қазақ мүддесі жолында аянбай күресіп, нақты істер тындырған үлкен күрескер болғанына көзім жетті. Осы жайында айтқым келеді.

Көзіқарақты оқырманға көптен мәлім, Бақытжан Қаратаев Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетін есімі бетіне ойып жазылған алтын медальмен 1890 жылы бітірген. Жас маман билік жасаушы сенатта қалдырылады. Сонда бір жылдай жұмыс істейді. Одан Кутаисиге тергеушілік қызметке жіберіледі. Ол қоғамдық-саяси

тыныс-тіршіліктің астанадағы буырқанысын студенттік шақтан білетін, біліп қана қоймай, араласып та жүрген, соны-сы үшін полиция тарапынан бақылауда болып, ескерту алып та үлгерген. Ал Кавказда грузиндердің саяси қозғалысын өз ынтасымен қатар, қызмет бабына орай да жан-жақты таны-ды. Көптеген қоғам қайраткерлерімен тікелей таныс болды, империядағы ұлт мәселесін терең тани түсті. Алты жылдан кейін туған өлкесіне, Қазақ елінің батысына оралғанында, отарлық озбырлықтың мұнда бұрынғыдан да өрши түскенін көрді. Ішкі губерниялардан шаруаларды қазақ жеріне әкеліп қоныстандыру үшін қазақты үйреншікті жер-суынан түрлі әдіспен ығыстыру әрекеттері көз алдында жүзеге асырыла бастады. Отар қамытын киген қазақтың соңғы наразылық көтерілістері Қаратаевтың бала кезінде, 1869-1870 жылда-ры империяның қарулы күшімен тұншықтырылған еді, со-дан бері іштен тынған халық енді ата-қонысынан амалсыздан көшіп жатқан. Қаратаев мұндай заңсыздыққа ара түсе алма-ды. Бәлкім, ара түспек әрекеттерінің салдарынан болар, оған өлкеде білім-білігіне сәйкес қызмет тұтқасы ұстатылмады. Сондықтан жеке адвокаттық кәсіппен шұғылданып жүрді.

Империядағы революциялық қозғалыстың дүмпуі оны нақты саяси жұмысқа араластырды. Үкіметтің шегіністерге баруы нәтижесінде туған 1905 жылғы құжаттар – халықтан мұқтаждықтары көрсетілген петициялар қабылдау (18 ақ-пандағы), елде ождан бостандығын қамтамасыз ету (17 сәуір-дегі) туралы патша рескриптері мен заң шығаруға кеңесшілік жасайтын жоғарғы мекеме құру жөніндегі ішкі істер министрі ұсынған жоба – ұлт қайраткерлерінің, соның ішінде Бақытжан Бисәліұлының да қоғамдық белсенділігін арттырды. Ол Орал облысы қазақтары тарапынан министрлер кабинетіне пети-ция берілуін ұйымдастырды. Халық бастан кешіп жатқан рухани қыспақ пен жер таршылығы баян етілген, болашақ Мемлекеттік думада қазақ өкілдеріне де орын берілуі жа-йында ел өтініші тұжырымдалған талап-тілектерін зиялы-лар делегациясымен бірге 1905 жылғы жазда императордың қабылдауына кіріп те білдірді. Бұл әрекетті большевизм идео-логтары тарих сахнасынан кеткендерінше «атқамінерлердің патшаға жағымпаздануы» деп бағалаудан танбады. Мәселен,

Зейнеп Бақытжанқызы Қаратаеваның әкесінің қызметін жұртшылыққа дұрыс түсіндіруді сұраған хатына орай республика Партия тарихы институтының директоры Жоғарғы Кеңес Төралқасына 1986 жылғы 16 сәуірде қайтарған жауабында: «Б.Б. Қаратаев Қазақстанның Октябрь кезеңіне дейінгі феодал-бай интеллигенттері лидерлерінің бірі, кадет партиясының мүшесі болған. 1905 жылғы шілдеде қазақ бай-феодалдары мен кадеттерінің делегациясын басқарып, II Николай патшаның мұрагерінің тууымен құттықтауға барды. Қабылдау кезінде патшамен бірге суретке түсті», – деп жазды.

Шынтуайтына келгенде, Қаратаевтың зиялылар өкілдерімен патша алдына барып өтініш білдіруі империядағы жалпы наразылық қозғалыстарын үстемелей түсіп, әйгілі 17 қазан манифесінің тууына өз деңгейінде ықпал етті, сөйтіп, шақырылмақ Мемлекеттік думаға қазақ арасынан да депутаттар сайлануына олар қол жеткізді деп сеніммен айтуға болады. Аталмыш хаттағы патшаны мұрагерінің туған күнімен құттықтауға Қаратаевтың «қазақ бай-феодалдары мен кадеттерінің делегациясын басқарып» барғаны хақындағы тіркеске мұқият назар салсаңыз – республика партия тарихшыларының әсірелеу мен бұрмалауға тарих сахнасынан кетер алдында да оң иығын беріп тұрғанын аңғарасыз. Делегация II Николайдың қабылдауына кірген шақта кадет партиясы әлі ұйымдаспаған болатын.

Конституцияшыл-демократтар партиясы 17 қазан манифесімен қатар өмірге келді. Қазақ зиялылары бұл саяси оқиғаға үлкен үміт арта қарады. Тарихта айтылатын «бес қазақ облысының өкілдері» Орал қаласында Бақытжан Қаратаевтың бастауымен бас қосып, сондай саяси ұйым құру қажеттігі жайында ақылдасты. Олар, бірақ, тарихи еңбектерде әсіреңкі баға беріп айтылып жүргендей, партияны құрумен шұғылданған жоқ. Қазақ конституциялық-демократиялық партиясы 1905 жылғы желтоқсанның екінші жартысында Орал қаласында өңір аймақтары өкілдерінің жиналысында құрылып, оның Бақытжан Қаратаев бастаған Орталық комитеті сайланды. Сондай ұйымның 1906 жылдың басында Семейде ұйымдасуы ықтимал еді, бірақ, «бес қазақ облысы өкілдерінің» Оралдағы съезіне қатысушы Әлихан

Бөкейханов Семейде өтпек жиналысқа бара жатқан жолында тұтқындалды. Ол кадеттер партиясы мен оның бағдарламасы жайында өзі Мемлекеттік думаға депутат болып сайланғаннан кейін, 1906 жылдың жазында, Петербургке жүрер алдында өткен жиналыста әңгімеледі. Бірақ онда партия құру немесе жұрт жалпы бағытын мақұлдап тұрған партияның бөлімшесі ретінде рәсімделу тұрғысынан ешқандай іс-әрекет жасалмаған-ды. Сондықтан да Оралда 1905 жылы Бақытжан Қаратаевтың басшылығымен құрылған қазақ кадеттерінің ұйымы Қазақстан аумағындағы тұңғыш және жалғыз ұлттық саяси партия болды. Қазақ конституцияшыл-кадеттері өз партиясының бағдарламасына империя астанасында шаңырақ көтерген кадеттер ұстанымын негіз етіп алғанмен, оның кей бабын ұлт мұқтажына орайластырып, қайта тұжырымдады.

Жоғарыда аталған 1986 жылғы хатында Қазақстан Партия тарихы институты Қаратаевты «аграрлық мәселеде царизмнің отарлау саясатын қуаттады» деп күстәналап, нақты жағдайды бұрмалаған еді. Ал іс жүзіндегі ахуал басқаша болатын. Империя құрсауына түскелі Қазақ елінде жер мәселесінің мейлінше өзекті болып кеткені Оралға партия құру жиналысына жиналған делегаттардың баршасына аян болатын. Еділді, Жайықты алған орыс патшасы қазақтың атамекенін қусырып келе жатқалы талай жыл болған. Қазақ халқы орман-тоғай, шалғынды жер-судың көбінен айрылды. Жаулаушылар жайылымды тарылтып, қоныстарды бірінен соң бірін өз қарамағына алды. Үкімет өзінің заңдарымен қазақ жерін мемлекет меншігі етіп жариялады. Мемлекет меншігі деп тапқан шұрайлы аумақтарға ішкі жақтан ауған келімсектерді орналастырды. Ал тіршілікке қолайсыз өңірлерге ауысқан жергілікті халық күн өткен сайын кедейлене берді. Сондықтан да қазақ партиясы байырғы ата-баба жерін өзіне қайтарып алу және оны сақтау жолында күреседі деп ұйғарылды. Бұл үшін бағдарламада аталмыш мақсат былай тұжырымдалды: «Қазақ халқының жері мен суы мәңгілік өзіне тән, қазақ жерінің заңды қожайыны – қазақ және оған ешкімнің ортақтығы жоқ». Қазақ партиясы әне-міне депутаттар сайланғалы тұрған Мемлекеттік думада жасалуға тиіс

империяның негізгі заңына осы ақиқаттың еш бұлтақсыз жазылуы үшін күреседі. Қаратаев пен оның үзеңгілестері үкіметтің қазақ жеріне қарашекпендер мен мұжықтарды көптеп көшірудегі мақсатының ішкі облыстарда жер тапшылығына байланысты туындап жатқан жанжалдан өз алпауыттарын құтқарып алу екенін бек түсінді. Мұны қазақ жер-суы есебінен жасаудың бұрыстығын, мұқтаждарды жермен қамтамасыз ету ісін өз аймағында да реттеуге болатынын атап көрсетіп, партияның бағдарламасына «орыс мұжықтарының жері өздерінің отырған жерлерінде көбейтілсін» деген талапты тұжырымдап қосты. Алғашқы ұлт партиясын құрушылар «қазақ жері мәңгілік өз қарамағында қалсын, оны өздерінің рұқсатынсыз ешкім ешқашан ала алмайтын болсын» деген сенімде еді. Олар сол сенімдерінің негізгі заңға кіргізілуі үшін күресуге құлшынды. Байқалып тұрғандай, тұңғыш ұлттық партияны мақсатты түрде арнайы құрып отырған Қаратаев «патшалықтың отарлау саясатын қолдады» деудің қисынсыз жала екенін бұдан оңай аңдауға болады. Рас, Санкт-Петербургтегі кадеттер партиясының көсемдері қазақ кадеттерінің жер-су хақында мұндай еркінсуін көтермеді, ащы сынға алды. Бәлкім, сондықтан да болар, Қаратаев Екінші Думаға депутат болып сайланып келгенінде, парламенттің кадеттер фракциясына емес, мұсылмандар фракциясына тіркелді. Бірақ бұл өздерін «Халық бостандығы» партиясы деп атаған кадеттермен оның мүлдем ат құйрығын үзіскені деген сөз емес-ті, ол алға қойған мақсатын орындау үшін олармен де, октябристермен де, социал-демократтармен де қызметтес болып жүрді. Ал Қаратаевтың II Мемлекеттік дума құрамында жұмыс істеген кезінде күйттеген басты шаруасы – қазақ халқының пешенесіне жазылған өткір де өзекті мәселені, бабалар аманат еткен атамекеніндегі шұрайлы жер-суын озбырлықпен орынсыз отарлаудан қорғауға тырысуы еді. II Дума мүшесі Бақытжан Қаратаевтың бұл ретте атқарған ісі оны сол тұстағы ұлт қайраткерлерінің ең озық ойлысы, ең шоқтығы биігі етіп көрсетеді. Парламенттік күрес жолында мүмкін болғанның бәрін жасаған белсенді де беделді қайраткер екенін танытады.

Қаратаев өткір де дәл пайымдарымен билікке көп қолайсыздық туғызған болатын. Ол, Орал облысынан сайланып келген депутат, Екінші Мемлекеттік думаның мүшесі ретінде, жер мәселесін әрдайым жалпықазақ мәселесі етіп қойып отырды. Қазақ даласының әр облысынан сайланған өкілетті өкілдерді (Ақмоладан молда Шәймәрден Қосшығұлов, Семейден болыс Темірғали Нұрекенов, Торғайдан заңгер Ахмет Бірімжанов) бастап, бас министр Столыпиннің алдында қоныс аударушыларға беріліп жатқан Семей, Орал, Торғай облыстарындағы жерлерді қорғауға тырысты. Жерге орналастыру және жер өңдеу істерінің бас басқарушысы князь Васильчиковке кіріп, осынау ауыл істері министріне олар кейінгі жылдары орын алып отырған жер-суға қатысты мәселелерді өздері өкілдік етіп отырған өңірлердегі ахуалмен байланыстыра әңгімеледі. Қазақ Даласына орталықтан ашқұрсақ шаруаларды тоғыту ісін доғарса, переселен қозғалысын уақытша болса да тоқтата тұрса, ішкі губернияларданқоныс аударушыларға жер беруден бұрын, бірінші кезекте, қазақ халқын жермен қамтамасыз етсе деген тілек айтты.

Думадағы қазақ қайраткерлерінің ұдайы ізденістері нәтижесінде, министрлер кеңесінің төрағасы Столыпин Дала облысы қазақтарын жерге орналастыру мәселесі бойынша Ішкі істер министрлігі жанынан комиссия құруға мәжбүр болды. Переселен істерін қазақ халқының нақты мұқтаждықтары мен мүдделеріне үйлестіруді көздеуге тиіс бұл комиссияның алғашқы отырысы 1907 жылғы 24 наурызда өтті. Оған Қаратаев бастаған қазақ депутаттары да қатысып, өз жер-суларын қорғайтын сөздер айтты. Жергілікті халықтың әдеттегі өмір салтын, шаруашылық қалпын өрескел бұзып жатқан қоныс аудару мәселесін реттеуді төтесінен қойды. Қаратаев Екінші Думаға мүше болғаннан кейін, конституцияшыл демократтармен ескі байланысын жаңғыртты. «Халық бостандығы» партиясының төрағасы Петрункевич орталық комитеттің 1 сәуірдегі отырысында Қаратаевты серіктерімен бірге тыңдады. Олар сол жолы кадеттік орталық комитетке Орал, Торғай, Семей облыстарында үкіметтің переселен саясаты салдарынан орын алған қазақтың ауыр ахуалы жайында айтты. Депутация көтерген бұл мәселе жөнінде кадеттер

партиясының орталық комитеті таяудағы күндердің бірінде арнайы мәжіліс құрмаққа уәде етті... Князь Васильчиков қуынушы Қаратаевқа алдына алғаш келгенінде XX ғасырда мал соңында көшіп жүрудің қалыптағы құбылысқа жатпайтынын айтқан. Сондықтан көшпенділерді отырықшы ету керек деген, яғни үкіметтің переселен саясатын өте дұрыс деп есептейтінін аян еткен. Алайда Қаратаевтың иланымынша, үкіметтің сол тұстағы саясаты қазақтарды отырықшы етуге емес, керісінше, құнарсыз шөл далаларда мәңгі босып, көшіп жүруге итермелейтін... Үкімет басы Столыпин Думаға алғаш 6 наурызда келгенінде, патшаның қалауымен жасалып отырған өзгерістердің бәрі Ресейді құқықтық мемлекетке айналдыруға тиіс деген-ді. Үкіметтің міндеті ретінде шаруалардың мұқтаждықтарын заңды жолмен шешу ретін көрсетуді айтқан. Шаруаларға жағдай жасау үшін, оларға мемлекет жерлерін бөліп беретінін, жерді шаруалардың емін-еркін сатып алу мүмкіндігін арттыруға Шаруа банкі жәрдемдесетінін әңгімелеген.

Шаруалардың общиналардан шығу мүмкіндігін қамтамасыз ету, олардың жеке қожалық құру және хуторлық иелікке көшу мүмкіндіктерін жеңілдету үшін арнайы заңдар ойластырып отыр, олардың бәрі үкімет тарапынан Мемлекеттік Дума мен Мемлекеттік кеңестің қарауына ұсынылады. Осындай хабарламасын премьер Столыпин: «Ұлы Мәртебелінің үкіметі таза орыстық үкімет болуы тиіс, солай болады да», – деп аяқтады. Оны Кутаиси депутаты Церетели, Думаның басқа да солшыл мүшелері қатты сынады. Үкіметтің Бірінші Думаны жер-су мәселесіне бола қуғанын еске алды.

Жерді мәжбүр ету жолымен бөліп алу жайында мәселе қойылған кезде, үкімет баса-көктеп, помещиктердің мүддесін қорғап шыға келді деді. Сол әдетін Екінші Думада да жалғастырып тұрғанын айтты. Одан фракциялар өкілдері өз мәлімдемелерін жасады. Соларды талдай келе, Дума мінбесіне үшінші рет көтерілген Столыпин солшылдарды «мемлекеттілігімізге қарсы тұрушылар» деп бағалады, олар «радикализм жолын, мәдени дәстүрлерден азат болу жолын таңдағысы келеді. Түсініңіздер, оларға ұлы сілкіністер керек, ал бізге ұлы Россия қажет!» – деді. Үкіметтік бағдарламаны

қостаған октябрист-депутат Тетеревенков сөзінде: «Мен қоныс аударушылық қозғалыс тек егінші халық мүддесі үшін емес, сонымен бірге, шет аймақтарды отарлау үшін өрістетілуге тиіс деп санаймын, – деген пікір білдірді. – Біз өзіміздің шет аймақтарымызды өз адамдарымызбен қоныстандырып болмайынша, ол жерлерді өз қарамағымызға нық бекітіп ала алмаймыз... Сондықтан да Мемлекеттік Дума қоныс аударту қозғалысын ретке келтіру үшін барлық шараны жасауы тиіс, өйткені, шаруаларды Дала өлкесіне көшіріп, қоныс аударту – жер мәселесін шеше отырып, диқандарды жермен қамтамасыз ете отырып, сонымен бірге, Россияға оның шет аймақтарын мәңгі тиесілі етіп бекітіп береді». Осындай тұжырымдардан кейін сөз кезегі әрең дегенде Қаратаевқа тиді. «Мырзалар, бұл мінберден қазақ халқының атынан ешкім сөйлеген жоқ, – деді ол. – Соған қарамастан, біздің мемлекетіміздегі әбден шиеленіскен аграрлық мәселені шаруаларды Дала облыстары аумағына, атап айтқанда, Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу облыстары аумағына көшіру арқылы шешіп тастамақ болуда. Аграрлық дағдарыстың шешіміне шаруаларды Орта Азияға қоныстандыру жолымен қол жеткізуге біздің оң жақ орындықтарда отырған бауырларымыз айрықша құмарлық көрсетті».

Осы «оң жақ орындықтарда отырған бауырлардың» көзқарастарын жер өңдеу мен жерге жайғастыру жұмыстарының бас басқарушысы князь Васильчиков пен Министрлер Кеңесінің төрағасы Столыпин парламентте қорғап отырғанын атап айтты. Одан: «Бірақ қазіргі уақытта Мемлекеттік Дума мүшелерінің ешқайсысы мыналарды сұраған жоқ, шындап келгенде білуге де тырысар емес: шаруаларды көшіріп апарып қоныстандырарлықтай артық жерлер қазіргі сәтте азиялық облыстарда бар ма, ол жаққа шаруаларды қоныс аударту есіл-дертіңмен жаныңды салып кірісерліктей дайындығың бар ма, табиғи-тарихи, шаруашылыққа жарамдылық, топырақ пен ауа райы жағынан Дала облыстарының барлық бөлігі түгелдей зерттелді ме, жоқ па? Ешкім мына мәселені ойлап басын қатырған жоқ: осы қоныс аударту шаруалардың өздерінің де, қазақтардың да шектен шыға қиналуымен астасып кетпес пе екен, осы қоныс аударту туземдік қазақтардың

қожалықтарының күйреуімен және қожырауымен астасып кетпес пе екен? – дей келе, – Жергілікті халық мүддесімен үйлестірілмеген қоныс аудару, қалай болғанда да, әділдік ретінде құрметтеле алмайды. Ол әрқашанда күштінің әлсізге зорлықпен күш көрсетуі ретінде ғана бағаланады», – деген ойын айтты. Содан соң үкіметтің «қазіргі таңда... шаруаларды әлден-ақ тек көшіріп апарумен ғана» емес, «сонымен бір мезгілде бұл ведомство қазақтарды олардың бауыр басқан ұяларынан, олардың үйлерінен топ-тобымен қуып шығарып жіберумен» шұғылданып отырғанын нақты мысалдар келтіріп әшкереледі. Үкіметтің «помещиктік мүддені... қорғау мақсатында жеріне шаруаларды көшіріп апарып қоныстандыру арқылы қазақтарды жәбірлеп отырғанын» шегелеп көрсетіп, «жекеменшік иеліктердегі жерлерді мәжбүрлеу жолымен иеліктен шығарып алуды қалайтын барлық оппозициялық фракцияларға қазақтардың әрқашан тілектестікпен қарайтынын» жария етті. 1907 жылғы 16 мамырда жасалған бұл батыл мәлімдеме жарты айдан кейін орын алған «3 маусым» төңкерісіне ұласты...

Қаратаевтың аграрлық мәселедегі ұстанымы большевиктер көсемі В. Лениннің назарына іліккені мәлім. Ол өзінің «Социал-демократияның 1905-1907 жылдары болған бірінші орыс революциясындағы аграрлық бағдарламасы» атты мақаласында Бақытжан Бисәліұлының Думадағы сөзінен үзінділер келтірді. Дума тарқағаннан кейін, патшалықтың Оралдағы әкімшілігі оны, үкімет бағытына кереғар көзқарасына бола, қабылдаудан қашқақтады. Бірақ Қаратаев қазақ жер-суын қорғау әрекеттерін жалғастыра берді. III Мемлекеттік Думаға Мұсылмандар фракциясы арқылы «Қазақтарды жерге орналастыру туралы» арнайы заң жобасын енгізу әрекетін жасады. Ол сәтсіз аяқталған соң, шұрайлы жер-судан мүлдем айырылып қалмаудың тиімді жолы ретінде үкіметтің заңдары ауқымында отырықшылыққа көшу жолын ұсынды. Оны көзі ашық, оқыған интеллигенция өкілдері «Айқап» журналында жарияланған мақалаларында қолдады. Жер-суды ұстап қалудың жолы ретінде Бақытжан Қаратаев 1910 жылы бір болыс қазақтарына жер үлесін кестіріп алып, отырықшылық қалыпта егін салып, мал бағудың жаңа үлгісін

нақты ісімен өзі көрсетті. Бұл жайында баспасөз арқылы: «Енді Шідерті болысының қазақтары шүкір етеді: ортамызға қарашекпенділерді кіргізбедік, пайдалы жерімізді өзіміз алып қалдық», – деп хабарлап, сол үлгімен халықты «қала салып отырықшы» болуға, «көшпелі атақтан құтылып, шаһарлы отырықшы атануға» шақырды. «Өйткені, – деді ол, – көшпелі болып жүре берсек жерден, судан айырылатын көрінеміз». Алайда қазақ интеллигенциясының екінші беделді тобы бұл бастаманы қолдамады. Сол жылдары мүмкін болған эволюциялық жолмен отырықшылыққа көшпеген қазақ елінің большевиктік солақай реформалар кезінде қандай қасіретке душар болғаны баршаға белгілі...

Бақытжан Қаратаевтың жер мәселесіндегі көзқарасы мен атқарған істері оның империя ішіндегі қазақ мүддесін мейлінше ұтымды жолдармен қорғауға тырысқан аса көрнекті тұлға болғанын айғақтайды. Ол ағартушылық жұмыстармен, баспасөз ісін жолға қоюмен, қазақтың діни иланымын қорғау істерімен шұғылданды. Алда тұрған міндеттерді айқындау үшін жалпықазақ съезін шақыруды қолдады. Бұл мәселеде де зиялылардың екі жарылғаны мәлім. Ақыры, қазақ съезі монархия құлағанша жиылмады...

Қаратаев Кеңес өкіметін қолдап, оны орнатушылардың қатарынан табылды. Оралда ақтардың түрмесінде отырды. Қазақ жастарынан әскери жасақ құрды, әйгілі Чапаев дивизиясы атты әскер бригадасының саяси комиссары және командирі болды. Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Лениннің қолынан Қазақ революциялық комитетінің мүшесі екенін куәландырған мандат алды. Қазақстан Кеңестерінің I және II съездеріне делегат болды. Жасы ұлғайған шағында ғылыми-зерттеушілік жұмыстармен айналысты. Орал губерниясындағы революциялық қозғалыстан, Алашорда тарихынан, Әліби Жангелдиннің әйгілі жорығынан елеулі еңбектер жазды, Орал қаласын ақтардан азат ету, Чапаевтың қаза табуы жайында құнды естеліктер қалдырды. 1934 жылы Ақтөбе қаласында дүниеден өтті. Оның бір ұлы (Шәміл, ол кеңестік ірі әскери қайраткер болды, саяси қуғын-сүргін жылдары репрессияға ұшырады) – қызылдардың, енді бір ұлы (Мұрат) Алаш әскері қатарында қызмет етті. Екеуі де,

әкесі Бақытжан Бисәліұлы тәрізді қазақтың музыкалық мұрасын жинаушы Александр Викторович Затаевичке әнкүйлер жаздырған болатын. Қаратаевтың өмірі мен қызметіне кеңестік кезеңде орын алған ресми көзқарасты шетжағалай айта кеттік, ал тәуелсіздік дәуірінде түрлі зерттеулер жүргізіліп, бертінде ғылыми конференция өтті. Дегенмен, есімін сіңірген еңбегіне сай ардақтау ісі әлі де өз кезегін күтіп тұр...

Қоғабай СӘРСЕКЕ

ҰЛТ БОЛМЫСЫ – ҰЛТТЫҚ ТАРИХТА

(ҚР Мемлекеттік хатшысы Марат Тәжиннің Қазақстанның ұлттық тарихын зерттеп білу мәселесі жайындағы баяндамасына орай)

Астанадағы Еуразия ұлттық университетінде өткен ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомоствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында баяндама жасаған Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин қадау-қадау ой айтып, пайымды пікір білдірген еді. Ұлт тарихын зерделеуге деген жаңа өзгерістерді жіліктеп берген Мемлекеттік хатшының аталмыш баяндамасын «Қазақ» газетінің 21-28 маусымдағы №25-26 санында жариялаған болатынбыз.

Мемлекеттік хатшының ұлттық тарихты зерттеу жайындағы баяндамасы баршамызды серпілтті. Ол Президенттің соңғы Жолдауындағы бағдармалық сөздерінен туындата келе, ұлттық тарихтың түйінді мәселелерін атап айтты. Әлбетте, шынайы ұлттық тарих жазылуы қажет. Сол шынайы ұлттық тарих негізінде заман талабына сай ұлттық сана, ұлтың жаңа тарихи дүниетанымына қалыптастырылуға тиіс. Мемлекеттік хатшы бұл үшін тарих зерттеушілерін жаңа әдістемемен қаруландыруға шақырды.

Бұл жерде мәселе ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындау туралы болып отыр. Сөз жоқ, бұл құндылықтар осы заманғы, болашаққа ұмтылған құндылықтар болуы тиіс. Олар ұлттың мәдени кодын: тілін, руханиятын, дәстүрлерін, мәдениетін сақтауды қамтамасыз етуі тиіс.

Отандық ғалымдар тарихты зерттеуде жаңа әдістемені пайдаланбай жүргенін тілге тиек еткен Марат Тәжин: «Ғалым-

ның рөлі өзгерді. Тарих ғылымына феноменология мен герменевтика әдістерінің енуі тарихи зерттеулердің сипатының өзін едәуір өзгертіп жіберді. Ендігі жерде тарихшы фактілерді тізбелеп, суреттеп отырушы, оқиғаларды тек «тіркеуші» емес, тарихшы «пайымдаушыға» – зерттелетін уақыттың ішкі мағынасына ой жіберетін ғалымға, фактілерді жай зерттеп қана қоймайтын, нақты қоғамның құндылықтарын, жөнжосықтарын, моралін «түсінуге» қол жеткізетін ғалымға айналуға тиіс», – деп, тарих ғылымына таным әдістерін сыни тұрғыда қайта қарау талабы қойылатынын еске салды. Бұл шын мәніндегі заманалық айтылуға тиісті сөз еді, әйтпесе біздің кәнігі деген тарихшыларымыздың өзі «өз илеуінен» шыға алмай жүргені жасырын емес қой. Иә, тарих тарих болуы керек, тарих ұлттық тарих болғанда ғана Қазақия тарихы бола алады.

Өз баяндамасында Марат Тәжин Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың ұлттық тарих мәселелерімен көптен бері және нақтылы айналысып жүргенін, «Тарих толқынындағы халық» деген атпен тарихи зерттеулердің арнаулы бағдарламасын жасауды ұсынғанын айта келе, бұл бағдарламаның негізгі мақсаттарына, яғни Қазақстанның тарих ғылымының алдыңғы қатарлы әдіснама мен әдістеме арқауында сапалық секірісті жүзеге асыруына жағдай жасау, қазақтардың ұлттық тарихының көкжиегін кеңейту, ұлттың жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастыру, Қазақстаның жаңа тарихының жиырма жылының мәнін пайымдау қажеттігіне тоқталды.

«Біздің алдымызда бұған дейін ұлттық тарихта шешілмей келген ауқымы жағынан аса үлкен міндет тұр», – деген Марат Тәжин сол негізгі міндеттерге кеңінен тоқталып өтті. Жинақталған тарихи фактілер мен куәгерліктер, материалдық мәдениеттің жәдігерліктері, нышандық мәні бар пішіндер мен әдет-ғұрыптарды зерттеу, филология мен лингвистиканың мәліметтері, тарихи география мен демография, тарихи зерттеудің жаңа тәсілдері, пәнаралық көзқарастар бізге қазақтардың этногенезі бұған дейін тарих ғылымы дәйім пайымдап келген кезден анағұрлым ерте қалыптасқан деген болжам жасауға мүмкіндік береді. Этнос көкжиегін біздің

дәуіріміздің бірінші мыңжылдығына дейін кеңейту және оны ғылыми тұрғыдан орнықтыру бүкіл ұлттық тарихқа жаңаша қарауға, біздің халқымыздың планетаның осы алып өңіріндегі алатын нақты орны туралы түсінігімізді өзгертуге мүмкіндік береді. Мұның өзі ұлттық сәйкестіктің маңызды факторына айналып, ұлттық сана-сезімімізді қағидатты түрде өзгертеді. Бұл – Мемлекеттік хатшы айтқан бірінші міндет және дөп басып айтып, алға қойылған міндет! Батыл міндет!

«Біз өзіміздің қазіргі тарихымыздың басты мән-мағынасын жүйелі, ғылыми негізде түсініп алуға тиіспіз. Тәуелсіз егемен мемлекеттің өмірінде үшінші онжылдық басталды. Осы жылдар ішінде расында да ғасырларға тең жолдан өттік. Ойымызды жинақтайтын кез жетті. Қазақстанның өтпелі кезеңінің ерекшелігі неде еді, қалыптасқан мемлекет дегеніміз не, нақты тәуелсіздіктің негізгі белестері қандай, қандай қауіп-қатерлерден өттік, қоғамның экономикалық, саяси және мәдени жүйесі қалай құрылды? Осы сұрақтардың бәріне дәйекті әрі анық жауап беру – тарихшылардың кәсіби қоғамдастығының міндеті», – деген Марат Тәжин осылайша екінші міндетке де айрықша тоқталды. Міне, отандық тарихшылардың алдында тұрған міндеттің маңызды бөлігі екенін қадап айтқан Марат Мұханбетқазыұлы бұл міндеттердің бәрін шешу үшін орта мектептер мен жоғары оқу орындарындағы тарихты оқытудың осы заманғы және шын мәніндегі ғылыми біртұтас мемлекеттік стандартын жасау керектігін және ол стандарт осы заманғы зерттеу тәсілдері мен оқыту әдістеріне негізделуге тиістігін бас айтты.

Тұтастай алғанда өз баяндамасында Марат Тәжин алға қойылған жұмысты бес бөлікке бөліп, оның әрқайсысына қысқаша тоқталып өтті.

«Бірінші. Ұлттық тарих қоғамдық ғылымдардың арасында орталық буынға айналуға тиіс.

Екінші. Біз сапалық жаңа деңгейде Қазақстан тарихының ортақ тұжырымдамасын жасап шығуға тиіспіз. Ол тұжырымдама бүкіл әлемдік тарихпен тығыз байланыста болуға, Қазақстанның аса ауқымды тарихи үдерістердегі, олардың өзара байланысы мен ғылыми кезеңдену жүйесіндегі орнын анық көрсетуге тиіс.

Үшінші. Қазақстан туралы біздегі және шетелдердегі тарихи материалдардың барлығын жинауға,жүйелеуге және жіктеуге баса көңіл бөлуге тиіспіз. Сондықтан да біз тарихи артефактілердің (бұл қазіргі заман тарихына да қатысты) барлық негізгі шетелдік қоймаларын ұқыпты зерттеуге, сондай-ақ ол тарихи материалдарды Қазақстанға қайтару мүмкіндігі жөніндегі мәселені қарауға, егер ондай мүмкіндік болмаса – олардың көшірмесін жасатып, болашақта зерттеушілер мен жалпы жұртшылық үшін қолжетімді етуге тиіспіз.

Төртінші. Сіздердің назарларыңызды ортаазиялық номадтық өркениетті зерттеудің маңыздылығына ерекше аударғым келеді, қазіргі таңда ол өркениеттің сақтаушысы қазақ этносы болып отыр. Қазақ этносының археологиясын, антропологиясын, этнографиясын, фольклорын, мәдениеті мен дәстүрлерін зерттеуге күш сала отырып, қазақтардың номадтық өркениетін зерттеу саласында ғылыми және ғылыми-қолданбалы зерттеулер бағдарламасын дайындауды тапсырамын.

Бесінші. Тарих бойынша сапалы оқулықтар даярлау мәселесі күн тәртібінен түспей тұр», – деді Марат Мұханбетқазыұлы.

«Өткенін ұмытқан қоғамды болашақ та ұмытады», – деп түйіндеді сөзін Марат Тәжин. Әрине, Мемлекеттік хатшы айтқан бұл күрделі мәселелер қолға алынып, алға қойылған міндеттер жүзеге асса, онда бұл ұлт тарихын зерделеу жұмысында қазақтың «өлгені тіріліп, өшкені қайта жанғаны» емес пе?

Жалпы шынайы ұлттық тарих біздің мемлекетіміздің одан әрі нығая түсуінде, шын мәніндегі қазақтың ұлттық мемлекетін құрып, мың жылдық ғұмырын баянды етуде аса зор рөл атқарады. Мемлекеттік хатшының баяндамасынан осыған жоғарыда терең мән берілгенін, мәселені жаңаша ұғынып, мүлдем жаңаша парықтау жасалғанын ұқтық. Алға үлкен міндеттер қойылды. Тарихи білім беруді дамыту жолдарын қарастыру, азаматтарымыздың бекем патриоттық сана-сезімін қалыптастырудағы басым бағыттарды белгілеу қажеттігі айтылды. Тарих ғылымының өкілдері ғылымды,

білімді, мәдениетті дамыту саласына, жас ұрпақты тәрбиелеу ісіне белсене атсалысу керек екені көрсетілді. Осылайша Мемлекеттік хатшы іргелі мәселелерді көтеріп, өз ойын жұрт талқысына салды.

Әрине, бұл айтылған мәселелердің бәрі қоғамдық талқылаудан өтуі тиіс. Ұлт тарихына жанашыр сала мамандары бұл ауқымды жұмыстан тыс қалмаса керек. Әбден қоғам сүзгісінен өткен мәселелерді нақты ұсыныстар түрінде желтоқсан айында мемлекет басшысына беру жоспарланып отыр екен. Осындай жауапты тұста тарихқа деген көзқарас жалпылама болмай нақты болса ұтыс көп. Жасырмайық, бізде адасулар кезеңі, басқадан бұққан өкінішті кезеңдер жеткілікті. Осы реттен де ұлт тарихын терең білу – бұл парыз ғана емес – қажеттілік. Осы қажеттілікте бетбұрыс басталыпты, оны мемлекеттік хатшы сөзінен аңғардық, өте жақсы, ендеше, осындай игілікті қадамды жалғастыру қажет. Еш елде, еш ұлтта «жұқа тарих» жоқ, ал оған бойлай алмай жүрсек, өз тарихымызды біле алмай жүрсек, бұл әрине мін. Таза тарихты есті ел ғана жазады. Ұлт болмысы – ұлттық тарихта. Бұл – басы ашық әңгіме. Жалтақ жұрт өз шежіресін құрай алмайды. Замана тарихын зерделер тұс келгенде өз ата тарихымыздан безіп, төменшік танытсақ, мұны қалған кездегі уақыт әсте кешірмейді, жаңа қоғам алдында осындай тірлік істер тұр.

Оразбек СӘРСЕНБАЙ

АЙТЫЛМАЙ КЕЛГЕН ӘҢГІМЕ НЕМЕСЕ ҚОҚАН ХАНДЫҒЫНЫҢ ЕЗГІСІНДЕ БОЛҒАН КЕЗЕҢ НЕГЕ ЗЕРТТЕЛМЕЙДІ?

Тәуелсіздік тізгінін қолымызға алғалы бері бір жеткен жетістігіміз қазақ тарихындағы бұрынғы ақтаңдақтардың орнын толтырып, тарихи әділеттілікті орнату жолындағы әрекеттеріміз деп айтуға болады. Айрықша бұрынғы отарлық өктемшілік замандарда шетел басқыншыларының, шапқыншыларының озбырлықтарына көнбей, ұлттық, азаматтық намысын бәрінен жоғары ұстап, азаттық туын көтеріп шыққан баяғы хас батырларымызды уақыттың шаң-тозаңынан аршып алып, бүгінгі бейбіт, беймарал тыныштықтай көрінетін кезеңнің, үлкен-кіші ұрпағына тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге ретінде танытпақ ниетіміз де әбден дұрыс. Енді-енді ғана еркіндіктің дәмін тата бастаған бүгінгі қазақ ұрпағына америкалық «Аватар» кинофильміндегі ойдан шығарылған қияли, қисынсыз қаһармандардың түкке керегі жоқ. Бұларсыз да өзіміздің төл тарихымызда әділет, теңдік жолында шыбын жандарын шүберекке түйіп жүріп арпалысып өткен шын жаужүрек, шын жанқияр ерлеріміз аз болмаған.

Осындай қисын жолымен қарағанда, ежелгі Қазақия даласын әне бір жоңғар-қалмақ басқыншылығынан тазарту жолындағы сан ғасырға созылған соғыстар, саяси соғыстар қазір әжептәуір зерттеліп, тарихи зердеден өткізіліп жатыр. Бұл жағынан әсіресе, жазушы ағайындарымыз белсенділік байқатуда. Соңғы жылдарда қаншама тарихи әфсаналар, қалың-қалың романдар жарық көрді. Солардың баршасының қозғайтын тақырыбы – баяғы қазақ-қалмақ ұрыстары, сол замандардағы хан, сұлтан, батырлардың баяндары. Кино-

ларымызда да осы сарын. Ал шынына көшсек, әуелден-ақ ізгі ниеттен туып жатқан осы еңбектер (еңбек екеніне ешкім күмәнданбайды) бірте-бірте біржақтылыққа, таптаурынға, қайталауға, шектеушілікке айналып барады.

Ал сонда он сан ғасырларға созылып жатқан қазақ көшінің жолын жоңғар-қалмақтан басқа ешкім кес-кестемеген бе екен? Бағзы мезгілдер тарихын қопармасақ та, кейінгі таяу ғасырлар көлемінде, өзгелерді былай қойғанда, іргелес отырған көршіміздің, күші басым қауымдастырдан қарапайым ел-жұртымыздың көрген құқайы аз ба еді? Өткен тарих қатпарларын қаза берсек, бүгінгі тату-тәтті елдер арасына сына түседі-мыс, «орыстар ренжиді», әйтпесе «қырғыздар қырын қарап, өзбектер өкпелейді» деу тарихи көзқарас емес, тоғышарлық тұжырымсымақ болар еді. Тарихи ғылымының идеологияға, саясатқа недәуір кіріптарлығы рас, бірақ өмірде болған шындық бәрібір өзгермейді, болған күйінде қала береді. Оның үстіне, аумалы-төкпелі, алай-түлей, айқасты-шабысты замандарда тірлік кешкен ұлттар мен ұлыстардың қатардағы қарапайым тобына (қазақ па, өзбек пе, орыс па – бәрібір) тарих қашаннан айып тақпайды. Ал бүгінгі халықтарға ол тікелей қатысты емес. Отаршылдық, үстемшілдік, басқыншылық қозғалыстардың басында негізінде билік иелерінің (соның соңына ерушілердің) мүдделері тұратыны белгілі.

Ендеше, ешкімнің көңіліне қарамайтын, өтпелі саясатқа алаңдамайтын тарихты оқып, білуге әрқашан мүдделі болуымыз керек.

Осындай талап тұрғысынан қарағанда, анау жоңғарлармен жүз елу-екі жүз жылға созылған ұзақ шайқастарда ақыры Қазақия жеңіске жетіп, азаттық жолына түскендей болған кезде, көп ұзамай әуелі алып Ресей, артынан өзіміздің күнгей жағымызды жайлап жатқан діндес, қандас туыстарымыз Қоқан мен Хиуа хандықтары тарапынан қомағай, қорқау дұшпандардың бас көтергені белгілі. Сөйтіп, XVIII-XIX ғасырларда Қазақияның Ұлы Даласындағы жорық-жортуылдар толастамай, жалғаса берді. Қоқан, Хиуа хандарының XIX ғасырдың басына Сыр бойын, Жетісу аймағын басып алып, қалың елге көрсетпеген азап-қорлығы мен қиянат-қасіреттері аз болмаған. Ең әуелі Хиуалықтар өзге

ағайындарынан бөлініп, жеке мемлекет құрып алады да, Мұхамед Рахым деген ханның (1806-1825) тұсында қатты желігіп, қазақтың Кіші жүз бұтағы жайлап жүрген Сырдария өзенінің төменгі жағалауына қарай лап қояды. Ал Қоқан ханы Әлім (1800-1809) тұсында Сырдарияның жоғарғы, ортаңғы жағалауын жайлап жүрген Ұлы жүз бен Орта жүз бұтақтарына қол салады. Сөйтіп, тағы да ондаған жылдарға ұзаған Оңтүстік қазақтарының Отан соғысы басталып кетеді. Өкінішке қарай, біздің отандас тарихшыларымыз әлі күнге шейін қазақ тарихындағы осы қиын-қыстау кезеңге атізін салмай жүр десек те өтірік емес. Мұның біз жоғарыда атап өткен сылтау-себептері бар.

Тарихи деректер Қоқан ханы Омардың (1809-1822) тұсында сан жағынан есептегенде ол тұста қоқандықтардан әлденеше артық Оңтүстік қазақтары бастарын қоса алмай, жік-жікке бөлініп жүріп, жеке-жеке ұрыс-қақтығыстарда жарақты жаудан жеңіліп, бірте-бірте бұқпантай, бағынышты тұрмысқа үйрене бастағандай еді. Сол тұста Шымкент, Сайрам, Түркістан, Жаңақорған, Жөлек секілді ескі кент, қоныстар Қоқанның қолына өтіп, әскери бекіністерге айналды. Қараусыз, карауылсыз қалған халықты қанау, аяусыз жаншып-басу, Мәдәлі (1822-1842), Құдияр (1845-1875) хандар билеген мезгілдерде айрықша асқынып кетеді. Соның ішінде түтін басына салынатын мөлшерсіз алым-салықтар қарапайым қалың елді біржола «отыра зекет» қылып, тұралатып бітеді. Сол уақыттарда қазақ тілінде енген «қоқан-лоққы» деген тіркес бар. Бұл сөз қазір де жиі айтылады. Мағынасы: қорқыту, үркіту, доқ көрсету, айбат шегу. Қоқандықтар жай айбат шегіп қана қоймай, жазықсыз елді талай мәрте қанға бөктіріп, аяусыз жазалағаны тарих бетіне түсіп қалған. Олар әсіресе, қазақ ішіндегі қыпшақ тектестерге айрықша өшігулі болыпты. Мәселен, Мұсылманқұл хан 1852 жылы Оңтүстіктегі қыпшақтарға қарсы жойқын жорық бастайды екен. Ташкент шаһарындағы Қоқан бегі Нұрмағамбеттің бұйрығымен сондағы қыпшақ тұрғындарының үй-жай мен баубақшасын түгел өртеткізіп жіберді. Ал Балықшы қыстағында 1500 қыпшақты Сырдарияға лақтырып, ғарық қылғаны деректерде жазылып қалған.

Қоқан билігі қарауында өткен қазақтарды негізінен рулық жүйе бойынша жіктеп, әр рудың басына өзінің датқаларын қойғаны белгілі. Оңтүстіктегі, Сыр бойындағы қыпшақтарды басқарған датқалардың ішіндегі ең атағы шыққандары Тұрғанбай Сіргебайұлы (1794-1850), Тұрсынбай Бүркітбайұлы (1788-1863), Торғай Қуатбайұлы (1792-1872). Осылардың ішінде екі датқа – Тұрғанбай мен Тұрсынбай қоқандықтар қолынан қаза тауып, азаттық құрбандары – шәйіттер қатарына қосылған.

Тұрғанбай датқа Сіргебайұлының (тағы бір деректерде Кеншімбайұлы) өмірі мен өлімі бұрыннан-ақ ел ішінде аңыз-әңгімеге айналып, ақындардың жыр-дастандарына арқау болған. Бүгінгі ұрпақтан гөрі сол заманға бір табан жақын Сырдың сүлей ақыны Бұдабай Қабылұлы (1842-1912) жасынан ел ішінде зор беделі бар Тұрғанбайдың екі хан арасында елшілікте жүріп, хат-хабар жеткізгенін, осындай қатерлі жолда талай қиындықтардан аман өткенін мадақтай келіп:

Жол жүріп талай қиын аман келді,
Ханына Үргеніштің хабар берді.
Хан сонда ырза болып, Тұрғанбайға
Һәм датқа, Һәм пансат деп амал берді, –

деп жырлайды.

Әрине, Тұрғанбайдың Қоқан әміршісінің бір жауапты тапсырмасын тиянақтап орындағаны үшін датқалыққа қолы жетпегені түсінікті. Қоқан билеушілері ел ішіндегі аузы дуалы, іс-әрекеті уәлі, бәтуалы, көпшілікті соңына ерте білетін адамдарды ғана тартып, тізгін ұстатып отырған (әр замандағы ішкі-сыртқы әміршінің үйреншікті әдісі). Ендеше, әуел баста қолына амал тиген тұста өзгелер секілді Тұрғанбайдың да, Бұдабай ақын жырлағандай, Қоқан қоқиларына «Ләпбай тақсырлап» қызмет істегені күмән туғызбайды.

Тұрғанбайдың сірә әлденеше жыл датқалық амалын мінсіз атқарған болуы керек. Оған датқалыққа қоса «пансат» атағы берілуі, сол кездегі Қоқан билігіндегі орталық шаһардың бірі Түркістанның бегі (ханның өкілі) Иманберді дегеннің оң жамбасынан орын алуы осының айғағы. «Пансат» Қоқан

билігіндегі үшінші сатыдағы (хан-бек-пансат-датқа) дәреже болыпты. Оның өзге датқалардан артықшылығы – әскер, жасақ ұстауға, қылмыс жасаушыларды өз ықтиярымен жазалауға құқық беріледі екен. Сол құқықтарын пайдаланған Тұрғанбай датқа қол астына өткен елдің ішіндегі әр түрлі даушараларды әділдікпен шешіп отырады. Кейде шектен шығып кеткен ұры-қарыларды (қазақ арасында ең жиі кездесетін барымташы-қарымташыларды) қатал жазалаған екен, «сол себептен өзге ұлыстар арасында да наразылықтар тудырыпты» деген сөзді біз арагідік шежіреші қариялар аузынан естіген де едік. Оның үстіне, Қоқан қоқилары қазақ арасының тұтастығын бұзу үшін мұндай ұрымтал тұстарды «ұтымды» пайдалануға тыраштанатыны белгілі. Соның салдары болу керек, ел аузында сол заманнан екі жол өлең сақталып қалыпты:

Бүйте берсе бұл Қыпшақ бір шабылар,
«Алатаулап» Қоңырат бір жабылар.

Ал бірақ осылайша бірде бекісіп, бірде шекісіп жүретін ру, ұлыстар Тұрғанбай датқаның бастауымен басталған ең ірі қозғалыс «Шілік соғысы» тұсында (шамамен 1850 жылдары) бәрі бір тудың астына жиналыпты, бұлардың ұзын саны төрт мың сарбазға жуықтаған көрінеді. Төрт мың ол заманда едәуір қалың қол, үлкен күш болған.

Мұндай қозғалыстардың шығу себептері де өзара ұқсас, үндес. Негізгісі – билеушілер тарапынан тонаушылықтың, зорлық зомбылықтың, қиянатшылдықтың шектен шығып асқындап кетуі әлеуметтік ортада пассионарлық кернеулер туғызады да, соның ақыры әлеуметтік жарылыстарға әкеліп соғады.

Осы кезде Құдияр хан (1845-1875) қарауындағы қазақтарды басқаруда «осалдық» танытқан наместнигі Иманбердіні орнынан алып, Рысбек деген бір әпербақанын Түркістанның бегі қылып тағайындайды. Бұл неме бектік билікке қол жетісімен, бұрынғы қазақтармен өзінше ымыраға келіп, айналасына беделді билер мен ру басыларды жинап алып, бұлаң құйрық бұлтарма саясат жүргізіп отырған Иманбердідей емес, бірден айналасына айдаhардай от шашып, жалаңдаған жалаң қылышқа жармасатын қу екен. «Иманберді қазақтарды бетімен жайылтып жіберіпті, Түркістанды Қоқанның бегі

емес, қазақтың биі басқарыпты», – деген хат жазып, хан иесінің қолтығына су бүркіп, ұйыздымалата түседі екен.

Шынында сол уақытта «Түркістан уәлаятында» Тұрғанбайдың абырой-беделі ерекше әуелеп тұрғанын ел аузында сақталып қалған аңыз-әңгімелер, өлең-жырлар да растайды. Өзінің пансат атағын, биліктегі құқын пайдаланған батыр бабамыз ордасының төңірегіне жиналған нөкерлері мен әскерлері санын мүлдем көбейтіп, жарақты жасаққа айналдырып жібереді.

Мәнсүр ақынның (1875-1933) жырлауынша, Шілік шайқасының қарсаңында Тұрғанбайдың қосынына қосылған жиһангерлердің саны бес жүзге жетіпті.

Болыпты бес жүз жігіт бес жүз қыран,
Көбінің нәбі Қыпшақ, Ойбас – ұран.
Ат қылып айдаһарды мінер еді,
Қолына қамшы орнына ұстап жылан.
Бәрі де болат шайнап, мұзды бүріккен,
Жау көрсе жігіт емес тізгін іріккен.
Секілді шәмбілдегі Көрұғылындай,
Нәсілі қайсар қайтпас мүсілім түрікпен.

Мәнсүр ақын осы тарихи дастанында азаттық майданында елі мен жерінің намысын қорғап, жанқиярлықпен соғысқан қыпшақ батырларының да атын атап, түсін түстеп кетеді.

Бар еді Өтеп, Жақапжақынынан,
Ермек, Түйме, Кенбай бар ата ұлынан.
Жаназар – Шағыр Қыпшақ, бұл жүзбасы,
Қазақтың найза ұстаған батырынан.
Сардарда жүзбасылар осы айтылған,
Осындай өңшең нарға қос артылған.
Жақаптың мұнан басқа салтанаты,
Көбісі шамаменен бос айтылған.
Солардың бәрі аттанып елден кеткен,
Жау шапқан оңашада келген шеттен
Малбике – Тұрғанбайдың бәйбішесі,
Данышпан әйел еді ерден өткен....

Сонымен әлгі Рысбек деген әпербақан бегі Түркістанға келісімен ең әуелі уәлаят орталығын төңіректеп нан тауып жеп жүрген, күллісі Тұрғанбай датқаны қара тұтқан қазақтың игі жақсыларын, билері мен ділмарларын, саудагері мен майдангерлерін түгел айдап қуып шығып, қызыл шапан, көк етік киген Қоқанның шабармандары мен алармандарын атқа мінгізіп қояды.

Мезгілінде алым – салық, зекет, ұшырларын төлеуге шамасы келмеген ауылдарға әлгілер шабуыл жасап, шаңын аспанға шығарады. Сұлу, сылқым қыз-қырқындарға жаудай тиіп, аттарына өңгеріп алып кете барады. Орта Азиядағы осы ойранды сырттай бақылап отырған Ресей тарапынан: «Бәрің мұсылман халқы емессіңдер ме? Сендер неге қазақтарға мұншама шапқыншылық жасап отырсыңдар?» деп қойылған қитұрқы сұраққа өзбектер тарапынан: «Қазақтар әлі толық мұсылман болған жоқ. Осы күнге шейін молаларды аралап, аруақтарға табынады. Біз оларды толық мұсылман қатарына қосуға бәтуа жасадық», – деген сыңайдағы жауабы жазбаға түсіпті. (В.Н. Басилов, Д.Н. Кармышева. Дәни нанымдар. – А, 1995).

Сонда Түркістаннан кеткен Тұрғанбай датқа атамекені Шілікке барып ту тігеді. Көп ұзамай оның айналасына Қоқаннан қорлық көрген бұқара жұрт жиналып лезде қалың қолға айналады. Қолдарына қылыш, найза, айбалта ұстаған бұлар аяқтары жеткен ауыл, қыстақтарды аралап, әр жер-әр жерде елден алым-салық жинап, жетім-жесірді жылатып жүрген Қоқанның қолшоқпарларына құрық салып ұстап, солардың ішіндегі қаныпезер қарақшыларын елдің алдында қойша көгендеп тастап, табандарын тіліп тұз құяды екен де, бақыртып-шақыртып келген жақтарына қуып жіберетінге ұқсайды.

Сөйтіп, Түркістан төңірегін, Қарнақ, Шорнақ, Созақ жағын жаудан тазартқан әр рудан, әр тараптан жасақталған Тұрғанбай датқаның алабажақ қару асынған ала-құла жасақтары біраз күш алып, аруақтары көтерілген тұста қазақтар Қоқанның билеуші бегі отырған Түркістанға шабуыл жасау қамына кіріседі. Бұл кезде жау жағы да қарап отырмай, Құдияр ханның пәрменімен зеңбіректермен, өзге де озық оталғыш мылтықтармен мұздай қаруланған қоқандықтар-

дың қалың әскері Түркістанға қарай тоғытылады. Үлкен шаһардың күнбатысынан бастап кірмек болған қазақ сарбаздары сонда күркіреген зеңбірек оғының астында қалып, дүркіреп қаша бастайды. Жаужүрек батырлары қаншама айғай салып, қара аруақтарының атын шақырғанмен, күрсілдеген зеңбіректердің бұрқ-бұрқ жарылған тажал доптарының шабуылына шыдамаған әрі өте нашар, қарапайым қаруланған әншейіндегі дайындығы жеткілікті әскер санатынан емес, кәдімгі шаруа қатарындағы қазақтар қалаға басып кіре алмай, лажсыздан кейін қайтады да жауды сырттан торып, әлденеше күн сол маңда бекерден-бекер босқа шашылып жүреді.

Осындай сәтсіздіктен кейін Тұрғанбай бастаған сарбаздар соңына ерген жігіттерімен Шілік даласына қарай жылжи бастайды. Өкінішке қарай, Түркістан түбіндегі жеңілістен соң талай боздақтарынан айрылған көтерілісшілер арасында алауыздық, араздық туындап, біраз батырлар мен билер өз ағайындарын соңына ертіп, қосыннан шығып кете барады. Сөйтіп, ақыр аяғында сол тұстағы күшті мемлекеттік құрылымға айналған Қоқан хандығына қарсы тайсалмай соғыс ашқан қазақ датқасының қасында негізінен өзінің туыстары, Мәнсүр ақын дәріптеген «айдаһарды ат қылып мінген», «болат шайнап, мұзды бекіткен» серіктері ғана қалады. Қатары сиреген Тұрғанбай Шілікті жеріндегі Былқылдақ өзеннің бойында бұлардың арттарынан қуып жеткен Қоқанның қалың әскерімен ұрысқа кіреді. Тарихта «Шілік соғысы» атымен белгілі бұл шайқастың қанша уақытқа созылғаны жөнінде нақты дерек жоқ. Қазақ баспасөзінде осы оқиғаға арналып ең тұңғыш жарияланған мақалада да мақала авторы Қалжан Қоңыратбаев («Қазақ» газеті № 24,1916 жыл) бұл жайға егжей-тегжейлі тоқталмай, көтерілістің жеңіліске ұшырау себебін ағайын арасындағы алауыздық пен күңшілдіктен болады деп бағалайды.

Қалай бағаланса да, Шілік соғысы қазақ жұртының ұлтазаттық қозғалысындағы елеулі оқиға ретінде зерттеле берілуі керек.

Бұл жолы да қаншама жанқиярлықпен, ерлікпен айқасқан қазақ қолы күші басым, айласы мол Қоқан әскеріне төтеп

бере алмай, Қаратаудың етегін жағалап, күнбатысқа қарай қозғала бастайды. Сол беттерімен Жаңақорғанның күнбатыс шегіндегі Жеті төбе аймағынан бір-ақ шығады екен. Оның артынан қуғын салған Рысбек бек те жетіп, егер Тұрғанбай датқа осы бағытымен ұзай берсе, Сырдың бойында отырған қалың елдің ішіне кіріп, қара үздіріп, қолға түспей кетуі әбден мүмкін екенін ескертіп, қазақтың «бүлікшіл батырының» артынан елші жібереді. Сондағы айтатыны: «Сен, Тұрғанбай, бар қателігіңді мойындап, өз аяғыңмен Түркістанға келсең, Құдияр хан саған кешірім жасауға Алла атымен уәдесін береді. Ал бұған көнбесең, сенің соңыңа ерген елдің бәрі сойқан қырғынға ұшырайды. Бұған да Алла атымен уәдесін береді. Осыған тез жауап қайтар. Әйтпесе, көресіңді көресің!» – деп кәрін төгеді. «Қазақ» газетінің жазуынша: «Тұрғанбай енді сенуден кеткен еді. Бара қалса өледі, бармаймын десе, ел шабылып, бүлікшілікке түскелі отыр. Айналдырған ат төбеліндей қыпшақ көп жауға қарсы тұра алмайды. Не көрсем де өзім көрейін, ел-жұртым аман болсын деп, Тұрғанбай амалсыз кері қайтады». Бұдан кейін қоқандар Шілік көтерілісінің көсемі болған Тұрғанбай Сіргебайұлын алдымен қыпшақы ортадан жырақтау орналасқан Ташкент шаһарының абақтысына апарып қамап тастайды. Бұдан кейін елдегі көтерілісшілер арасына жарақты жасақтарын жіберіп, осы дүмпуілге белсене қатысқан әскербасыларының, билер мен беделді ру басыларының қолға түскендерін қосақтап айдап, Ташкенттің іргесінде ағып жатқан Шыршық өзені жағасына әкелген еді дейді. Сол жерде ортаға Тұрғанбайды шығарып, Қоқан ханының пәрмені бойынша, ішіне бұрқылдап қайнаған су толтырылған қара қазаннан жендеттер шелектеп су тасып, айналасына қасқайып қарап тұрған, жауларының алдында иілмеген, сынбаған қазақ батырының төбесінен лақылдатып құя бастаған екен... Тұрғанбайдың артынан қоқандықтар Қыпшақтың 17 әскербасын дарға асып, 40 биін істік қадаға отырғызып, азаптап өлтіреді. Бұдан соң да қызыл қанға мас болған «жеңімпаз» қоқилар Түркістан маңында отырған бейбіт халыққа қойға шапқан қасқырша тиіп, айрықша Шілік көтерілісіне белсене қатысқан қыпшақтарға қатты өшігіп, қаһарларын төгіп-ақ бағады. Солардың ішінде Шілік

соғысында елден ерек көзге түсіп, жанқиярлықпен ұрыс салған әрі өзгелерге қарағанда көбірек шығынға ұшыраған Тұрғанбайдың қандас туыстары, қыпшақтың шаштылар әулетін барынша қуғындап, ауылдарын шауып, малдарын айдап әкетуді әдетке айналдырады. Қоқанның тепкісіне шыдамаған сол шаштылар ақыр соңында ата қоныстарын тастап, төменгі жаққа қарай (Сырдария қазақтары ежелде ұлы дарияның күншығыс бетін Жоғары, күнбатыс бетін Төмен деп атайды) жылжып көше бастайды.

Менің шежіреші әкем айтып отырушы еді:

Шығыс оқиясынан кейін («оқиға» демейді «оқия» дейтін, соған қарағанда осы екі ұйқасқан сөздің мағыналық өзгешеліктері бар болуы керек – О.С.) біздің бабаларымыз Сырдың бойын жағалап отырып, осы күнгі Шиелі, Бәйгеқұм (Жөлек) маңына келіп тұрақтап қалыпты. Бәрі Сырдың күнгейіндегі тоғайлы, сулы, нулы мекендерді таңдап, әр ата баласы өзара мәмілеге келіп, өзінің отырықшы жерін бөлісіп алады екен дейді.

– Біздің атақонысымыз Түркістан маңы, Шілікті екенін қариялар айтып отырушы еді, – деп әкем әңгімесін әрі қарай жалғар еді. – Соның бір дәлелі: мынау Отрақшыл маңындағы дария бойындағы Дәуіттің ескі қорымы. Бұл бұрындары осы шаштылар әулеті жерленетін ортақ Қорым еді. Ал байқасам, мына менің үшінші атам Шоңайдың һәм одан ілгері өткен бабаларымыздың сүйегі мұнда жоқ. Бабаларымыздың сүйегі сірә сол Түркістан жағында қалған болуы керек, – тұжырымдар еді.

Шілік соғысынан кейін Қоқан билігі тарапынан көбісі қуғынға ұшырап, зардап шегіңкіреген жеті ата шаштының Айдарғазы әулеті еді деседі. Шыршықта істік қадаға отырғызылған 40 бидің бәрі дерлік Айдарғазы тумалары еді деген дерек бар (проф. Ә. Қоңыратбаевтың зерттеуі бойынша). Бұлардан басқа Құтым (Тұрғанбайдың өзі осы Құтымнан тарайды), Байсары ата ұрпақтарына да Қоқан жаудай тиген екен. Содан болуы керек, арада 160 жылдан астам уақыт өтсе де, шашты қыпшықтың өзге аталарына қарағанда (шежіре құрастырушылардың есебі бойынша), бұл аталмыш ағайындылардың бүгінгі түтін саны басқалардан біраз кем

соғып жатады. Соғыс жаңғырығы дегеніміз осы емес пе, жылжып жылдар озса да, соның салдары үзіліп-созылып осылай жалғаса береді екен.

Тұрғанбай әулетінің талайлы тайғақ тағдыры мұнымен аяқталмайды. Батырдың қайғылы қазасынан кейін оның туған інісі Басығара қасына елінің беделді ақсақалдарын, ишан, молдаларын ертіп алып, Түркістанға барып қамауда жатқан ер-азаматтарға ежелгі дәстүрмен қауға сұрайды. Бек бұлардың тілегін қаперіне алмастан, Басығараны қаматып тастап, Құдияр ханға хабар береді екен. «Осылай да осылай, қанды балақ қарақшының інісі өз аяғымен келіп қолға түсті. Бұл да кешегі күндері бізбен аяусыз айқасқан көттө бұзықтың өзі. Енді мұны қайтпек керек?» – деп сұрайды. Құдияр хан: «Қыпшақтармен қайта айналып соғыса беруге менің мүрсатым жоқ», – деген сылтаумен Тұрғанбайдың інісін қамаудан босаттырып жібереді. Тұрғанбайдың інісі қамаудан босаған соң не істейді дейсіз ғой? Қасына Ордабай, Тіленші атты жаужүрек інілерін ертіп алып, қазіргі тілмен айтқанда, Қоқан басқыншыларын қарсы «партизандық» (қазақшасы – «қаша соғыс» болуы керек) ұрыстарын бастап кетеді. Бірақ 1854 жылы бұлардың үшеуі де жау қолынан қаза табады.

Сөйтіп, XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісін бастаған Тұрғанбай датқа Сіргебай (Кеншімбай) ұлының әулеті түгелге жуық құрып кетуге айналады. «Түгелге жуық» дейтінімізде мән бар, өйткені Тұрғанбайдың бәйбішесі Малбикеден туған жалғыз ұлы Баймырза (Құтпан) басынан талай хикметті өткізіп жүріп, тірі қалады емес пе? Осы Баймырза Тұрғанбайұлы (1817-1914) есейе келе Кенесары Қасымұлының әскеріне барып қосылып, кейін бұл да қамауға алынады, Жетісу жерінде айдауда жүріп дүниеден өтеді. Ал Тұрғанбайдың немересі, атақты дала батыры Иманжүсіп Құтпановтың (1863-1931) есімі қазақ елінің азаткерлік тарихында мәңгі қалғаны мәлім.

Әрине, мұның бәрі өткен тарих. Бүгінгі күн басқа. Екі халық та небір сынақтардан өте келіп, достық дәстүрлерін сақтап қалды. Қазір қатарласа тәуелсіз ел болып отыр. Татулық туы берік қолда. Сонда да тарих тағылымдары есте тұруға тиіс.

Қуат БОРАШ

ЖҰМЫР ЖЕРДІҢ ЖҰМАҒЫ

Дүниенің дөңгелек екенін шыр айналған ұршығымен ұғындырып отыратын жарықтық әжеміздің замана, ел, туған жер тарихы туралы айтатын өңгімелері әсерлі еді. Дала мектебінің сол бір салиқалы сабақтары бізді бағзы бабалар қадымнан қазық қаққан өскен өңірді қадірлеп-қастерлеуге, кие тұтуға баулыды. Есейе келе ұядай ауылға деген ұлпа сезім ұлан-байтақ қазақ жеріне деген ұлағатты сезімге ұласты. Университет қабырғасында табысқан достар арқылы бәріміздің бойымызда Сарыарқаның сағымды белдері мен Алтайдың айнадай көлдеріне, Каспийдің толқын ұрған шомбал тастары мен Түркістанның күн сүйген көне күмбездеріне деген ерекше махаббат оянды. Мен және менің достарым жұмыр жердегі жұмақ мекен деп осы кең көсілген қазақ жері екенін ешбір жасандылықсыз, ешқандай боямасыз сезіндік, айрықша ұлағат тұтып келеміз. Қос формацияны қолтықтап, егемендіктің елең-алаңын көзімен көрген, көкірегімен сезінген біздің буынның қазақы патриотизмі, міне, осындай саф күйінде сақталып қалды.

Жалпы алғанда, патриотизм ұғымы еліне, жеріне, заманына қарай ерекшелене ме? Әлеуметтік психологияның классикалық ұғымында патриотизм – жекелеген ұлттың салт-дәстүрінің, мінез-құлқының, тарихы мен мәдениетінің негізінде құралатын халық бірлігінің ұлттық және мемлекеттік идеясы екенін ұғамыз. Ол ғасырлар бойы тарихтың өтпелі әрі сындарлы сәттерінде Отанды қорғаудың қуатты құралы, идеологиялық қағидаты ретінде бағаланып келді. Яғни патриотизм белгілі бір нысананы көздеп, оған қарсы оқ ату емес, қоғам мен адамның өзі қалайтын құндылықтарға қарай қадам басуы, адамдарды туған елінің игілігіне құлшындырудың жолы.

Ой сарабын одан әрі тереңдете түссек, патриотизм ерекшеленіп қана қоймай, бөлшектеніп, салалана түсетінін байқауға болады. Әлемдік ой-сана алыптарының бірі Лев Толстойдың 1896 жылғы «Патриотизм және бейбітшілік» деген дүниесіндегі: «Адамдарды мемлекетке біріктіріп келген нақ сол патриотизмнің өзі бүгінде осы мемлекеттерді күйретуде. Егер патриотизм біреу ғана болса, оны біріктіруші, жарылқаушы деуге болады. Ал бүгінгідей бір-біріне қарама-қайшы келетін американдық, ағылшындық, немістік, француздық, орыстық патриотизмдер халықтарды біріктірмейді, керісінше ажыратады», – деген сөзі еске түседі. Олай болса, қазіргі жаһандану дәуіріндегі ақпараттық қоғамның патриотизмі несімен ерекшеленеді? Қазіргі қазақ патриотизмінің қағидаттары қандай?

Әлбетте, бүгінгі патриотизм күрделі әрі сан қырлы құбылысқа айналғаны ақиқат. Бүгінгі заманда Отанды қорғау, еліңді сүйетініңді дәлелдеу деген ұғым білтелі мылтық, қайқы қылыш асынып, бетпе-бет келген жаумен аяусыз кескілесу емес. Бүгінгі патриотизм көзге көрінбейтін, көлеңкесі қолға ұстатпайтын мылтықсыз майдан, ақпараттық соғыста өзіңнің, туған еліңнің бітім-болмысын тұтастай сақтап қалу жолында күрес жүргізудің үлгі-өнегесі. Ол үшін әлемнің асты-үстінен ағылып-төгіліп жатқан сан алуан ақпараттар тасқынына төтеп берер рухани күш-жігеріңді, ұлттық иммунитетіңді шыңдауың керек. Дәлірек айтсақ, еліңнің тарихын білуге, даңқты бабаларыңның ерлік шежіресін мақтан тұтуға әрі солардай болуға ұмтылуың қажет. Заман соншалықты ақпараттанды, жаһандану дәуірі адамзат мінез-құлқының өзгеруіне мейлінше ықпал етті десек те, ата-анаңды, туған жеріңді, Отаныңды сүю сияқты қасиетті құндылықтарды әлі күнге ешбір тылсым күш адамзаттың жан-жүрегінен жұлып алып тастай алған жоқ. Ол – Алланың адамзатқа берген ең ұлы сыйы, мейір-шапағатының түгесілмес сәулесі. Біздің дәуірімізге дейін ежелгі Грекияны мекен еткен Тоқсары (Токсарис) бабамыздың сөзімен айтсақ, «рух өлмейді, рух көшеді». Біз тек сол ізгілік ұрығын қуратып алмастан құнарлы топыраққа сеуіп, көктете бергенде ғана қазақ патриотизмінің шынайы кескін-келбетін сомдай алмақпыз.

Ал нақ бүгінгі күн шындығының көзімен қарасақ, біз сол ұрықты өндіріп, өсіріп, жапырағы жайқалған алып дарақка әлі де жеткізе алмай жатырмыз. Бейнелеп айтсақ, ұлттық патриотизм ұрығынан көктеген бүгінгі талдың бұтақтары иқыжиқылау, жапырақтарының өңі солғындау. Құдды қазақ патриотизмінің асыл тұқымын көне қала, көделі даланың бір тұсында түсіріп алғандай әсер қалдырады. Әйтпесе Елбасының ерен шешімімен қолға алынған «Болашақ» бағдарламасы арқылы шетелдерде бұған дейін оқыған жастардың бірқатар легі туған елін, тойған жерімен оңай айырбастап кетер ме еді? Немесе зіңгіттей қазақ жігіттері туған елінде егін салып, ел несібін еселеудің орнына үш қайнаса сорпасы қосылмайтын Сирияға барып, жихад жариялап, қару асынар ма еді?

Елбасы «Қазақстан – 2050» Стратегиясында «дәстүр мен мәдениет – ұлттың генетикалық коды» екенін ерекше атап өтті. Стратегияға сәйкес, қазақстандық бірегейлікті, яғни идентификацияны нығайту арқылы ұлттың тарихи санасын жаңғырту ісі нақты қолға алына бастады. Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің төрағалығымен биылғы жылы ақпан айында отандық ақпараттық сала басшыларымен өткен алқалы кеңес пен маусым айында өткен ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысы сеңнің қозғалуына серпін берді. Сол арқылы жаһандану тұсында тіл, тарих, дәстүр, құндылық, мәдениет сияқты ұлттың генетикалық кодын сақтаудың бағыт-бағдары айқындалды.

Енді әңгіме арнасын Мемлекеттік хатшының бастамасымен өткізілген ақпарат және тарих мәселелеріне арналған байсалды жиындардың ұлттық идеологияға жаңа бағыт нұсқаудағы мән-маңызына бұрып көрсек. Әуелі отандық ақпараттық қауіпсіздік мәселесі төңірегінде ой өрбітейік. Мына мысалға назар аударып көріңіздер. Ертеде бір тасбақа өмір сүріпті-мыс. Ол жолай кездескендерге өзінің зілбатпан тас сауытын арқалаудан шаршайтынын, қорғасын көтергендей ауыр қозғалысына нала болатынын айтып, ұдайы шағынады екен. Мұны құлағы шалған түлкі орманнан заңгерімен бірге келіп, оған тас сауытын сатуды ұсынады. Бірақ түлкінің түпкі мақсаты тас сауытты пайдалану емес, жалаңаштанған

тасбақаның дәмді етін жеу-тін. Қанша ашықауыз болса да тасбақа өзін қорғап, аман алып қалып жүрген осы сауыты екені есіне түсіп, айлалы ұсынысқа келісімін бермеді. Уақыт өте келе орманда жаңа телекоммуникациялық құралдар пайда бола бастады. Бірде тасбақаны орман ағашына ілінген телеэкрандағы керемет көріністер есінен тандыра жаздады. Экранда аспанда еркін қалықтап, көк жүзінде самғап жүрген тасбақаларды көрсетуде. Экран сыртынан әсем әуенмен ілесе: «Неткен керемет! Неткен жеңілдік! Неткен бақыт! Қандай сұлулық!» деп тамсанғанда таңдайы тақылдап, тұмсығы тоқылдайтын тоқылдақ диктордың даусы естіледі. Көз арбаған көрініске арбалған тасбақа әлгі нәсілдестері сияқты әуеде ұшып жүруге бел буды. Кенет түлкі есіне түсті. Бірақ кеше ғана осы экран арқылы берілген орман жаңалықтарында түлкінің ендігі жерде ет жеуден бас тартып, вегетариандық өмір салтына көшкені айтылған еді. Яғни, қауіп жоқ, жеңіл өмірге жол ашық. Ақыры тасбақа тас сауытын шешіп, алға бір-екі қадам жасайды. Өкініштісі, бұл оның соңғы қадамдары болатын. Ақпараттық соғыста түлкі әуел бастан зымияндықпен жобалап қойған мақсатына осылай қол жеткізеді.

Қазіргі заманға бейімделген бұл «ертегінің» астарында ащы ақиқат жатыр. Жаһандық ақпараттық соғыста өзіңнің қорғаныс қабілетіңді күшейтпесең, Абайша айтқанда, «ақырын жүріп, анық баспасаң», ұлттық рухани сауытыңнан бір күнде айырылып, кез келген өккі жүйенің жеміне айналасың дегенді сездіреді. Сонымен, ақпараттық тасқынға төтеп беруде біз қандай әрекеттер жасаудамыз? Бұл мәселеде статистикалық дерекке көз жүгіртейік. Бүгінде елімізде тіркелген 2111 бұқаралық ақпарат құралының 70%-дан астамы мемлекеттік тілде жарық көреді. Шүкір делік. Десек те, біз мынадай көкейкесті мәселені естен шығармауымыз керек. Қазіргі таңда отандық БАҚ нарықтық экономика қағидаттарына сәйкес, ашық бәсекелестік ортада дамуда. Бүгінде республика аумағында 2600-ден астам шетелдік БАҚ, оның ішінде 185 шетелдік телеарна хабар таратады.

Мінеки, осындай аса тартысты бәсекелес ортада бәсі биік болу үшін қазақтілді ақпарат құралдарының алдында үлкен жауапкершілік тұр. Өйткені қазақтілді БАҚ өнімдерінің са-

пасы артпайынша мемлекеттік тіл саясатын ілгерілету, қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту, жастарды ұлттық рухта, қазақы патриотизмге тәрбиелеу мәселелерін түпкілікті шешу мүмкін емес.

Бүгінгі таңда еліміздің ақпараттық кеңістігіне қатысты түйіні тарқатылуы тиіс бірнеше күрделі мәселелер бар екені де жасырын емес.

Бірінші кезекте, қазақ тіліндегі ақпарат өнімдері орыс тіліндегі өнімдермен толық бәсекелесе алмай отыр. Қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында өнімнің бәсекеге қабілетті болуы демеушілер мен жарнама берушілерді өзіне тартып, ақпарат құралының қаржылық жағын нығайтуға ықпал ететіні сөзсіз. Ал қаржы мәселесі ақпарат құралының одан әрі өркендеуінің негізгі тетіктері екенін түсінуге тиіспіз.

Бүгінгі ақпараттық заманда кез келген ел ғаламтордағы, яғни интернет жүйесіндегі өзінің орнын нықтап алуға ұмтылуда. Сол себепті өткен жылы бекітілген «Ақпараттық Қазақстан – 2020» бағдарламасы аясында алдағы кезеңде қазақстандық БАҚ-тардың 95 пайызын интернетте орналастыру жөнінде міндеттің қойылуы аталған саланың заман ағымына ілесуіне жол ашады. Алайда БАҚ-тың бұл бағытта табысқа жетуі интернет аудиториясының сұраныс пен талаптарына икемделуіне байланысты екенін ескеруіміз керек. Ол үшін кез келген ақпарат құралы ең әуелі сайттың техникалық сипаттамасын, дизайнын, жедел қосылу мүмкіндіктерін реттеуі тиіс. Өкінішке қарай қазақтілді бірқатар БАҚ-тар жоғарыда аталған талаптарға әлі де сай келмей отырғанын мойындағанымыз абзал.

Елімізде баспа БАҚ-тарының толыққанды интернет редакцияларын құру жөніндегі жұмыс тиянақталып, биылғы жылы мемлекет қаражаты есебінен осындай үлгі бойынша 400 веб-сайт интернетке көшірілетіні істің тиегі ағытылды деген сөз. Қазақстандық БАҚ-тардың тағы бір елеулі проблемаларының бірі білікті мамандардың жеткіліксіздігі екені басы ашық өңгіме. Бұл жөнінде республикалық масс-медиа өкілдерімен өткізген кеңесте Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин нақты ашып айтып, шешу жолдарын көрсеткен еді. Ұзақ жылдар өзіндік дәстүрі мен сабақтастығы орныққан,

халыққа талай жарқын тұлғаларды танытқан қазақ журналистикасы тарихында мұндай келеңсіз жайттың қалыптасуы қолына қалам ұстаған барша ағайынды алаңдатуы тиіс. Бұл журналистика мамандығын таңдаған қазіргі жастардың уақыт талабына сай ізденіп, заман ағымына ілесуге талпынбайтындығын аңғартса керек. Аталған мәселені лайықты шешу мақсатында Астанадағы «Қазмедиа орталығы» аясында өңірлік және республикалық БАҚ өкілдері журналистерінің біліктілігін арттыратын арнайы медиа мектептің ашылуы осы бағытта жіберілген олқылықтың орнын толтырса игі. Осыған орай, мемлекеттік ақпараттық саясатты ілгерілетудің бірқатар өлшемдері айқындала түскендей. Бірінші кезекте, ол ақпараттық өнімдердің сапасын заман талабына сай жақсарту, екіншіден, шетелдік озық тәжірбиені енгізе отырып, қазақтілді журналистердің қазіргі заманғы отандық мектебін қалыптастыруға ұйытқы болады.

Сонымен бірге бүгінде мемлекеттік тілде сөйлейтін халық санының артуына байланысты қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарына деген сұраныс көлемі де арта түскенін байқап отырмыз. Жалпы халықты алмай-ақ, мектеп жасындағы жеткіншектер туралы статистикалық мәліметке ден қойып көрейік. 1990-1991 оқу жылында елімізде 2768 мектеп қазақ тілінде білім беріп, олар барлық 8146 мектептің 33,9 %-ын ғана құраған еді. Ал 2012-2013 оқу жылындағы есеп бойынша Білім және ғылым министрлігіне бағынысты барлық 7402 мектептің 3819-ы қазақ тілінде оқытуда. Нәтижесінде, қазақ тілінде оқитын жеткіншектер қатары үздіксіз өсу үстінде. Биылғы оқу жылында 3819 таза қазақ тіліндегі және 2113 аралас мектептерде 1 608 337 оқушы қазақ тілінде білім алды, бұл барлық оқушылардың 64,8%-на тең.

Өткен жылмен салыстырғанда, қазақ тілінде оқитын балалар саны бір жылда 26,1 мыңға көбейген. Сонымен бірге, биылғы оқу жылында 34 084 басқа ұлт балалары қазақ тілінде оқыды. Бұл орайда, мемлекеттік тілде шығатын БАҚ-тар ең әуелі халықтың, әсіресе үлкен толқынмен келе жатқан осы қазақтілді жеткіншек жастардың сұраныс-талғамына сай

болудың барлық мүмкіндіктерін ойластырса нұр үстіне нұр болар еді.

Жағымды деректің бірі бүгінде ұлттық «Қазақстан» немесе «Балапан» телеарналары өзінің тұрақты аудиториясын айқындап, орыстілді ақпарат құралдарымен еркін бәсекелестікке түсуде. Кей жағдайда көпшілігінен ілгері озып келе жатқаны да жақсы нәтиженің көрінісі. Мысалы, «Гэллоп медиа» зерттеу орталығының мәліметі бойынша, соңғы уақытта «Қазақстан» телеарнасы республикамыздағы барлық электронды ақпарат құралдары ішінде екінші орында нық тұр. Бұл дегеніміз – қазақ тілінде шығатын газеттер, интернет ресурстары мен телеарналардың жыл өткен сайын ықпалы артып, көкжиегі кеңейе түсуде деген сөз.

Өткенге көз салсақ, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары отандық бұқаралық ақпарат құралдарының шетелден ағылған ақпараттық тасқынға толық төтеп бере алмағанын аңғаруға болады. Ол тұста елімізде небәрі 10 республикалық мемлекеттік газет пен журнал және 21 телерадио арна ғана бар еді. Алдында айтқанымыздай, қазір бұл көрсеткіш 2 111-ге жетсе, оның 79%-ы мемлекеттік емес ақпарат құралдары болып табылады. Жасыратыны жоқ, өтпелі кезең тұсында шетелдік ақпарат өнімдеріне қазақстандық эфирден көп орын ұсынылып келді. Әрине бұл жас ұрпақты ұлттық рухта, қазақи патриоттыққа тәрбиелеуге теріс ықпалын тигізгені де рас. Алайда жаһандану дәуірінде мұндай күрделі проблемалармен әлемнің көптеген мемлекеттері де бетпе-бет келіп, әлі де шама-шарқынша күрес жүргізіп жатқанын мойындауымыз керек. Аталған проблеманы бірқатар елдер сан түрлі тәсілмен шешуді жолға қойды. Мәселен, Қытай, Иран, Солтүстік Корея сияқты мемлекеттер сырттан келетін идеологиялық импортқа тосқауыл қою мақсатында халыққа жететін ақпаратты қатаң сүзгіден өткізу тәсілін қолданып келеді. Бірақ уақыт көрсетіп отырғандай, мұндай тәсілдер өміршең емес. Сондықтан да еліміз аталған проблеманы шешуде отандық медиа өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы ашық тартысқа түсіру жолын таңдауы уақыт талабына сай келеді. Мәлімет үшін айтсақ, соңғы деректер бойынша Қазақстанда интернет желісін пайдаланушылардың

үлесі халықтың 63 пайызын құрауда. Ал сандық хабар тарату жүйесін қазақстандықтардың 23 пайызы пайдалануда. 2017 жылы бұл көрсеткіш 100 пайызға жетіп, қазақстандық телеарналар әлемнің 110 елінің аумағында қолжетімді болады. Қазірдің өзінде отандық телеарналардың шетелге таралуы бойынша спутниктік «Kazakh TV» телеарнасы 93 елде, оның ішінде АҚШ, Еуропа, Азия және Африка құрлығының солтүстігінде таралады. Аталмыш арна тәулік бойы 50 пайыз – қазақ тілінде, 25 пайыз – орыс және 25 пайыз – ағылшын тілінде таралуда.Қазіргі ақпараттық ғасырда тұтынушы талғамын дөп басу өте қиын шаруа, соған қарамастан, БАҚтар хабар таратудың қалыптасқан байырғы нормаларынан бас тартып, отандық аудиторияны отандық өнімдерді тамашалауға тартудың жаңа жолдарын іздестіріп, өмірге енгізгенде ғана өзге қарсыластарымен еркін бәсекелесе алмақ. Әйтпесе, қол жеткізген табыстарға тоқмейілсіп қалу отандық журналистиканың болашағын бұлыңғыр ететіні сөзсіз.

Түптеп келгенде, жастарды жаһанданудың жалды толқынында есеңгіретпей, бойларына қазақы патриотизмді сіңіру деңгейі ең әуелі отандық бұқаралық ақпарат құралдары атқарған қызметтің мазмұнды сапасымен өлшенбек. Өйткені, қазіргі заманда ақпараттық қауіпсіздікті қорғау мемлекеттік қауіпсіздікті қорғаумен тең екені әмбеге аян.

Әңгіменің әлқиссасын ұлы мәртебелі тарих тақырыбына ойыстырсақ. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Егер біз мемлекет боп тұрғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халықтың руханиятының бастауларын ұмытпауымыз керек», – деген болатын. Әлбетте, халықтың руханиятының бастауы – ұлттық тарих.

Бүгіндері еліміздің бұқаралық ақпарат құралдарында ең көп талқыланып жатқан тақырыптардың бірі ұлттық тарихты зерделеу мәселесі. Соңғы екі ай ішінде республикалық басылымдар беттерінде 250-ге жуық мақала, интернет ресурстарында 500-ден астам осы тақырыптағы материал орналастырылды. Алпыс күнге аз нәтиже емес. Әлбетте, бұл – Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің маусым айында республика тарихшыларымен өткізген келелі кеңесте жасаған мазмұнды баяндамасынан кейін туған тың серпілістің нәтижесі.

Жарыққа шығып жатқан материалдарға көңіл аударсаңыз, зиялы қауым, әсіресе тарихшы-ғалымдардың қалам сілтесінен өзгеше рухани сілкіністі аңғарасыз. Тіпті, мақалалардың мазмұнына ден қойсаңыз, көпшілігі сағынышпен сарыла күткен бауырының аман-есен оралғанына сүйінші үлестіріп жатқандай сезінесіз. Орынды-ақ. Алайда, мақалалар екі ай бойы байыпты бастамаға қолдау тұрғысында жазыла беру керек пе? Немесе тарихшылар мен жазушылар арасында: «Тарихты кім, қалай жазу керек»? деген сыңайдағы келіспеушіліктермен «кестелене» бергенін қалайсыз ба? Пікірталастың болғаны әбден дұрыс. Бірақ ендігі мақалалар Мемлекеттік хатшы ұсынған жоталы жобаларды іс жүзіне асырудың нақты механизмдері төңірегінде, мейлінше тарихтың соны әдістемесіне қатысты жазылса құба-құп болар еді. Мемлекеттік хатшы сол баяндамасында: «Тарихшының міндеті – ұлттық тарихты қайдағы бір әмбебап заңдылықтардың қасаң қалыптарына салып жібермей, ұлттық тарихтың жанды, бөлекше ағзасының қалай дамитынын түсіну», екенін айтты. Яғни билік тарапынан бағыт белгіленіп берілгеннен кейін тарихшы-ғалымдар ұзақ жылдар ой сандығында сары майдай сақтап келген жаңа тұжырымдамалары мен әдістемелерін ақтарып жіберіп, «біздің тарих міне осындай тәртіппен өрілу керек» деген ғылыми негіздемелерін қалың жұртшылықтың талқысына неге салып жібермей отыр? «Ештен кеш жақсы» демекші, ұзаққа созылмай бұл тілектің де ернеуі толады деген үміттеміз.

Енді негізгі тақырыпқа оралсақ. Сол алқалы жиында Мемлекеттік хатшы: «Тарихқа арқа сүйемесе болашақ бұлдыр. Планетада мән-мағына мен құндылықтардың мылтықсыз майданы күн сайын жүріп жатқан қазіргі күнде тарихи жадыны сақтап қалу – жалпы өзінді өзің сақтап қалудың жалғыз жолы» екенін қадап айтты. Ендеше, өңгіме басында айтылған қазақы патриотизмінің басты іргетасы – ұлттық тарих болмақ.

Патриотизм көне гректің «patris» Отан деген сөзінен шығып, Отанға деген сүйіспеншілікті білдіреді. Ал Отанды оның терең тарихын білмей шынайы сүю мүмкін емес екені ақиқат. Дәлірек айтсақ, Отан дегеніміз бүгінгі өмір сүріп

жатқан еліңнің нақты көрінісі ғана емес, оның өткені, өрелі жолы, ерлік шежіресі екенін ұғынуымыз керек. Бір ғұлама: «тарихқа қырын қарау арқылы халық жадынан айырылады, ал жадынан айырылған халық өмір сүруін тоқтатады», – деген екен. Сол себепті тарих пен патриотизм егіз ұғымдар. Ата-бабаның асыл мұраты мен асқақ арманын біліп, сезініп, мақтан тұтып, бойына барынша сіңіріп өскен өреннің ертеңгі күні мемлекеттің болашағын баянды етуге перзенттік жүрекпен аянбай еңбек ететініне сенімді болуға тиіспіз.

Егер керісінше, өскелең жасқа оның бабаларының оңбаған, ал өзінің өмірде жолы болмаған сормандай екенін ұдайы айта берсе, ондай адамның елдің ертеңін ойламақ түгілі, өзінің қарақан басын алып жүретін қауқары да қалмайтыны түсінікті. Оқушы кезіміздегі кейбір сөттер ойға оралады. Кезінде жоғары жақтың нұсқауымен айтылатын «қазақтардың 2 пайызы ғана сауатты болды деген «тарихи дерекке» жігеріміз жасып, өзінді жабайылау сезініп, бала жүрекпен еңсеміз езілетін. Сабаққа салғырттау қарайтын достарымызда «аталарымыз оқымаса да өліп қалмаған екен ғой. Біз де оқымай-ақ қойсақ болады екен» деген жаңсақ пікір қалыптасатын. Міне, тарихтың өңін айналдырып санаға сіңірудің қарабайыр мысалдарының бірі осы.

Біз кәсіби тарихшы емеспіз. Бірақ жалпы оқырман ретінде ой айтсақ, осы байыпты бағдарламаны іске асыру барысында ғалымдарымыз бен зерттеушілеріміз мына бір түйткілді мәселеге жете назар аударса деген ойдамыз. Атап айтсақ, айтулы тарихи оқиғалар кезеңі мен халықтық тұлғалардың туған жылына қатысты даталарды нақтылап, олардың жүйелі хронологиясын түзудің ортақ ғылыми ережесін белгілейтін уақыт жетті. Өйткені біраздан бері белгілі бір тарихи оқиғалардың датасы әр әдебиетте әрқалай жазылып, сананы сан саққа бөліп, елді шатастыра бастады. Мәселен, Қазақ хандығы құрылған мерзім 1465 немесе 1466 жылдар деп екі түрлі жазылып келеді. Абылай ханның туған жылының 1711 немесе 1713 деген екі нұсқасы бар. Сол екіұштылықтың салдарынан даңқты тұлғаның 280, 290 жылдық мерейтойлары 1711 жылмен есептеліп атап өтілсе, биылғы 300 жылдығы 1713 жылмен сәйкестендіріліп тойланғалы отыр. Айта берсе, мысал көп.

Сондықтан да тарихи даталар бойынша мамандар мұрағаттық деректер мен түрлі археологиялық, антропологиялық зерттеулердің нәтижелерін салыстыра, сараптай отырып, мемлекеттік деңгейде нақты бір тоқтамға келу қажет деп есептейміз.

Қалай десек те, келелі іске кең дария жол ашылды. Біз өз кезегімізде білмейтін іске білек сыбанып, елден естіп алған теориясымақтарымызды баспасөз бетіне жөнсіз тықпалап, артық-ауыс ақыл айтудан аулақпыз. Ұлттық тарихты жаңаша зерделеу ісі тереңнен қауға тартатын қабырғалы ғалымдардың үлесіне тиді. Енді мемлекеттің негізін құраушы қазақ ұлты этногенезінің мыңдаған жылдық даму шежіресі осы тарихшыларымыздың білім-білігі, таным-түйсігі арқылы таразыланбақ. Түпкі нәтижесінде, біз дала төсін ат тұяғымен дүбірлеткен даңқты бабалардың әлі естімеген ерліктерін мақтан тұтып, жұмыр жердің бетіндегі қазақ топырағындай жұмақ мекен жоқ екенін жан-жүрегімізбен сезінетін боламыз.

Светлана СМАҒҰЛОВА

ҰЛТ ТАРИХЫНА ҚАЖЕТТІ ДЕРЕКТЕР

Тарихымыздың белгісіз беттерін ашатын қаншама құжаттық материалдар жақын және алыс шетелдердегі мұрағат пен кітапхана қорларында сақтаулы. Мәселен, орта ғасырдағы тайпалар мен мемлекеттер тарихына қатысты жазба деректердің көбі қытай, парсы, араб тілдерінде жазылды, әрі деректердің басымы осы елдерде. Астанада ұлттық тарихты зерделеуге қатысты маусымда өткен отырыста Мемлекеттік хатшымыз Марат Тәжин Отан тарихына қатысты көтерген ұсыныстардың бірі Қазақстанға қатысты шетелдегі материалдардың барлығын жинай отырып, елімізге қайтару мәселесі болды. Осыдан кейін көш басталып, сең қозғалды. Бұл құжаттар мен материалдарды жинақтауға тарихшылардың жіберілуі біріншіден, рухани құндылықтарымызды елімізге әкелуге, екіншіден, тарихтағы көптеген проблемалық мәселелерді жаңа көзқараспен қарауға, жаңа тұжырым жасауға жол ашты.

Шетел мұрағаттары мен кітапхана, мұражай қорларында сақталған деректерді жинастыруға Білім және ғылым министрлігінің тарапынан 23 ғалым Ресей, Өзбекстан, Ұлыбритания, Түркия, Иран, Моңғолия, Германия, Мысыр, Үндістан мемлекеттеріне жіберіліп, ғалымдардың алдыңғы тобы олжалы нәтижелермен оралуда. Құжаттық материалдарды жинауға сол жіберілген елдің тілін жақсы меңгерген, тарих ғылымы саласының білікті мамандары тартылды. Іссапар жұмысы ұлттық тарихқа қатысты деректік материалдарды анықтау және оларды көшіріп алу бағытында жүргізілуде. Бұл іссапарды Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ұйлестіріп отыр. Ресей Федерациясына барып қайтқан К. Райымхан, Б. Жанаев, И. Ерофеева сын-

ды ғалымдарымыз мұрағат пен музей қорларында сақталған деректік құжаттарды алып келді. Санкт-Петербордың Ресей Федерациясының Мемлекеттік тарихи мұрағатынан әкелінген XIX-XX ғғ. басындағы қазақ басқару жүйесіне, отарлау, орыстандыру саясатына, дінді шектеу, қазақтарды шоқындыру мәселелеріне байланысты, сонымен қатар халық ағарту мәселесі, мұсылмандардың діни басқармасының қызметіне, діни мейрам, жер мәселесі және де қазақ халқының этнографиялық тұрмыс-тіршілігіне қатысты құжаттардың деректік маңызы зор.

Ресей Федерациясының құрамындағы Қалмақстан Республикасының Элиста қаласынан Қазақстан тарихнамасында аз зерттелген тақырыптардың бірі болған қазақ-қалмақ қатынасы мәселесіне арналған құжаттық материалдардың анықталып, елімізге әкелінуі XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтар мен қалмақтардың дипломатиялық қарым-қатынасын анықтауға үлкен септігін тигізері сөзсіз. Әсіресе, қазақ хандары Әбілқайыр мен Әбілмәмбет хандардың қалмақ ханы Дондық-Дашыға, Орта жүздің белгілі тарханы әрі батыры Жәнібек Қошқарұлына жазған хаттары сол кезеңдегі тарихи оқиғаларды айқындай түсер дейміз.

Ежелгі заманнан Қытай, Иран, Мысыр, Үндістан сияқты елдерде тарихи оқиғалар мен тарихи құбылыстарды жазу дәстүрі қалыптасты. Көршілес Қытай мемлекетінің жазба деректерінің мыңжылдық тарихы бар. Қытайдың жиырма төрт патшалық тарихы жазылған жылнамаларының біразында сақталған кейбір көне түркі тайпалары туралы деректік мағлұматтарды шығыстанушы ғалымдардың аударуымен ғылыми айналымға енгізілгені де белгілі. Ежелгі үйсін, ғұн, қаңлы сияқты мемлекеттердің саяси тарихы, немен айналысқандығы және қандай елдермен дипломатиялық қарым-қатынаста болғандығын осы қытай деректеріне сүйеніп жазып жүрміз. Дегенмен, олардың теңдесі жоқ жазба байлығын қазақ тарихы үшін толықтай қолдана алдық па? Қытайдың жылнамаларында әлі де қандай тарихымыздың беттерін ашатын құнды мағлұматтар бар? Қандай сырды әлі бұғып жатыр? Биылғы маусым мен шілде аралығында Қытай

Халық Республикасының Бейжің қаласына іс-сапармен барып қайтқан шығыстанушы ғалымдар, Б. Еженхан, Ж. Ошан және Ә. Мансұрова Қытайдың мұрағат қорларынан қазақ тарихына, мәдениетіне қатысты құжаттарды жинастыруды, көне түркі тайпаларынан шыққан тарихи тұлғаларға қатысты эпитафиялық ескерткіштерді анықтау және әкелуді жоспарлаған еді.

Ғылыми іссапарлар барысында ғалымдар Бейжің қаласындағы Бірінші мемлекеттік мұрағатында, Мемлекеттік кітапханада, Бейжің университетінің, Орталық ұлттар кітапханасының қорларында жұмыс жүргізді және Қытай ғылым академиясының этнология, Қытай шекара аймақтары тарихи географиясын зерттеу, Қытай мәдени мұраларды зерттеу, Орталық ұлттар және т.б. институттармен байланыс жасап, кеңестер алды. Бұл сапардан олжалап әкелінген маңызды деректің бірі – 72812 құжаттан тұратын 283 томдық Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты мен Қытай шекара аймақтардың тарихи-географиясын зерттеу орталығының ғалымдары жинап, құрастырған «Цинь патшалығы дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжу тілді мұрағат құжаттар» жинағы. Ғалымдардың айтуынша, бұл жинаққа енген құжаттар 1730 жылдың соңынан 1911 жылдың ортасына дейінгі 181 жылды қамтиды және құжаттардың бір бөлігі Цин патшалығының Қазақ, Бурут (қырғыз), Қоқан, Бадақшан, сонымен бірге Орта Азияның елдерімен саяси қарым-қатынасын баяндайды. Әсіресе XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ пен қырғыздардың тарихы мен мәдениетін, экономикасын, саяси және әлеуметтік жағдайы жайында мол мәлімет берері анық. Болашақта осы жинақтан зерттеуші ғалымдар қазақтың ру-тайпалары, географиялық атауларына қатысты мағлұматтар алатындығымызды сеніммен айта аламыз. Ғалымдар жинақтың бірінші томының өзінде XVIII ғасырдың 30-жылдарының басындағы Қазақ хандығының ішкі-сыртқы саясатына қатысты құнды мәліметтер тарихымыздың біраз сырын ашатыдығын да атап өтеді. Бұрындары ғылыми айналымға енгізілмеген Орта Жүздің Сәмеке ханының билігіне қатысты құжаттық материал тарихи тұлғаны саяси қырынан көрсетуге үлкен септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Шығыстанушы ғалымдардың тағы бір қол жеткізген жетістіктері – жоғарыда аталған жинаққа енгізілмеген, Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы қазақ хандары, оның ішінде Абылай ханның Цин патшалығымен жазба түріндегі байланысы жайындағы деректік құжаттарды көшіріп әкелуі. «Цин патшалық әскери басқармасында сақтаулы мәнжу тілінде хатталған ұлықтардың мәлімдемелерінің көшірмелері» деп аталған құжаттар қорынан Абылай хан, Болат хан, Әбілпейіз сұлтан ұрпақтарының, Уәли сұлтанның Цин патшалығына жолдаған хаттарының алынуы олар өмір сүрген тұстағы қазақ халқының тұрмыстіршілігінен аз да болса хабар беретіндігінде күмән жоқ. Мәселен, ғалымдардың айтуынша, Абылай хан мөрін басып Цин патшалығына жолдаған хатында дәрі-дәрмектей көмек сұраған. Ал Әбілпейіз сұлтанның ұрпақтарының бірі Цин патшасы Цинь Лунға жолдаған хатында Әбілпейіз сұлтанның қаза болғандығы және оның мұрагері жөнінде айтылады. Бұл хаттар қазақ халқының көрнекті қайраткері Абылайдың немесе Әбілпейіздің саяси портретін байыта түсері анық. 2004-2008 жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама шеңберінде ҚР Білім және ғылым министрлігіне қарасты Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Қазақстан тарихына қатысты қытай мұрағатында жинастырып, 700-ге жуық деректік материалдарды біріктірген 2 томдық құжаттар жинағын шығарған еді. Биылғы жылы әкелініп отырған материалдар болашақта жинақ ретінде шығарылса, деректану саласын байыта түсері сөзсіз. Дегенмен, әкелінген деректер мәнжу тілінде болғандықтан, оны түсінікті тілге аудару біршама уақытты қажет етеді.

Аталған ғалымдар қазақ халқының этногенезі мен көне тарихына аса қажетті тарихи жәдігерлер – көне ескерткіштерді жинастыруды да қолға алды. Жанымхан Ошан бұл көне ескерткіштердің қазақ тарихындағы маңыздылығын: «Ескерткіштердің біраз бөлігі түрлі тарихи кезеңде қытай жеріне барып, сол елде елеулі міндеттер атқарған түркі халықтарынан шыққан тарихи тұлғалардың қабірі басына қойылған эпитафиялық ескерткіштер болып, ол ескерткіш-

тер көне түркі халықтарының тарихынан тың әрі нақты мәліметтер беріп отыр. Бұл ескерткіштердің елеулі бөлігі VI-IX ғасырлардағы түркі халықтарының тарихынан сыр шертеді. Ескерткіштердің негізгі мазмұнында аталған тарихи тұлғаның аты-жөні, туған және өлген жылы, айы мен күні, қай елдің адамы екендігі, түркі тайпаларының қайсы руынан шыққаны, әкесінің ата-бабаларының өз елінде кім болғаны, қандай себептерге байланысты Қытайға келені, қытай еліне қандай міндеттер атқарып, империя үшін нендей үлес қосқаны және сол еңбектері үшін патшалық тарапынан қандай марапаттау, атақ-шен берілгені жазылған. Бұл мәліметтер тарихи тұлғаның жеке өміріне қатысты жазылғанына қарамастан, бүкіл түркі халықтарының саяси, мәдени, рухани болмысын өз ішіне алған тұтас тарихын кешенді зерттеуге мүмкіндік береді», – дейді. Табылған ескерткіштер Түркі, Түргеш қағанаттарындағы тайпалары жайында мәліметтер берері мол. Демек, бұл жәдігерлер еліміздің көне тарихын зерделеуде аса құнды деуге болады.

Иран Ислам Республикасының Тегеран-Құм қалаларына құжаттық материалдар мен қолжазбаларды жинау мақсатында ғылыми іссапарға барған Шығыстану институтының қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Ғ. Қамбарбекова 5 ірі кітапхана мен мұрағаттарда жұмыс істеп, Түркістан, Орта Азияға қатысты, нақтылай айтсақ, Ташкентте орын алған оқиғалар, Түркістан халқын Ресейдің отарлау саясатына қатысты құжаттарды, сонымен қатар Иранда билік құрған селжүк түріктері жайындағы «Шахнама-ий Сәлжүки», қазақ хандығы туралы мәліметте қамтитын «Тарихи шах Тахмасби аввал Сафави» және «Тарих шах Исмаил Сафави» қолжазбасын, 1929-1931 жж. Иранға мұсылман елінен қоныс аударған қазақтарға қатысты деректік материалдар әкелді. Ғалымның Малек кітапханасынан, Тегерен университетінің Орталық кітапханасынан, Құм қаласындағы Аятоллах Мараши кітапханасынан әкелген қолжазбалары ортағасырлық түркі тарихын зерделеуге таптырмайтын дерек болары абзал. Моңғолияның Баян-Өлгей, Увс, Ховд, Тов, Архангай, Баян-Хонгор, Өвөрхангай, Говь-Алтай, Орхон аймақтарын-

дағы іссапарда болған шығыстанушы ғалым Нәпіл Базылхан өлкетану музейлері мен мұрағаттарынан көне заманғы петроглифтік таңбалардың, түркі, моңғол дәуіріндегі тас мүсіндердің, балбалдардың фотосуреттерінің көшірмелерін алып келді. Бұл дерек көздері де ғалымдар тарапынан зерттеу нысанына алынып, болашақта заттық деректердің бірі ретінде қолданылары айқын. Түркия Республикасының Стамбұл және Египет Араб Республикасының Каир қаласының мұрағат қорлары мен кітапханаларында іс-сапарда болған П. Ықтияр қазақ халқының тарихына, мәдениеті мен тарихи тұлғаларына қатысты құжаттар мен материалдарды айқындау жұмысын жүргізіп, біршама көшірмелерге қол жеткізсе, Түркия мұрағаттарында жұмыс істеп қайтқан ғалым Ислам Жеменей де Сүлеймания, Стамбұл университеті кітапханаларының қорларынан түркі халықтарына, оның ішінде Орта Азия мемлекеттері, Түркістанға қатысты деректамаларды анықтай отырып, елімізге қайтаруда елеулі істерді атқарды.

Бүгінде ұлт тарихына қатысты деректерді жинастыруда Германия, Түркия, Моңғолия, Англия, Өзбекстан, Үндістан елдерінде ғалымдарымыз жұмыс жүргізуде. Әрине, бұл әкелінген және әлі де жинастырылып әкелінетін деректердің маңыздылығын саралайтын уақыт алда. Бүгінде ұлттық тарихымызды зерделеуге қатысты жүргізілген іс-шара негізінде жинақталған тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізу үшін бұл деректерді ғалымдарға түсінікті тілде аудару қажет. Сонымен қатар осы аударылған деректерді сұрыптаудан өткізіп, деректер жинағын шығару маңызды. Қазақ тарихында зерттеуді қажет ететін тақырыптар жеткілікті. Ұлт тарихын әспеттейтін құжаттар мен қолжазбалардың елімізге әкеліне бастауы біріншіден, деректану және тарихнама саласын жаңа деректермен толықтырса, екіншіден, осы әкелінген деректер бұрындары нақты бағасын ала алмаған кейбір мәселелерді жаңа қырынан ашар еді, үшіншіден, осы құжаттар мен материалдардың негізінде жаңа көзқарастар мен пайымдаулардың туары айқын, төртіншіден, бұл деректер ұлттық тарихымызды бағалауға үлкен септігін тигізеді.

Іссапарға барған ғалымдар шетелдерде тарихымызға қатысты деректердің көптігін анықтады. Дегенмен, уақыттың тарлығынан бұлардың барлығын елімізге әкелуге мүмкін болмады. Сондықтан да бұл іссапар алдағы уақытта жалғасын тауып, елімізге тарихи құндылықтарымыз қайтарылса, нұр үстіне нұр болар еді.

Күлпәш ІЛИЯСОВА

ОҚУЛЫҚТАР ЖАЗУДА ОЛҚЫЛЫҚТАР БАР

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан тарихына» қатысты тапсырмалары ені меңзейді? Осы сұрақтарға қатысты күрделі мәлеселелер жақында Астана қаласында болған Ұлттық тарихты зерделеу бойынша ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында (жалпыұлттық кеңес) көтерілді.

Отандық тарихшылардың басын біріктірген бұл кеңесте негізгі баяндама жасаған Мемлекеттік хатшы М. Тәжин: «Ұлттық тарихқа стратегиялық тұрғыдағы өз көзқарасын мемлекеттік басшы 1999 жылы шыққан «Тарих толқынында» кітабында баян етіп берді. 2003 жылы Қазақстан халқына Жолдауында Президент Н.Ә. Назарбаев бұрын соңды болып көрмеген «Мәдени мұра» бағдарламасын бастайтынын жариялады. Бағдарлама жүзеге асырылған 2004-2011 жылдар аралығында Қазақстанның тарихы, археологиясы мен этнографиясы бойынша, 26 арнайы зерттеу жүргізілді. Дегенмен, мұның бәрі тарихи жады мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы бастама ғана екенін атап өтті.

Ал «Тарих толқынында» атты кітаптың жазылуына 1995 жылғы «Қазақстан Республикасының тарихи санасын қалыптастыру» тұжырымдамасының қабылдануы, 1997 жылды «Жалпы ұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жылды «Халық бірлігі мен Ұлттық тарих жылы» деп негіз қалағаны белгілі. Осы кітапта еліміздің өткен тарихы жүйелі берілген және оның жастарға тағылымы мол. Бұл еңбекте тарихи хронологиялық қағида басшылыққа алынған және оқиғалар желісі ғылыми көпшілік қауымға түсінікті. Жалпы, бұл кітапты отандық тарих ғылымының биік бір белесі ретінде де бағалауға болады. Бұл – бір.

Екінші жағынан, содан бергі уақытта ғылыми айналымға қаншама тарихи деректер енді. Тарихтың негізі сол қалпында қалғанмен, жаңа тарихи тұжырымдар жасалуда. Мысалы, қазіргі археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, «Алтын адам» ескерткішінің саны алтыға жетті. Сол сияқты Астана аласының тарихындағы «Бозоқ» ескерткішін жаңа қырынан зерттеу қолға алынды.Қыпшақтардың астанасы атанған Бозоқ Астана қаласының өрлеу тарихындағы бір белесі болып табылады. Тарих ғылымының соңғы жаңалықтарын мүмкіндігінше оқу құралдары мен оқулықтарға енгізіп отырған абзал.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы төл тарихымызды жаңа сипатта зерттеуге жол ашты. 1993-1994 жылдары аралығында екі тілде «Қазақстан тарихы» очерктері, 1996-2010 жылдар аралығында 5 томдық «Қазақстан тарихы», сондай-ақ жалпы білім беретін орта және жоғары меткептерге арналған тарих оқулықтары баспадан шықты.

Солардың ішінде 2009 жылы «Атамұра» баспасынан шыққан «Қазақстанның қазіргі заман тарихы» деп аталатын жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық пен жоғары оқу орындарының тарихшы емес мамандықтарына арналған 448 беттік «Қазіргі Қазақстан тарихы» оқулығының жетістігі мен кемшіліктеріне тоқтала кетейік. Сол арқылы қазіргі оқулықтардың проблемаларын анықтау көзделеді. Алғашқы 9-сынып оқулығын баспаға ұсынған – ҚР Білім және Ғылым министрлігі. Бұл – өңделген екінші басылым. Төрт бөлімнен тұратын оқулық мазмұнында бірінші (1914-1918 жж.), екінші дүниежүзілік (1939-1945 жж.) соғыстар, «қырғи қабақ» соғыс аралығындағы Қазақстанның жағдайы мен тәуелсіздік тарихы толық қамтылған. Оқулықта құжаттар мен материалдар, глоссарий, схемалар, шығармашылық тест тапсырмалары, мәтіндер беріліп, дәуір суреттерімен көркемделген. Кітаптың көркемделуі өте жоғары. Оқулық Болон декларациясын қабылдаған Қазақстанның білім және ғылым модулдік және кредиттік оқыту жүйесіне сәйкестендіріліп жазылған.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, тарихи сананы қалыптастыру үшін, ең алдымен, тарихтың «ақтаңдақ беттерін»

ашуды одан әрі жетілдіру керек. Соған сәйкес жаңа концепциялар жасалды. Қазіргі отандық тарихнаманың мазмұны түбірімен өзгерді, жаңа тұжырымдар пайда болды. Мысалы, патшалық және кеңестік отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық күрес тарихындағы Алаш қозғалысы тақырыбы. Аталған мектеп оқулығында Алашорда тарихы толық қамтылған.Қосымша материалдар, дәуір құжаттары мен суреттер сәтті іріктелген.

Ал жоғары оқу орындарына арналған «Қазіргі Қазақстан тарихы» оқулығына келсек, ол «Тәуелсіздіктің тарихи өркениеттік негіздері» және «Тәуелсіз Қазақстан» деп аталатын екі көлемді бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде «Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан (XV ғасырдың басына дейін)», «Қазақ хандығы:орта ғасырлардан жаңа заманға дейін (XV-XVIII ғғ. басы)», «Отарлық және кеңестік Қазақстан (XVIII-XX ғғ.)» тақырыптары, екінші бөлімде «Тәуелсіздік қарсаңында», «Тәуелсіздік және Қазақстан мемлекетінің қалыптасуы», «Нарыққа өту және экономиканың қазақстандық үлгісі», «Тәуелсіздіктің әлеуметтік-мәдени негізі», «Қазақстан және қазіргі әлем», «Н. Назарбаев – ҚР Тұңғыш президенті» тақырыптары мейлінше толық қамтылған. Бұл оқулықтың ерекшелігі хронологиялық тізбегі өзгеше, соған сәйкес тақырыптардың берілуі үйлесімін тапқан, екіншіден, тәуелсіздік тарихын кеңінен қамтылған. Үшіншіден, тәуелсіздік жылдары жарияланған құжаттар мен материалдар жүйелі түрде айналымға түскен. Қоғамның сұранысына сәйкес бұл оқулықта тәуелсіздік шежіресі жүйелі мазмұндалған.

Осыдан екі жыл бұрын болған Қазақстан тарихшыларының I Конгрессі мен жақында өткен ведомоствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу кезеңдерін дәйектеу және қалыптасқан мемлекетіміздің тарихын зерделеудің уақыты келгені нақты айтылды. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, авторлар үшін әр түрлі жанрда (оқулық, монография, құжаттар жинағы, т.б.) шыққан кітаптар сапасы алдыңғы кезекке шығуы шарт. Бұл – заман талабы, ал оған Міржақып Дулатовтың сөзімен айтқанда, «Оң мен соңды айтып беруші тарих» жауап береді.

Бүгінге дейін жарық көрген «Қазақстан тарихы» оқулықтарында саяси оқиғалар мен даталарға байланысты қарама-қайшылықтар, бірқатар тақырыптардың ашылмауы, оқулық тілінің күрелілігі және т.б. кемшіліктердің толып жатқаны жасырын емес. Осы оқулықтардың басым бөлігіне қатысты «Неге қоғам сұранысын қанағаттандыра алмай отыр?», «Нендей кедергілер бар?» «Не істеу керек?» деген сауалдар туындайды. Біздің ойымызша, енді тарихшылардың бірінші жұмысы бүгінгі дейін баспадан шыққан оқулықтарды талдаудан басталуы керек. Ол үшін Қазақстан тарихшыларының I Конгрессі мен Ұлттық тарихты зерделеу бойынша ведомоствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысының шешімдерін іске асыруы шарт. Бізге Қазақстан тарихы оқулықтарын қайта жазудан пайда жоқ, көшірмелер саны жетіп артылады. Бізге қолданыстағы оқулықтарды жетілдіру жұмыстарын қолға алған тиімді.

Тарих пәнінен жаңадан жазуды талап ететін оқу құралдары мен оқулықтар жеткілікті. Мысалы, Отан тарихын әлем тарихының құрамдас бөлігі ретінде оқытсақ, ең алдымен, қазақ тарихына қатысты мемлекеттердің, айталық, ерте дүние тарихынан Парсы, Грек, орта ғасырдардың Қытай және Араб елдері, Орталық Азия, Моңғолия, Осман империясы жаңа және қазіргі заман тарихынан Ресей, Оңтүстік Шығыс Азия елдерінің тарихын шолу керек. Аталған мемлекеттер тарихын Қазақстан таризымен байланыстыратын дербес оқу құралдары мен оқу құралдарын дайындау қажеттілігі сезіледі. Бұл – Қазақстан тарихын оқыту мен зерттеуде күнделікті кездесетін проблема.

Отан тарихын әлем халықтарының тарихынан бөлек түсіндіру мүмкін емес. Демек, бұл мәселеге сұраныс бар деген сөз. Әрине, әлем тарихынан дайындалған қазақ тіліндегі оқулықтар да жеткілікті. Солардың материалдарын пайдалана отырып, соңғы ақпараттар мен толықтырылған жаңа оқулықтар жазуға болады. Тек ескеретін жағдай – тақырыптың ашылуы, студенттің немесе оқушының оқулық мәтінін тез игеруі, қысқа әрі нұсқа танымдық ақпараттардың мол берілуі. Бұл жаңа үлгідегі оқу бағдарламаларын дайындаудан

басталады. Өйткені соңғы өзгерістер типтік бағдарламада көрініс беруі керек.

Келесі мәселе: жоғары сыныптарға арналған бағдарлы оқулықтар сабақ барысында айтарлықтай пайдаланылмайды екен. Оның себептері неге анықталмайды? Қазіргі тарих оқулықтарының олқы тұстарын түзету үшін мектеп мұғалімдерінің шығармашылық жұмыстарымен айналысуына тура келеді. Бірақ оған мектептегі тәрбие жұмысы мен қоғамдық тапсырмалар қосылып, мұғалімнің ізенуге уақыты болмайды. Мұның бәрі оқулық дайындайтын мамандар мен оларды жарыққа шығаратын баспаларға үлкен сын.

Ғылыми ортада тарих методологиясы мен тарих философиясын жетік меңгерген мамандар көп емес. Тәуелсіздік жылдарында тарих ғылымына жаңа серпін әкелген, тарихты оқыту мен зерттеудің қыр сырларын әбден игерген, өздерінің шәкірттерімен мақтана алатын, ресми емес, тарих мектебін қалыптастырған Мәмбет Қойгелдиев, Талас Омарбеков, Хангелді Әбжанов, т.б. мықты тарихшылар бар. Аталған авторлардың еңбектерінен басқа, қазақ тілінде жарық көрген кітаптар саусақпен санарлық, оның өзі – тарих методологиясының бір тармағын ғана қамтитын дүниелер (Д. Кішібекова, З. Алдамжар, Қ. Атабаев, О. Мұқатова, т.б). Осыған орай болашақта жоғарыда аталған авторлардың еңбектеріндегі тарих методологиясына қатысты мәселелердің басын біріктіріп, «Тарих методологиясы» немесе «Отан тарихы методологиясы», «Тарихи таным және тарихи процесс», «Тарих философиясы», т.б. атаулармен кітаптар көптеп даярланса, оң іс болар еді.

Өкінішке қарай, жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихы кәсіби тұрғыда оқылмайды. Кадрлар біліксіздігі ме, әлде басқа себептер бар ма, кейде бұқаралық ақпарат құралдарынан жастарымыздың Қазақ тарихына қатысты қойылатын сұрақтарға жауап бере алмайтынын көріп жүрміз.

Жалпыға міндетті білім беру стандарттарына Қазақстан тарихы пәні 3 кредит деген жерге «Қазақстан тарихы (кәсіби)» деген сөзді қосу керек. Тіл мамандықтары бойынша білім беру стандарттарында «ағылшын тілі (кәсіби)» деп нақты көрсетіледі. Сол сияқты кейбір кафедра меңгерушілеріне

арналған заңдық құжатта осылайша нақты көрсетіп берген жөн, әйтпесе стандарт мазмұнына шығармашылық көзқарас жоқтың қасы. Өкінішке қарай, мұндай келеңсіздік біздің білім беру жүйемізде көп кездеседі. Сөз соңында мынандай ұсыныс пікірлерді білдіреміз:

1. Жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын оқытудың пішімі мен мазмұнын өзгерту мақсатында Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарына сәйкес жаңа Типтік оқу бағдарламаларын жасау;

2. Қазақстан тарихын әлем тарихының құрамдас бір бөлігі ретінде оқытудың жаңа механизмдерін жасау;

3. Жарияланған тарих оқулықтарын негізге ала отырып, олардың сапасын көтеру қажет.

Қорыта айтқанда, тарих оқулықтарын дайындауда бұрын жіберілген олқылықтардың орнын толықтырып, олардың сапасына күш жұмылдырсақ, қоғамға пайдалы іс болмақ. Өйткені тарих оқулықтарының сапасы көтерілсе, елдің тарихи санасы да жетілмек.

Еділ НОЯНОВ

«КӨШПЕЛІЛЕР ӨРКЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ» ОРТАЛЫҒЫ ҚҰРЫЛДЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде тарих, археология және этнология факультетінің жанынан Көшпелілер (номадтар) өркениетін зерттеу орталығын құру жұмыстары қолға алынды. Білім және ғылым министрлігінің тікелей қадағалауымен «Көшпелілер (номадтар) өркениетін зерттеу» орталығы 1 қыркүйектен бастап жұмысқа кіріседі. Зерттеу орталығының жұмысымен танысу үшін тарих ғылымдарының кандидаты, доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасы меңгерушісінің орынбасары, «Көшпелілер (номадтар) өркениетін зерттеу» орталығы директорының орынбасары Еділ Ноянұлы Нояновпен сұхбаттасуды жөн көрдік.

– «Халық тарих толқынында» атты бағдарламасы дер кезінде қолға алынып, болашақта тарих ғылымының жаңа деңгейге көтеріліп, ата-бабаларымыздың жүріп өткен жолын айқындап қана қоймай, одан сабақ алып, алға қарай дамуға мол мүмкіндіктер берері сөзсіз. Осы тұста жаңадан құрылған «Көшпелілер (номадтар) өркениетін зерттеу» орталығының жұмысы жайлы айта кетсеңіз.

– Елбасының тапсырмасына орай Білім және ғылым министрлігі жанындағы Ғылымкомитетінің тікелей басшылығымен ғалымдар және жас зерттеушілермен бірлесе отырып біз орталықтың негізгі атқаратын жұмыстарын айқындап, соған сай қысқа мерзімде тақырыпқа сәйкес 18 ғылыми жобаны дайындап, оны жүзеге асыру жолдарын белгіледік. Біз бұл орталықта жұмыс істеу үшін тәжірибелі мамандармен қатар, жастарды да көптеп жұмылдырып отыр-

мыз. Аталған бағдарламаны іске асыру үшін ҚазҰУ білікті профессорлары мен оқытушылары ғана емес, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих, Шығыстану институттары мен шетелден, атап айтсақ, АҚШ, Түркия, Жапон, Қытай елдерінен және т.б. университеттерден мамандар тартылды.

– Зерттеу орталығының «Көшпелілер (номадтар) өркениеті» аталу себебі неде?

– «Көшпелі» деген сөзден қорқудың қажеті жоқ. Кезінде еуроцентристік көзқарастағы батыс ғалымдары көшпелілерді «номадтар», «жабайылар» деген ұғыммен байланыстырды. Сол сияқты Ресей империясы мен Кеңестер Одағы тұсында көшпелі тұрмысты «артта қалушылық», «мәдениеті төмен қоғам» ретінде түсіндіріп келді. Осы сөзге сүйеніп өзіміздің арамыздан шыққан жекеленген ғалымдар да «қазақ көшпелі болмаған» деген көзқарасты санамызға сіңдіруге тырысып жүр. Қазақтың отырықшы тұрмыс кешпегенін оның нақыл сөздерінен де аңғаруға болады. Мысалы, «шаңырағың биік болсын, керегең кең болсын, босағаң берік болсын» деген сөзінен-ақ киіз үймен байланысты екенін аңғару қиын емес. Қазақ «Мұнараң биік болсын, іргетасың берік болсын, қабырғаң қалың болсын» деп айтпайды ғой. Мен «көшпелілік – өркениетті бүлдіруші емес, керісінше өркениеттерді байланыстырушы буын» ретінде қарастырар едім.

– Зерттеу орталығының негізгі мақсаты мен міндеттері жайлы айтып өтсеңіз...

– Бұл зерттеу бағытының жаңалығы көшпелі өркениет тарихы әлемдік озық ғылыми ойлардың жетістіктері мен инновациялық методологияның негізінде жаңаша зерделенеді. Сонымен қатар жаңа тарихи жазба деректер, археологиялық деректер мен арнайы зерттеулер ғылыми айналымға қосылады, көшпелілер тарихының тарихнамасы терең талданады. Осыған байланысты Қазақ ұлттық университетінің тарихшы мамандары «Көшпелілер (номадтар) өркениетін зерттеу» орталығының мақсат-міндеттерін айқындап, қағидалары мен жұмыс істеу ережелері туралы бағдарламасын жасап, Білім және ғылым министрлігінің бекітуіне жіберді.

Орталықтың бағдарламасында көрсетілгендей, оның негізгі мақсаты әлемдік тарихтың шеңберінде Қазақстан мен Орталық Азия аумағында көшпеліліктің дамуын заманауи методологиялық парадигмалар мен жаңа теориялық ұстанымдар негізінде терең және жан-жақты зерттеу болып табылады. Осыған сай бірнеше міндеттер де айқындалды:

– жинақталған материалдар мен зерттеулерге сүйене отырып, өркениет феноменіне ғаламдық талдау жасауға концептуалдық негіз дайындау;

– Орталық Азияда көшпеліліктің (номадизм) пайда болуының өзіне ғана тән ерекшеліктерін анықтау;

– номадтардың әлеуметтік ұйымы мен құрылысын зерделеу;

– Орталық Азия көшпелілерінің этникалық аумағының қалыптасу мен дәстүрлі шаруашылығының дамуы үрдісін зерттеу;

– көшпелілердегі мемлекеттіліктің, басқарудағы ұлыстық жүйе мен саяси-потестарлық жүйелердің пайда болуына талдау жасау;

– дала номадтарының шекаралас отырықшы халықтармен қарым-қатынастарының саяси және мәдени аспектілерін анықтау;

– номадтардың әскери өнерін зерделеу мен оның маңызын айқындау;

– көшпелілердің рухани өміріндегі тарихи білімнің рөлі мен маңызын анықтау;

– ислам мен көшпелілердің дәстүрлі өркениетінің тұтастығы мен сабақтастығын анықтау міндеттері жүктелді. Бұл міндеттер жоғарыда айтып өткен 18 жобаның тақырыптары арқылы ғылыми түрде негізделді.

– *Көшпелілер мәдениетін зерттеудің ғылыми, халықаралық маңызы жөнінде не айтар едіңіз?*

– Біз Орталық Азияның тұрғылықты халықтары және бұлармен ежелден аралас жатқан қазақ халқының дәстүрлі көшпелі тарихына, шаруашылық түрлеріне, мәдениеті мен рухани құндылықтарына, олардың халықтың өміріндегі маңызы мен қызметіне тоқтала отырып, көшпелілердің өркениетінің жоғары деңгейде дамығандығын, оның өзіндік ерекшеліктері

мен сабақтастығын жаңа бағытта, жаңа деректер мен зерттеу еңбектерін ғылыми айналымға қосу арқылы, кешенді түрде зерттеуді қолға алмақпыз. Қазақтар мен Орталық Азия халықтарының шаруашылығы мен мәдени дәстүрлерінің біртұтастығы, кейбір ерекшеліктері мен оның себептері – зерттеушілердің назарына аса ілікпеген мәселе. Қазақстан аумағында өмір сүрген көшпелілердің шаруашылығы мен материалдық мәдениеті көрші халықтармен бірегей болғанымен, өзіндік ерекшеліктері де бар. Орталық Азия аймағында сан ғасырлар бойы көршілес өмір сүріп, ортақ мәдени дәстүрлері қалыптасқан туысқан халықтардың шаруашылық түрлері, мәдениеті негізінен, ұқсас, ортақ. Сондықтан да жаһандану заманында бөгде мәдениеттердің экспансиясынан туыстас, тектес мәдениеттердің бірге тегеурін жасауы арқылы да қорғану қажеттігі туындайды. Демек, көшпелілер өркениетін зерттеу мәселесінің ғылыми, халықаралық маңызы да аса зор.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде «Көшпелілер (номадтар) өркениетін зерттеу» орталығының бағдарламасын жүзеге асыру үшін ғылыми жаңалықтарымен бөлісу мақсатында университет қабырғасында жыл сайын жүйелі түрде шығатын ғылыми жинақ ретінде еңбектер жариялауды жоспарлап отырмыз. Сонымен қатар зерттеу орталығының барлық зерттеу нәтижелері мен жаңалықтары орта және жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісіне, ондағы оқу жоспарлары мен бағдарламаларына, оқулықтар мен оқу құралдарына, оқу-әдістемелік құралдардың мазмұнына енгізу де алдағы уақыттың еншісінде.

ТҮСІНІКТЕМЕ

Назарбаев Нұрсұлтан – Қазақстан Республикасының Президенті, экономика ғылымдарының докторы, Халықаралық, ТМД елдері және Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының академигі.

Тәжин Марат – Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы.

Сыдықов Ерлан – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик.

Әбжанов Хангелді – Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі.

Аяған Бүркіт – ҚР БжҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Дербісәлі Әбсаттар – Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор.

Байтанаев Бауыржан – Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі.

Қойгелді Мәмбет – тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Әбусейітова Меруерт – тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Жолдасбеков Мырзатай – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Түріктану кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор.

Смағұлов Оразақ – Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, Болония Академиясының мүше-корреспонденті.

Салғараұлы Қойшығара – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері.

Смайыл Алдан – Қазақстан Республикасы Парламент Мәжілісінің депутаты.

Нысанбаев Әбдімәлік – философия ғылымдарының докторы, профессор.

Есім Ғарифолла – философия ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі.

Сартқожа Қаржаубай – тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Қасқабасов Сейіт – филология ғылымдарының докторы, профессор.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі.

Елубай Смағұл – жазушы.

Ыбыраев Шәкір – филология ғылымдарының докторы, профессор.

Омарбеков Талас – тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Артықбаев Жамбыл – тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Қамзабекұлы Дихан – филология ғылымдарының докторы, профессор.

Жұртбай Тұрсын – филология ғылымдарының докторы, профессор.

Әлімбай Нұрсан – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік музейінің директоры.

Аманжол Қалыш – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің археология және этнология кафедрасы меңгерушісі, профессор.

Бегманов Қасымхан – ақын, «Дәстүр» журналының бас редакторы.

Қойшыбай Бейбіт – жазушы.

Сәрсеке Қоғабай – жазушы.

Сәрсенбай Оразбек – жазушы.

Бораш Қуат – журналист.
Смағұлова Светлана – тарих ғылымдарының докторы.
Ілиясова Күләш – тарих ғылымдарының докторы.
Ноянұлы Еділ – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

МАЗМҰНЫ

Бас редактордан 3

Бірінші тарау

Н. Назарбаев. Абылай аңсаған азаттық 7
М. Тәжин. Ұлттық тарихи жадыны сақтап қалу –
өз-өзінді сақтап қалудың жалғыз жолы 11
Е. Сыдықов. Абылай хан – көрнекті мемлекет
қайраткері және дара тұлға 22
Х. Өбжанов. Қазақтың тарихын көптомдық етіп
жазуымыз қажет 34
Б. Аяған. Жұмыла көтерген жүк жеңіл 43
Ә. Дербісәлі. Түркиядағы жазба жәдігерліктеріміз 51
Б. Байтанаев. Археологиялық мұра – ел қазынасы 62
М. Қойгелді. Тарихың түгенделмей, танымың түзелмейді 69
М. Әбусейітова. Бай тарихымызды түгендеуіміз қажет..... 73

Екінші тарау

М. Жолдасбеков. Жидебай батырдың 300 жылдығы атаусыз
қалуға тиіс емес 85
О. Смағұлов. Отан тарихын жазудың жаңа кезеңі басталды..... 89
Қ. Салғарақұлы. Өткеннің өнегесі – ертеңге үлгі 96
А. Смайыл. Отарлау ойраны алаш жұртын әлсіретіп кетті 109
Ә. Нысанбаев. Қазақ философиясының рухани бастаулары... 121
F. Есім. Иоллығтегін 132
Қ. Сартқожа. «Қазақ заңының» толық нұсқасы моңғол
жерінен табылды 136
С. Қасқабасов. Ту ұстап жауға шапқандар 142
С. Елубай. Құлдық санадан ұлтты қалай құтқарамыз? 156
Ш. Ыбыраев. Жақсы болуға міндеттіміз,
жаман болуға хақымыз жоқ!..... 168
Т. Омарбеков. Қазақтың тарихы дегеніміз –
шын мәнінде қазақтың шежіресі..... 177
Ж. Артықбаев. Абылай хан: аңыз бен ақиқат..... 187
Д. Қамзабекұлы. Омбының Алаш дәптері 208
Т. Жұртбай. Түркі тегінің бір суыртпағы 216
немесе жатбауыр тартқан етбауыр тек туралы ой..... 216
Н. Әлімбай, А. Қалыш. Ғалым ғибраты 235

Үшінші тарау

Қ. Бегманов. Тарихымызға қатысты құжаттар шетел мұрағаттарында шашылып жатыр 243
Қ. Сәрсеке. Ұлт болмысы – ұлттық тарихта 268
О. Сәрсенбай. Айтылмай келген өңгіме немесе Қоқан хандығының езгісінде болған кезең неге зерттелмейді? 273
Қ. Бораш. Жұмыр жердің жұмағы 284
С. Смағұлова. Ұлт тарихына қажетті деректер 295
К. Ілиясова. Оқулықтар жазуда олқылықтар бар 302
Е. Ноянов. «Көшпелілер өркениетін зерттеу» орталығы құрылды 308
Түсініктеме 312

Құрастырушылар:

Тұрдықұл Шаңбай – ҚР Мәдениет қайраткері;

Ақмарал Ибраева – тарих ғылымдарының докторы, профессор

Жинаққа енген авторлардың мақалалары мына ғылыми-мерзімді басылымдардан алынды: «Егемен Қазақстан», «Мәңгі Ел», «Айқын газеті», «Дала мен қала», «Алаш айнасы», «Президент және халық», «Әлем әдебиеті», «Қазақ әдебиеті», «Астана ақшамы», «Ана тілі», «Қазақстан-Заман», «Қазақ газеті», «Түркістан», «Халық сөзі» және т.б.

Сериялық ғылыми жинақ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Тарих факультетінде дайындалды.

Жинақты басылымға дайындаған шығармашылық топ:
М. Алпысбес – т.ғ.д.; Г.Т. Мұсабалина – т.ғ.д.;
З.К. Сұраганова – т.ғ.к.; Қ.О. Сейтқазина – т.ғ.к;
Р.Ж. Екібаев – т.ғ.к.; З. Ибадуллаева – т.ғ.к.;
Қ.К. Сәрсембина – т.ғ.к.; Д.М. Маратова;
Қ.Қ. Рахымжанов

ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА

Ғылыми серия

Мақалалар жинағы

Бірінші том

Редакторы ***Назерке Рамазан***
Техникалық редакторы ***Раушан Тұрлынова***
Көркемдеуші редакторы ***Жеңіс Қазанқапов***
Корректоры ***Ботагөз Мұхиден***
Компьютерде беттеген ***Динара Канапинова***

Басуға 19.10.13 қол қойылды.
Пішімі 84x108 $^{1}/_{32}$. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 16,80.
Тапсырыс №0192. Таралымы 1000 дана.

«Фолиант» баспасы
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13

«Фолиант» баспасының баспаханасында басылды
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13